

REIS

DOOR DE

MINAHASSA

EN DEN

MOLUKSCHEN ARCHIPEL.

REIS

DOOR DE

MINAHASSA

EN DEN

MOLUKSCHEN ARCHIPEL.

GEDAAN

IN DE MAANDEN SEPTEMBER EN OKTOBER 1855

IN HET GEVOLG VAN DEN GOUVERNEUR GENERAAL Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST,

DOOR

P. BLEEKER,

Dokter in de Genees-, Natuur- en Wiskunde, Lid Korrespondent der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Lid van de Academia Caesarea Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum en van verschillende andere binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen, President der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië, Lid der Hoofdkommissie van Onderwijs in Nederlandsch Indië, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, enz.

EERSTE DEEL.

BATAVIA,
LANGE & CO.
1856.

GEDRUKT BIJ LANGE & CO.

AAN

ZIJNE EXCELLENTIE DEN HEERE

M^R. A. J. DUYMAER VAN TWIST,

AFTREDENDEN GOUVERNEUR GENERAAL VAN NEDERLANDSCH INDIË,

KOMMANDEUR DER ORDE VAN DEN NEDERLANDSCHEN LEEUW, RIDDER MET DE STER DER ORDE VAN DE EIKENKROON, ENZ. ENZ.

Wordt dit eerste deel opgedragen, als eene hulde, wegens den steun en bescherming, welke beschaving, kennis en wetenschap gedurende zijn vijfjarig

bestuur van Nederlandsch Indië voortdurend van hem hebben mogen ondervinden.

DE SCHRIJVER.

VOORBERIGT.

Ik heb slechts weinige woorden dit werk te laten voorafgaan.

De reis door de Molukken van den gouverneur generaal Duymaer van Twist *heeft stof gegeven aan meer dan eene pen.*

De Minahassa en de Molukken zijn nog zoo weinig bekend, dat eene toelichting dier gewesten van meer dan eene zijde niet dan als wenschelijk te beschouwen is.

Ik heb mij in mijne beschrijving op een praktisch standpunt geplaatst en mij bepaald tot het eenvoudig mededeelen van nuttige kennis en het geven van nuttige wenken.

Schilder noch dichter, heb ik mijne voorstellingen slechts aan de werkelijkheid ontleend. Zij zijn daardoor zeker in een minder bevallig gewaad gehuld, maar ik heb bloemen en linten weggelaten, om de waarheid onder geen valsch licht voor te stellen.

P. BLEEKER.

INHOUD

VAN HET

EERSTE DEEL.

EERSTE AFDEELING.

REIS NAAR EN DOOR DE MINAHASSA.

HOOFDSTUK I.

VAN BATAVIA NAAR MANADO.

BLADZ.

HOOFDSTUK II.

DE MINAHASSA.

HOOFDSTUK III.

VERBLIJF TE MANADO.

HOOFDSTUK IV.

VAN MANADO NAAR SONDER.

BLADZ.

HOOFDSTUK V.

VAN SONDER TOT TONDANO.

HOOFDSTUK VI.

VERBLIJF TE TONDANO.

HOOFDSTUK VII.

VAN TONDANO TOT KEMA.

HOOFDSTUK VIII.

STATISTISCHE AANTEEKENINGEN BETREFFENDE DE MINAHASSA.

HOOFDSTUK IX.

BESCHOUWING VAN DE GORONTALOSCHE EN OVERIGE TOT DE RESIDENTIE MANADO BEHOORENDE LANDSCHAPPEN.

HOOFDSTUK X.

OVER DEN TEGENWOORDIGEN STAND DER KENNIS VAN NOORD-CELEBES.

BLADZ.

TWEEDE AFDEELING.

REIS DOOR DE RESIDENTIE TERNATE.

HOOFDSTUK I.

OVERTOGT VAN KEMA NAAR TERNATE.

HOOFDSTUK II.

VERBLIJF TE TERNATE.

HOOFDSTUK III.

VERDERE BIJZONDERHEDEN OMTRENT TERNATE.

HOOFDSTUK IV.

TIDORE.

HOOFDSTUK V.

MAKJAN.

Hoofdstuk VI.

Batjan.

Hoofdstuk VII.

Van Batjan tot Boeroe.

BLADZ.

HOOFDSTUK VIII.

AANTEEKENINGEN BETREFFENDE HALMAHEIRA, DE SOELA-EILANDEN, DE RIJKJES BANGGAAI EN TOMBOEKOE, EENIGE EILANDEN VAN DEN PAPOESCHEN ARCHIPEL EN NIEUW-GUINEA.

EERSTE AFDEELING.

REIS

NAAR EN DOOR DE

MINAHASSA.

HOOFDSTUK I.

VAN BATAVIA NAAR MANADO.

Algemeen overzigt der bezochte eilanden. — Reisgezelschap. — Officiële bronnen betreffende de kennis der Molukken door den gouverneur generaal ter beschikking van den schrijver gesteld. — Vertrek van Batavia. — Bezwaren, tegen het ondernemen der reis ingebragt. — Het stoomschip Ambon. — Overvaart. — De Java-zee. — Bawean. — Groot en Klein- Solombo. — Bruinvisschen. — Tonijnen. — Vliegende visschen. Poeloe Matasiri. — Noesa Lima. — Eene nieuwe soort van haai. — Mandhar. — Palos. — Straat Makassar. — Manado toewa.

Ik zet mij, om te verhalen, eene korte doch in vele opzigten belangrijke reis, welke ik in de maanden September en Oktober 1855 maakte in het gevolg van den gouverneur generaal van Nederlandsch Indië Mr. A. J. Duijmaer van Twist.

Sedert 1824, in welk jaar de gouverneur generaal Van der Capellen de Moluksche eilanden bezocht, had geen opperlandvoogd zich naar het gouvernement der Molukken begeven. In een tijdvak van ruim dertig jaren had zich alzoo geen gouverneur generaal van Nederlandsch Indië persoonlijk overtuigd van den toestand van gewesten, welke zeker niet tot de minst belangrijke van den Indischen Archipel behooren, en de heer Duijmaer van Twist begreep te regt het nut van een persoonlijk onderzoek dier zoo gezegende, doch sedert jaren tevens zoo geteisterde eilanden.

Bij gouvernements besluit van den 28n Augustus 1855 werd bepaald, dat ik den opperlandvoogd op zijne reis in mijne dienstbetrekking zou vergezellen. Dit besluit was mij zeer welkom. Behalve toch dat ik door deze reis in de gelegenheid werd gesteld, een gedeelte onzer bezittingen te zien, wat ik nog slechts kende uit de veelal onvoldoende en onjuiste beschrijvingen, welke daarover zijn openbaar gemaakt, zag ik daarin een middel, om ten opzigte van een' tak der natuurlijke geschiedenis, waaraan ik sedert jaren een niet onbelangrijk gedeelte van mijnen tijd heb gewijd, tot talrijke nieuwe ontdekkingen te geraken.

Overeenkomstig het plan van den gouverneur generaal zouden de volgende punten in het gouvernement der Molukken worden aangedaan. Wij zouden ons eerst begeven naar Manado, van daar uit de binnenlanden der Minahassa bezoeken en te Kema weder scheepgaan voor Ternate. Van Ternate zou de reis gaan naar Tidore, Batjan, Amboina, Saparoea en Banda, om van laatstgenoemde plaats naar Batavia terug te keeren. Dit reisplan werd in de hoofdpunten gevolgd, doch behalve de genoemde eilanden werd ook den eilanden Makian, Boeroe en Ceram een kort bezoek gebragt.

Uit den aard der zaak kon op de verschillende plaatsen, waar wij vertoefden, slechts weinig tijd voor wetenschappelijke nasporingen worden afgezonderd. Op verre weg de meeste plaatsen verbleven wij niet langer dan een of een paar dagen en die dagen lieten mij slechts weinige uren beschikbaar. Plegtige ontvangsten, officiële voorstellingen, inspektiën, diners en bals zijn uit den aard der zaak overal elementen van eene reis van eenen gouverneur generaal en de personen, tot zijn gevolg behoorende, kunnen zich daaraan niet wel geheel onttrekken.

Evenwel zie ik mij in staat gesteld, veel wetenswaardigs mede te deelen en meerdere ten opzigte der Molukken bestaande verkeerde voorstellingen te verbeteren. Dikwerf leert een oogopslag meer dan uitvoerige beschrijvingen, omdat ieder reiziger van de door hem bezochte streken indrukken erlangt, welke afhankelijk zijn van de rigting zijner nasporingen, indrukken

en voorstellingen, welke gewoonlijk slechts een gering gedeelte van het geheel omvatten. Maar vooral heb ik vele bijzonderheden, de Moluksche gewesten betreffende, kunnen putten uit de officiële verslagen en statistieken, welke de opperlandvoogd met de meeste welwillendheid ter mijner beschikking heeft gesteld.

Het partikuliere stoomschip Ambon, onder het kommando van den heer Hugenholtz, was door het gouvérnement afgehuurd voor *ƒ* 20000 s'maands, om den gouverneur generaal gedurende de reis over te voeren. Te Manado zou het stoomschip der koninklijke marine Vesuvius, de Ambon opwachten, om de verdere reis door de Molukken mede te maken.

De Ambon was opzettelijk voor den gouverneur generaal en zijn gevolg ingerigt en bood ruimschoots de gemakken aan, welke men van zoodanig stoomschip mogt verlangen, en hoezeer de hutten voor het gevolg bekrompen mogten heeten, werd het gebrek aan ruimte daarin veel vergoed door eene ruime longroom en kajuit en eene ruim zestig voeten lange kampanje, terwijl eene voorbeeldige netheid en reinheid niet weinig geschikt waren om het verblijf aan boord te veraangenamen.

Het reisgezelschap was zamengesteld als volgt:

De gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist.

De gouvernements sekretaris, oud gouverneur der Moluksche eilanden, de heer C. M. Visser.

De kapitein-, thans majoor-adjudant de heer P. L. Bering Liesberg.

De ridmeester-ordonnansofficier Jkhr E. C. De Casembroot.

De luitenant ter zee 2e klasse adjudant Jkhr H. Quarles van Ufford.

De heer J. F. G. Brumund, predikant te Batavia, had den gouverneur generaal verzocht de reis mede te mogen maken in het belang zijner gezondheid en daartoe vergunning erlangd.

In de Molukken werd het reisgezelschap nog vermeerderd met den gouverneur der Moluksche eilanden Jkhr C. F. Goldmann, den adsistent-resident toegevoegd aan den gouverneur der

Moluksche eilanden den heer C. Bosscher en den luitenant ter zee 2e kl. ordonnansofficier Jkhr L. De Stuers; en voorts nog in de verschillende residentiën en afdeelingen der Molukken met de residenten van Manado, Ternate en Banda en de adsistent-residenten van Amboina en Saparoea, de heeren A. J. F. Jansen, J. L. De Dieu Stierling, A. L. Andriesse, J. H. Tobias en W. Schmincke.

Het vertrek was bepaald op den 1n September. Fraai weder begunstigde den uittogt van den gouverneur generaal, in den vroegen morgen van den daartoe bepaalden dag. De koets, waarin de gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist gezeten waren, werd stadwaarts begeleid door een detachement kavallerie. Aan de haven van Batavia wachtten de vice-president en de leden van den raad van Indië, de luitenant-generaal kommandant van het indische leger en de schout-bij-nacht, kommandant van de koninklijke marine in Nederlandsch Indië, benevens de te Batavia aanwezige hoofdambtenaren en hoofdofficieren, om het hooge reisgezelschap uitgeleide te doen. Eene kommissie, bestaande uit den algemeenen sekretaris, den militairen kommandant van Batavia en den havenmeester van Batavia, begeleidde den opperlandvoogd tot aan boord. De gebruikelijke saluten van 21 schoten vielen van de Welkomstbatterij en van het wachtschip ter reede; de oorlogsbodems paradeerden, de handelsvloot vlagde en ten acht uur s' morgens stoomde de Ambon van de reede van Batavia weg.

De reis begon onder niet bijzonder gunstige vooruitzigten en zelfs had het te Batavia niet ontbroken aan raadgevingen om den gouverneur generaal van de reis te doen afzien. Inderdaad, de Molukken waren in de jongste tijden zeer geteisterd. De aardbevingen, die er in de laatste jaren zoo hadden gewoed, waren nog verre van geëindigd te zijn, en volgens de jongste tijdingen heette het, dat de hoofdplaatsen van Ternate en Tidore daardoor grootendeels waren verwoest. Een hevige brand had kortelings de hoofdplaats van de Banda-eilanden voor een groot gedeelte in de asch gelegd en scheen de maat van rampen voor die fel

geteisterde gewesten te hebben vol gemeten. De kinderziekte heerschte in hevige mate op Amboina en omliggende eilanden en had reeds duizenden in eenige weinige weken ten grave gesleept. Zeerooversvloten hadden de Moluksche wateren doorkruist en de bevolkingen met schrik en angst vervuld, en er was geen stoomschip van de koninklijke marine beschikbaar, om de Ambon van Batavia af te begeleiden en daardoor de vrees voor alle gebeurlijkheden overbodig te doen zijn.

De gouverneur generaal was echter de man niet, om zich door de hem voorgespiegelde schrikbeelden van de volvoering van zijn voornemen te laten terughouden en begreep te regt, dat alle die geschetste onheilen eene reden te meer voor hem moesten zijn, om zich naar de plaatsen des ongeluks te begeven, waar zijne komst opwekking en bemoediging kon schenken en zijne milddadige hand verligting van den druk der rampen.

Weldra had de Ambon de reede van Batavia verlaten en stoomde tusschen de eilandjes door, die als groote bloemvazen in de baai van Batavia met hun altijddurend groen prijken, groenende oäsen in de ruime watervlakte, den zeelieden een gids en een gevaar. Meermalen had ik meerderen dier eilandjes bezocht en mij verlustigd in het omwaden er van over de koraalriffen, die als onderzeesche tuinen in kleurenpracht en vormverscheidenheid niet onderdoen voor de weelderige vegetatie, die de eilandjes zelve kroont en eene veel meer geschakeerde bevolking voeden van zeenetels, stekelhuiden, week- en schaaldieren en visschen, dan de spaarzame fauna van het eiland zelf aanbiedt.

Spoedig lagen die eilanden als groenende punten ver achter ons en stoomden wij langs het lage land van Krawang oostwaarts. De zee, nog kalm in de baai van Batavia, werd door den nog stevig doorstaanden oostenwind van de drooge moesson in schuimende golven opgestuwd, deed de vaart van onze schroefboot tot op slechts vier mijlen in de wacht terugbrengen en bragt het schip in een onaangenaam stampen en slingeren, dat eenigen onzer alras een begin van zeeziekte deed ondervinden. Gedu-

rende den dag stoomden wij langs het kustland van Krawang. Meerdere schepen, niet tegen den stijven oostenwind kunnende opwerken, lagen onder den wal van het Krawangsche voor anker, het doorkomen van den landwind afwachtende om hunne reis te vervolgen. Het lage kustland van Oedjong Krawang en van Oedjong Sedari kregen wij achtereenvolgens in het gezigt, doch de dampige lucht belette ons de krawangsche bergen, den Parang, Boerangrang, Tangkoebangprahoe en Boekittoenggoel te zien, bergen, welke bij helder weder tot ver in zee hunne toppen en kruinen laten herkennen.

s' Morgens vroeg van den 2n September stoomden wij tusschen den hoek van Indramajoe en het Boompjeseiland. Eerst in den namiddag van den 3n September bereikten wij de lengte van het eilandje Mandelike, eene rots ten noorden van het voorgebergte van den Moeriah of berg van Japara, welke wij op eenige mijlen afstands zuid van ons lieten liggen. De des daags vrij sterke oostenwind bleef den voortgang van de Ambon zeer vertragen, zoodat wij eerst in den namiddag van den 4n September het eiland Bawean en in den namiddag van den 5n tusschen de eilandjes Solombo doorgingen. Bawean, ook Baviaan of Lubeck geheeten, heeft eene bevolking van ongeveer 30000 zielen en behoort tot de residentie Soerabaja, van welke het eene afdeeling uitmaakt (1). Wij stoomden er zuidelijk op eenige mijlen afstands langs heen. Het westelijke gedeelte van het eiland is hooger dan het oostelijke, doch het middengedeelte verheft zich het hoogste, ongeveer 2000 voeten boven de zeevlakte. Eenige kegelvormige bergtoppen schenen mij toe op een vulkanisch ontstaan van het eiland te duiden, hoezeer bezinkselvormingen er niet zeldzaam zijn en er zelfs spraak van is geweest om de er gevondene kolenbeddingen te ontginnen.

Terwijl wij Bawean voorbijstoomden, hulde zich het hoogere

(1) Zie bijzonderheden omtrent dit eiland in een paar artikels, geplaatst in het 1e deel van den achtsten jaargang van het Tijdschrift van Nederlandsch Indië en in het 2e deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.

gedeelte des eilands allengs in eene digter en digter wordende wolkenmassa. De luchtlagen boven het eiland, met het dalen der zon koeler wordende dan de luchtlagen boven de zeevlakte, verdikte zich de in de atmosfeer opgeloste waterdamp eerst om de bergtoppen maar spoedig ook boven het geheele eiland tot grootere en kleinere wolken, die zich allengskens meer en meer zamenpakten en waarin het verbroken elektrisch evenwigt weldra zich zocht te herstellen door op- en neerschietende bliksemstralen, welker gezigt in den vooravond ons aan het dek boeide.

De eilandjes Groot- en Klein-Solombo liggen wat noordelijker dan Bawean, doch veel oostelijker, want terwijl Bawean ongeveer ligt op de lengte van Soerabaja, zijn de Solombo's gelegen ongeveer juist ten noorden van Banjoewangi of Straat Bali. De Solombo's liggen op nog geen mijl afstands van elkander; Groot-Solombo of Noessa Loembo zuidelijk van Klein-Solombo. Zij hebben slechts eenige palen in omtrek, schijnen hun ontstaan aan riffen te danken te hebben, en zijn laag, hoezeer Groot-Solombo in het zuidoosten een kegelbergje heeft van ongeveer 300′ hoogte, misschien wel de top eens vulkaans, welke grootendeels onder de zee bedolven is en om welks helling de polijpen hunne riffen hebben opgebouwd. Hoezeer met eene rijke vegetatie bekleed, zijn beide eilandjes onbewoond en het grootste strekt slechts nu en dan ten verblijfplaats aan zeeroovers, die er hunne praauwen herstellen en zich van versch drinkwater voorzien. Op Groot-Solombo moeten thans karbouwen gevonden worden, welke de overleden sulthan van Sumanap er zou hebben doen overbrengen.

Tusschen Bawean en Solombo zagen wij de eerste zeevogels, eenige meeuwen en vliegende visschen (Exocoetus unicolor CV. en Exocoetus oxijcephalus Blkr). Op de verdere reis vertoonde de zee meer leven. Bruinvisschen dartelden nu en dan in kortere of langere, enkele of meervoudige reijen nabij het schip. Tonijnen en boniten (Thijnnus thunnina CV., Thijnnus tonggol Blkr, Thijnnus pelamijs CV., Auxis thijnnoïdes Blkr) sprongen soms met geheele scholen uit het water op of bewogen zich geheel aan de oppervlakte der zee, het ligchaam slechts gedeeltelijk

boven haar verheffende en nog op vrij grooten afstand herkenbaar aan eene eigenaardige kabbeling, welke hunne scholen in de zee deden ontstaan. Enkele keeren zagen wij groote haaijen bedaard aan de watervlakte voortzwemmen, zich slechts verradende door de boven den waterspiegel uitstekende rugvinnen. De vliegende visschen vormden nu en dan scholen van meerdere millioenen en meermalen stoomden wij uren lang, alvorens die scholen geheel gepasseerd te zijn. Opgejaagd door het geweldige ligchaam van het stoomschip en de beroering des waters door de snelle omwentelingen der schroefbladen, vloden zij langs het schip uit het water in eene achterwaartsche rigting, die ongeveer een' hoek van 45° maakte met den romp des vaartuigs. Lang konden zij zich echter niet boven het water houden en zij verhieven er zich ook slechts een drie- of viertal voeten boven, om een tien- tot twintigtal schreden verder weder in zee te storten. De verschillende vliegende visschen (Exocoetus), waarvan thans reeds bijkans een veertigtal soorten bekend is, bezitten het vermogen om zich boven het water vliegende of zwevende te houden in zeer verschillenden graad. Dit vermogen is afhankelijk van de grootte harer borstvinnen en voor een gedeelte ook van die harer buikvinnen, maar, terwijl sommige soorten de borstvinnen zoo lang hebben, dat ze tot aan de staartvin reiken, zoo als Exocoetus unicolor CV., Exocoetus speculiger CV., Exocoetus oxijcephalus Blkr, alle soorten van deze gewesten, zijn die vinnen bij andere soorten zoo klein, dat ze volstrekt onvoldoende zijn om hare ligchamen in de luchtruimte voldoende te ondersteunen of zich door hare slagen er in te bewegen, zoo als Exocoetus micropterus CV. van Boeroe en Amboina, enz.

In de Moluksche zeeën werd de reis bovendien nu en dan verlevendigd door walvisschen, waarschijnlijk potvisschen (Phijseter macrocephalus), van welke wij op meer of minder verwijderde tijdstippen enkelen op eenigen afstand van het stoomschip te zien kregen.

Den 6n September waren wij digt zuidelijk van Poeloe Matasiri. Dit eiland is het zuidelijkste van eene kleine groep, waartoe ook

Laurot of Laoet ketjil behoort. Het heeft eene lengte van ongeveer eene halve mijl van west tot oost en verheft zich eenige honderden voeten boven de zeevlakte. Matasiri naauwelijks gepasseerd zijnde, zagen wij ook Poeloe Laurot, hetwelk grooter en hooger is dan Matasiri, doch door den verderen afstand minder duidelijk herkenbaar was.

Met het aanbreken van den dag van den 7n September waren wij bij de Vijf-eilanden, Noesa Lima of Noesa Sirih. Deze eilandjes, vijf in getal, liggen op eene rei van noord naar zuid, zijn blijkbaar met vegetatie bekleede koraalriffen, vlak, klein en onbewoond. De zee was reeds kalmer dan gedurende de eerste dagen der reis.

Niet ver van Noesa Lima vingen wij eene haai, aan eene van de kampanje in zee afhangende lijn, aan welke eene met vederen omwondene haak bevestigd was. Deze haai was ruim anderhalf ned. el lang en behoorde tot het geslacht Carcharias en wel tot die afdeeling er van, bij welke de zijden der tanden getand zijn (Prionodon). Deze soort was in de wetenschap nog niet bekend. Naar haren breeden korten snuit, noemde ik haar Carcharias (Prionodon) amblijrhijnchos. Ik beschreef haar naar het leven (1), waarna ik kop en huid prepareerde voor mijn kabinet van naturaliën. Het leven dezer soort is zeer taai. Slagen met handspaken op den kop om het dier spoedig dood te maken, hielpen weinig, niettegenstaande zij met de volle kracht van een' sterken zeeman werden toegebragt. Bij de opening van het dier bleek de maag volkomen ledig te zijn, zoodat het slechts door honger er toe gebragt schijnt te zijn om in den haak te bijten. In de streek waar wij dezen haai vingen, zagen wij noch vliegende noch andere visschen. Toen wij later een paar koningsvisschen of zeesnoeken (Sphijraena jello CV.) vingen, geschiedde zulks onder dezelfde omstandigheden en ook bij deze visschen was de maag ledig.

Na Noesa Lima gepasseerd te zijn, stoomden wij meer noordoostelijk op de westkust van Celebes aan. Met het aanbreken

---

(1) Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, 10e deel, 1856.

van den volgenden dag hadden wij het hooge land van Mandhar voor ons en begonnen wij meer noordelijk koers te houden, om door Straat Makassar langs de westkust en later langs de noordkust van Celebes naar Manado te stevenen.

Kaap Mandhar is den zeelieden bekend als eenigzins gevaarlijk wegens de soms plotseling van daar waaijende hevige winden. Wij troffen er een dier windbuijen. Een hevige noordoostenwind maakte het noodzakelijk alle razeilen te bergen, en naauwelijks was daartoe tijd genoeg. Dit verschijnsel moet zich dikwerf herhalen. Het is gemakkelijk verklaarbaar uit de groote massa land van Midden-Celebes, dat in het Mandharsche zeer bergachtig is en zich in de nog van Straat Makassar op den achtergrond zigtbare bergruggen tot meerdere duizenden voeten boven de zeevlakte verheft. De sterke warmteuitstraling dezer bergen brengt eene sterke verkoeling der op ze rustende luchtlagen te weeg en deze, daardoor digter wordende, dalen naar zee om de daarop rustende warmere lucht te verdringen; en deze verdringing geschiedt met te grootere snelheid, naarmate het evenwigt in de temperatuur der luchtlagen boven zee en land sterker verbroken is. Mijne voorspelling, dat deze wind naar mate de zon hooger steeg in hevigheid zou afnemen om voor stilte plaats te maken, moest zich uit den aard der zaak dan ook spoedig verwezenlijken en na acht uur s' morgens begon hij ook af te nemen om tegen tien uur over te gaan in stilte, welke allengskens door eene zachte zeebries werd vervangen.

Het gezigt op de kust van Mandhar, langs welke wij den geheelen dag voortstoomden, behoort ongetwijfeld tot de meer fraaije. Meerdere bergketenen verheffen zich achter elkander met onregelmatige, hier en daar hakkelige, toppen en geven een geheel ander aanzien aan het landschap dan de vulkanische kegelbergen aan Java. Men gevoelt dan ook, daar een geheel ander land voor zich te hebben, een land van oudere vorming dan Java, en waarschijnlijk rijk aan nuttige delfstoffen. Maar Midden-Celebes is nog even weinig bekend als ons gezag er gering is. Slechts de naar het zuiden en het noorden uitstekende

schiereilanden van Celebes zijn een weinig meer bekend, doch ten opzigte van Midden-Celebes, enkele kuststreken uitgezonderd, bestaat nog nagenoeg volkomene onbekendheid. De wenschelijkheid van eene wetenschappelijke expeditie derwaarts is niet twijfelachtig, zoowel in het belang der kennis van het land als ter uitbreiding van ons gezag.

Stoomende langs de kust van Mandhar, genoten wij de fraaije gezigten op de met eene weelderige en zeer geschakeerde vegetatie bekleede heuvels, die dadelijk achter het strand oprijzen en slechts hier en daar kleine kustvlakten overlaten. Wild zijn die heuvels daar nedergeworpen en laten over hunne steile ruggen of door hunne diepe ravijnen wegen naar het binnenland open, waar al trotscher en trotscher wordende bergruggen zich verheffen. Zeker is deze gesteldheid van Mandhar eene voorname reden van de zucht naar onafhankelijkheid van zijne bewoners, die zich door eene in den Indischen Archipel niet gewone veerkracht kenmerken en zich ver van hunne onherbergzame kusten begeven om op de riffen van vreemde zeeën zich met handel en tripangvangst onledig te houden. De Mandharezen erkenden evenwel nog kort geleden eene zekere staatkundige ondergeschiktheid aan Boni, doch hebben zich, even als Sidenring, Tanette, Barroe en Torathea in 1854 van Boni onafhankelijk gesteld. Lang te voren hadden zij zich reeds genesteld op verschillende plaatsen van de lange landtong van het noordelijke schiereiland van Celebes, waar meerdere plaatsen, zooals Sogenti, Taäda, Kasimber en Amphibaboe onder mandharesche prinsen staan.

Den geheelen dag bleef de kust van Mandhar in het gezigt, zoodat wij door den verrekijker de menschen in de overigens spaarzame dorpen konden ontwaren. In den vooravond bereikten wij Kaap William, noordelijk van welke het kustland zich meer oostwaarts terugtrekt en lager is.

Van hier af tot benoorden Straat Makassar was de zee zeer stil, zoowel door eene weinig merkbare deining als door de zwakke winden. Deze slegtheid der zee is den zeevaarders zeer wel bekend, en de kommandant van de Ambon, de heer Hugenholtz,

had ons daarover vroeger reeds gesproken, toen ons schip in de Javazee tegen de oostmoesson op gierde en stampte en slingerde en meerderen aan boord zeeziek maakte. Het verschijnsel is overigens gemakkelijk verklaarbaar, doordien Straat Makassar in hare noordelijke helft slechts eene gemiddelde breedte heeft van ongeveer twee graden (aan den uitgang der straat tusschen kaap Donda en kaap Kanioengan van nog geen' graad) en begrensd is door de beide groote landmassen van Celebes en Borneo. Zoo al niet het geregeld doorkomen van de tegen elkander inloopende land- en zeewinden van beide eilanden daardoor wordt verhinderd, kunnen die winden, in gewone omstandigheden, nimmer eene groote sterkte erlangen, vermits de koude luchtstroomen der eilanden, elkander ontmoetende, elkanders vaart stuiten, terwijl omgekeerd gedurende het heete van den dag de koelere zeelucht westelijk in de straat naar Borneo en oostelijk in de straat naar Celebes wil stroomen.

Den 9n September, met het opkomen der zon, waren wij tegenover kaap Passangkajoe, behoorende tot het rijkje van Kajeli, dat in 1854 bij traktaat onze souvereiniteit erkend heeft. Het kustland is er heuvelachtig en met slanke op zich zelve staande boomen begroeid. Achter die heuvels verliest zich het oog in uitgestrekte vlakten, die meer op den achtergrond in eene van het noorden naar het zuiden loopende bergketen overgaan. Die bergketen heeft geen vulkanisch aanzien en vertoont slechts weinige bijzonder uitkomende toppen, welker hoogte ik schat op ongeveer 4000 voeten.

Tegen twaalf uur s' middags waren wij tegen over de baai van Palos. Het rijk van Palos beslaat de landengte, welke het noordelijke schiereiland van Midden-Celebes scheidt. Van de hoofdplaats Palos, aan de genoemde baai gelegen, gaat een weg naar Parigi, eene handelplaats aan het zuiden der baai van Gorontalo, bekend door het goud en de voortreffelijke paarden, die van daar worden uitgevoerd. Men beweert, dat van Palos ook een weg door Midden-Celebes naar Boni gaat. Indien, wat ongetwijfeld wenschelijk is, het nederlandsche gezag over Midden-

Celebes uitgebreid wordt, schijnt Palos of Parigi het gunstigste gelegen te zijn voor de plaatsing van een' resident of gezaghebber, en Palos schijnt zelfs de voorkeur te verdienen, in zooverre het gelegen is aan een' grooten handelsweg en eene talrijke bevolking heeft, welke aan de baai van Palos alleen, in de negorijen Palos, Dongola en Tawali, meer dan 20000 zielen zou sterk zijn. Indien men mogt besluiten tot eene staatkundige en wetenschappelijke expeditie naar Midden-Celebes, schijnt Palos ook het beste punt te zijn, van waar uit de expeditie hare werkzaamheden zou kunnen aanvangen. Na s' avonds de evennachtslijn gepasseerd te zijn, waren wij den 10n September met zonsopgang nabij het eilandje Noordwachter het noordelijkste en meest westelijke van de lage en onbewoonde Zeven-eilanden. Tusschen deze eilandjes en de eenige mijlen noordelijker gelegene kaap Donda is het kustland weder hoog en blikt men meer landwaarts in op bergtoppen, welke naar gissing meer dan 5000′ hoog zijn en bij kaap Donda volgens Martendall zelfs eene hoogte zouden bereiken van 9694 engelsche voeten of 2801 meters. Wij waren nu Straat Makassar gepasseerd en hielden, na de Stroomenkaap s' avonds omgestoomd te zijn, oost een weinig noord koers naar Manado. In Straat Makassar hadden wij slechts drie vaartuigen ontmoet, een' chineschen schooner, een' engelschen walvischvaarder en een vreemd getuigd inlandsch vaartuig, hetwelk een verdacht voorkomen had. De walvischvaarders bezoeken dikwijls Straat Makassar om op walvischachtige zoogdieren te kruisen. Wij zagen echter geen dier dieren, voordat wij ons in de Moluksche wateren bevonden. Het verdachte vaartuig was een praauw, gebrekkig getuigd, doch sterk bemand en goed gewapend. Toen het ons schip koers er op zag zetten, deed het alle moeite om ons te ontwijken en digt onder den wal te komen, doch bemerkende dat zulks niet gelukte, hield het zijn' ouden koers weder en heesch onze vlag, terwijl de bemanning slechts gedeeltelijk op dek bleef en bij het passeren van het stoomschip zich als gewone inlandsche matrozen voordeed.

Den 11^n September stoomden wij in de zee van Celebes, koers houdende op het eilandje Manado toewa. Wij verloren tegen den middag het land uit het gezigt en bereikten den 12^n met zonsopgang bovengenoemd eilandje, hetwelk, met de eilandjes Boenakin en Siladin, de baai van Manado in het noorden beschermt. Spoedig daarop hadden wij de reede van Manado bereikt. Wij hadden alzoo ruim elf dagen besteed voor den overtogt en dus geene spoedige reis gemaakt. Maar die reis was allergenoegelijkst geweest en werd niet weinig veraangenaamd door de minzaamheid van den gouverneur generaal en van zijne voortreffelijke gade.

HOOFDSTUK II.

DE MINAHASSA.

Geringe belangstelling in en kennis van de Buitenbezittingen. — Algemeene schets der Minahassa. — Geologische gesteldheid. — Planten en dieren. — Anthropologische aanteekeningen. — Negorijen. — Huizen. — Overige landschappen tot de residentie Manado behoorende. — Hunne verhouding tot het gouvernement. — Administratieve verdeeling der Minahassa. — Afdeelingen en distrikten. — Bevolking der Minahassa in 1854 en vroegere jaren.

Wanneer men jaren lang in Nederlandsch Indië slechts op Java heeft doorgebragt, erlangt men gewoonlijk slechts eenzijdige en weinig ruime begrippen van de schoone en uitgestrekte bezittingen, welke met Java den Indischen Archipel vormen. De zoogenaamde buitenbezittingen wekken op Java slechts weinig de belangstelling op en zijn daardoor veel minder bekend dan zij verdienen. Zelfs was, nog weinige jaren geleden, de aandacht van het gouvernement slechts bijkans alleen op het groote winsten afwerpende Java gevestigd en liet men de buitenbezittingen, voor zoo veel het kon, aan hun lot over. Sedert heeft die onverschilligheid bij het gouvernement plaats gemaakt voor krachtige pogingen om de rijke gewesten buiten Java tot eene meerdere ontwikkeling te brengen, doch bij het gros der ingezetenen is de belangstelling weinig toegenomen en wordt slechts nu en dan meer opgewekt, wanneer hier of daar verzet der inlandsche bevolkingen ons gezag bedreigt of krijgstoerustingen noodig maakt.

Sumatra en Borneo hebben in de jongste tijden voorbeelden opgeleverd van aanmerkelijken vooruitgang. Minder bekend is echter de vooruitgang van een gewest, wat ik in deze bladen eenigzins nader zal trachten te schetsen, een gewest, waar de zegeningen van kultuur en beschaving meer en meer het deel worden van een honderdduizendtal zielen en eene nog verdere ontwikkeling wordt voorbereid van den bloei en welvaart eener vreedzame en nijvere bevolking.

De Minahassa heeft eene uitgestrektheid van 87,2 □ duitsche of geographische mijlen (4785 □ kilometers of 2107 □ javasche palen) en is zeer zeker een der belangrijkste gewesten van den Indischen Archipel. Wel beslaat de Minahassa slechts een betrekkelijk klein gedeelte van het groote eiland Celebes en is er als het ware in den uitersten noordoostelijken hoek teruggedrongen, maar meer dan eenig ander gewest van dit groote eiland, heeft zij een' gezegenden bodem en heilzame klimaten; meer dan eenige andere streek heeft zij eene stille en talrijke bevolking, die, vroeger een statenverbond uitmakende, zich onder het beschermende gezag van het Nederlandsche gouvernement heeft gesteld en daarvoor sedert lang rust en welvaart geniet.

De Minahassa maakt zelfs slechts een klein gedeelte uit van de residentie Manado. Tot deze residentie toch wordt gerekend geheel het noordelijke schiereiland van Celebes, waarvan de Minahassa slechts het uiterste noordoostelijke einde beslaat; alsmede een groot gedeelte van het land ten zuiden van de golf van Tomini, oostelijk zich uitstrekkende tot aan Tandjong Api bezuiden het eiland Togian gelegen en zuidelijk tot aan het waterscheidend gebergte toe; voorts de eilanden in genoemde golf en langs de noordkust van Celebes, alsmede de Sangir- en Talaut-eilanden, die onze noordelijkste bezitting in den Indischen Archipel uitmaken. Maar de Minahassa of het eigenlijke Manado is verreweg het belangrijkste gedeelte der residentie. Onze invloed verder zuid- en westwaarts en op de eilanden is nog beperkt en in vele gewesten zelfs naauwelijks noemenswaardig.

De Minahassa is merkwaardig door hare geologische gesteld-

heid. Zij is als het ware een verlengsel van Celebes, dat in latere geologische tijden zich door vulkanische opheffing aan het overige eiland heeft gehecht. Men heeft de Minahassa nog niet in eene zuidelijke rigting verlaten, of men bevindt zich in de goudlanden van het distrikt Ponosakan, die zich westwaarts in de goudlanden van Bolang mogondo voortzetten, landen die door hunne goudmijnen reeds bewijzen, dat zij van een' ouderen oorsprong zijn dan de Minahassa. Inderdaad de geheele Minahassa is eene aaneenschakeling, een netwerk van vulkanen, welke deels nog werken, deels echter hunne werkzaamheid reeds hebben verloren. De Klabat, Lokon en Sepoetan zijn de voornaamste kegelbergen der Minahassa, doch om en tusschen den driehoek, welken men over hunne toppen kan trekken, zijn nog andere talrijke vulkanische kegels, door jukken en ruggen veelvoudig met elkander verbonden en meerdere hoogvlakten omsluitende, waaronder de vlakten van Tomohon en Tondano wel de belangrijkste zijn en ruim een paar duizend voeten boven de zeevlakte gelegen.

Treffend is de overeenkomst der Minahassa in een geognostisch opzigt, met vele gedeelten van Java. Ik heb een vrij groot gedeelte der Minahassa doorreisd, van de westkust te Manado naar het zuiden tot Langowan (eenige palen zuidelijk van het meer van Tondano), en van Langowan noord- en oostwaarts tot Kema, aan de oostkust,—maar overal trof ik slechts aan een trachietisch kerngesteente, dikwijls in ver ontleeden toestand verkeerende, dikwerf bedekt met losse trachietblokken, veelal ook bedolven onder talrijke lagen van vulkanisch puin en zand, door latere uitbarstingen over de massieve trachietgesteenten uitgestort, en zelve bedekt door aangespoelden grond of eene dunnere of dikkere laag humus. Nergens heb ik een spoor gezien van oudere of zelfs van tertiaire bezinkselvormingen, maar des te meer sporen van nog werkende vulkanische krachten, vertegenwoordigd door talrijke solfataren. En rigt men den blik van de hoogere punten op de streken, die buiten het door mij bereisde centrale gedeelte der Minahassa zijn gelegen, dan duiden de heinde en

ver zigtbare kegeltoppen van de meer verwijderde bergen aan, dat de geoloog daar geene andere formaties te wachten heeft. De landschappen van het centrale gedeelte der Minahassa riepen mij dan ook telkens Java weder voor den geest, en indien niet de vegetatie sommige op Java niet voorkomende vormen, en hier en daar, vooral door sommige palmen, voornamelijk de sagoweer- en woka-palmen, eene eigenaardige phijsiognomie vertoonde, zou men, des onbewust, ligtelijk meenen in een of ander gedeelte van Java te zijn verplaatst. Evenwel is de Minahassa Java slechts in miniatuur. De bergen zijn er niet zoo hoog, de hooglanden niet zoo uitgestrekt, de kraters en solfataren op eene kleinere schaal. Slechts de Klabat verheft zich tot eene hoogte van weinig meer dan 2000 meters en doet dus ver onder voor de geweldige vulkanische pieken van Java, meerdere van welker tot bijkans of meer dan 3000, enkele zelfs tot meer dan 3400 meters boven de zeevlakte zich verheffen. De hoogvlakten hebben er op verre na niet de uitgestrektheid van die van Bandong en Malang of zijn althans niet door zulke indrukwekkende bergmassen omsloten. De kraters en solfataren en modderwellen hebben er geenszins den ijzingwekkenden omvang van die van den Tankoebanprahoe, van Koewoe. Maar de indruk van het geheel van de Minahassa is niet minder bekoorlijk dan die van Java's schoonste streken en zij is zuiverder en blijvender, omdat de geringe afstanden het beeld van het gewest meer in zijn geheel laten aanschouwen.

Van de dierenwereld ziet men, de Minahassa doorreizende, slechts weinig. Het is daar als elders in de keerkringsgewesten. De landdieren leven er voornamelijk slechts s' nachts en in de schemering. Zij verbergen zich veelal des daags in hunne holen, in het diepe der ravijnen of in het digte der wouden, om eerst bij of na zonsondergang het leven ruimer te genieten. Het is alzoo eene bijzonderheid, wanneer de reiziger eens een of ander dezer gewesten eigen zoogdier te zien krijgt, en met de vogels en kruipende dieren is het evenzoo. Op de geheele reis door de Minahassa zag ik in de vrije natuur slechts een' enkelen zwarten celebischen aap (Cijnopithecus niger Geoffr.) en

geen enkel kruipend dier; van de vogels slechts hier en daar eenige zingvogels en wilde duiven en eenden, en nu en dan enkele arenden, die hoog boven het geboomte de luchtruimte doorkliefden. Hier en daar fladderden enkele vlinders tusschen de struiken en lagere planten rond en zweefden talrijke juffertjes over de meer vochtige plaatsen. Niettemin is de fauna van de Minahassa zeer merkwaardig.

De anoa (Anoa depressicornis H. Smith) en babiroessa (Babirusa alfurus Less.) zijn uiterst merkwaardige zoogdiervormen. De koeskoes (Cuscus ursinus Less.) heeft hier zijne meest westelijke woonplaats. De zwarte aap en het spookdier (Tarsius spectrum Geoffr.) verdienen bijzondere opmerking onder de vierhandige dieren. Eigenlijke roofdieren voedt de Minahassa geene andere dan civetkatten. Vledermuizen, eekhoorntjes en andere knaagdieren worden er in meerdere soorten vertegenwoordigd.

Wat de vogels betreft, verdienen de jaarvogels (Buceros exaratus Temm., Buceros cassidix Temm.) het meest opgemerkt te worden. De alfoeren bezigen de snavels met de vreemdsoortige neuskammen dezer vogels om er hunne hoofdtooisels mede te versieren, wanneer zij zich bij plegtigheden in hunne nationale kostumen vertoonen. De papegaaijen van Celebes onderscheiden zich nog niet door de kleurenpracht, welke de moluksche papegaaijen zoo doet schitteren. Meerdere soorten van duiven zijn in de Minahassa aangetroffen, waaronder Columba Reinwardtii Temm., Columba hijogastra Rwdt, Columba monacha Rwdt, Columba purpurata Lath. en Columba diademata Temm. Van de roofvogels kent men in de Minahassa Falco leucogaster Lath., Falco malaijensis Rwdt en Falco liventer Temm. Een der merkwaardigste vogels van de Minahassa is de amearo (Scijthrops Novae Hollandiae Lath.), de weervoorspeller der alfoeren. Overigens kent men van daar nog soorten van Drijmophila, Ceblephijris, Lamprotornis, Scissirostrum, Merops, Alcedo, Climacteris, Centropus, Megapodius, Phoenicophaeus, Parra, Oedicnemus, Gallinula, Ardea en Sterna.

Wat de kruipende dieren aangaat, van geheel Celebes kent

men er tot nog toe slechts een veertigtal soorten van, welke echter voor een groot gedeelte tot de fauna der Minahassa behooren. De kustwateren voeden twee zeer nuttige schildpadden, Chelonia midas Schw., gewild wegens haar smakelijk vleesch, en Chelonia imbricata, niet minder gewild wegens haar karet. Van de hagedisachtige dieren is Histiurus amboinensis Cuv. de meest bijzondere vorm, ofschoon ook de gewone leguaan (Varanus bivittatus D.B.), de gestreepte draak (Draco lineatus Daud.), eene eigene soort van gekko (Platijdactijlus monorchis D.B.) en de Sebasche skink (Euprepes Sebae D.B.) er voorkomen. De slangen worden in de Minahassa vertegenwoordigd, behalve door de giftige zeeslangen (Pelamijs bicolor Daud., Hijdrophis pelamidioides Schl.) en driehoekkopslangen (Bothrops viridis Wagl. en Tropidolaemus Wagleri D.B.), door talrijke andere minder schadelijke of onschadelijke soorten van de geslachten Calamaria, Rabdion, Cijlindrophis, Xenopeltis en Acrochordus, Cerberus, Eurostus, Gonijosoma, Drijinus, Tragops, Leptophis, Elaphis, Dendrophis, Lijcodon, Triglijphodon, Dipsas, Amphiesma, soorten welke Celebes voor een groot gedeelte met andere eilanden van den Archipel gemeen heeft en waarvan slechts Cijlindrophis melanota Wagl., Rabdion Forsteri D.B., Leptophis olivaceus D.B. tot nog toe alleen op Celebes zijn aangetroffen. De geweldige petola-slangen, de oelar santja of oelar sawah der Javanen (Pijthon reticulatus D.B. of Pijthon molurus D.B.) moeten insgelijks in de Minahassa voorkomen. De bekende kikvorschachtige dieren van de Minahassa, Rana macrodon Kuhl, Polijpedates rugosus D.B. en Bufo asper D.B. zijn niet aan Celebes eigen, maar leven ook elders in den Indischen Archipel.

De visschen van de Minahassa zijn eerst door mijne nasporingen meer bekend geworden. De zoetwatervisschen zijn weinig talrijk en bepalen zich tot soorten van Dules, Anabas, Ophicephalus, Cestraeus, Sicijdium, Platijptera en Anguilla, welke nagenoeg alle ook op andere eilanden van den Archipel voorkomen. Opmerkelijk is er de volstrekte afwezigheid van soorten uit de familiën der Karpers en Meervallen, waaraan het aan-

grenzende Borneo nog zoo rijk is. Onder de meer dan 500 soorten van zeevisschen, welke mij reeds van Celebes bekend zijn, komen er meer dan 200 op de wateren van Manado. Hier zal ik slechts noemen als, voor zoover bekend is, aan Celebes eigene soorten, Holocentrum melanotopterus Blkr, Aploactis trachijcephalus Blkr, Scolopsides leucotaenioides Blkr, Amphacanthus tetrazona Blkr, Gobius decussatus Blkr, Eleotris belobrancha CV.

Ten opzigte van de ongewervelde dieren der Minahassa is de bestaande kennis nog naauwelijks noemenswaardig.

Geheel anders voorts doet zich de Minahassa voor als Java, voor wie slechts het oog slaat op de bevolking en op de plaatsen, waar zij zich heeft gevestigd.

De Manadorezen, vooral de bewoners der binnenlanden, de alfoeren, zijn van een' krachtigen ligchaamsbouw. Rijziger dan de Javaan, is hun spierstelsel in het algemeen sterker ontwikkeld, zonder dat zulks afbreuk doet aan de slankheid en fraaiheid van den algemeenen bouw des ligchaams; en ofschoon hunne gelaatstrekken in het algemeen weinig fraai zijn door hunnen min of meer schuinschen stand der oogspleet, uitpuilende jukbeenderen, platten neuswortel, breede neusvleugels en dikke lippen, hebben zij in de uitdrukking der oogen, in den openen stand der neusgaten, in de buiging der lippen en de fraai gevormde kin iets bijzonders, wat hun gelaat iets meer degelijks en aangenaams geeft dan dat des Javaans of Maleijers. Deze uitdrukking wordt nog gunstiger gemaakt door den ovalen vorm van den schedel, gewelfd, weinig glooijend voorhoofd, hooge kruin en klein afgeplat achterhoofd, — doch aan den anderen kant weder verminderd door het regte stijve weinig glanzige zwarte hoofdhaar, hetwelk zij in het algemeen naar achteren tot in den nek en naar voren tot midden over het voorhoofd laten afhangen.

Deze tegenstelling tusschen den Javaan of Maleijer en den bewoner der Minahassa wordt nog verhoogd door het verschil in kleeding. De Manadorezen zijn voor een groot gedeelte christenen, voor een nog grooter gedeelte heidenen en voor een zeer klein gedeelte mohammedanen. In de door mij bereisde streken zijn de christenen met betrekking tot de volgers van andere

godsdiensten reeds zeer talrijk en in de afdeeling Tondano overtreft hun aantal zelfs reeds aanmerkelijk dat der heidenen, terwijl de mohammedanen hoofdzakelijk op de hoofdplaatsen Manado, Kema en Belang zijn zamengedrongen, doch in de geheele Minahassa naauwelijks 1300 zielen tellen. De in den Indischen archipel onder de mohammedanen gebruikelijke kleederdragt is onder de christenen en heidenen niet in zwang en de meeste mannen, die wij ontmoetten, waren gekleed in eene zwarte of witte kabaai en ligten pantalon, terwijl velen ook onder de kabaai een wit op de borst gesloten vest of hemd droegen en het hoofd steeds onbedekt was. Ik bedoel hier het gros der bevolking, want de meeste inlanders van eenigen rang of gezag waren, althans tijdens het doorreizen van den gouverneur generaal, op gewone europesche wijze in het zwart gekleed en met niet zeer talrijke uitzonderingen, in den regel zoodanig, dat een fatsoenlijke Europeaan er zich niet voor zou behoeven te schamen op dezelfde wijze gekleed te gaan.

Een minder gunstig voorkomen dan de mannen hebben de vrouwen in de Minahassa. Hare kleeding bestaat gewoonlijk in eene sarong en kabaai en verschilt alzoo weinig van die der Javasche vrouwen. Hare ligchaamsvormen zijn niet zonder eene zekere bevalligheid, maar haar gelaat mist in den regel de uitdrukking, welke in de mannen der Minahassa bevalt, en slechts weinigen van de duizenden vrouwen, die ik gezien heb, waren als schoonheden te beschouwen. De weinig talrijke schoonere vrouwen zag ik voornamelijk in de distrikten Kakas en Tondano en onderscheidden zich veelal door een' aangenamen golvenden vorm der bovenlip, fraai afgeronde kin en heldere openstaande oogen.

Doorreist men de Minahassa, dan wordt men getroffen door den goeden aanleg der negorijen, den netten bouw der eenvoudige huizen en het waas van welvaart, dat er over huizen en erven verbreid ligt. Van die negorijen zijn er, de hoofdplaatsen Menado en Kema niet medegerekend, meerderen, welke met meer dan 2000 of 3000 zielen bevolkt zijn en eene uitgestrektheid hebben, voor meerdere niet onbelangrijke europesche steden ruim genoeg. Die betrekkelijk groote uitgestrekt-

heid der minahassasche dorpen is daaraan toe te schrijven, dat elk huis veelal aan eene enkele of aan een paar familiën behoort en van een vrij ruim erf is omgeven. De huizen zijn gewoonlijk op palen gebouwd, van hout of van bamboe opgetrokken en met atap gedekt. In de voornamere wijken der doorreisde dorpen, waren ze in den regel van hout en netjes wit geverwd met eene soort van pijpaarde, het ontledingsprodukt van een trachietisch gesteente, dat in de Minahassa niet zeldzaam is. De hooge plaatsing der huizen op palen doet ze goed uitkomen van tusschen de veelsoortige vruchtboomen, waarmede de erven zijn beplant, die zelve door nette levende heggen van elkander en van de straten of wegen zijn gescheiden. Nog niet lang geleden waren de woningen in de meeste distrikten veel grooter, op hooge palen gebouwd, met heidensche zinnebeeldige voorstellingen versierd en een grooter aantal gezinnen huisvesting verschaffende. Deze bouwwijze is door de veiligheid en de toenemende beschaving onnoodig en ondoelmatig geworden en zij verdwijnt thans zelfs reeds in de nog grootendeels heidensche distrikten.

Zooals ik boven reeds gezegd heb, maakt de Minahassa of het Bondgenootschap van Manado slechts een gering gedeelte uit van de residentie Manado. Maar zij is het eenige gedeelte der uitgestrekte residentie, wat onder dadelijk beheer staat van het nederlandsche gouvernement en met behulp van de inlandsche volkshoofden door gouvernementsambtenaren wordt bestuurd.

De overige afdeelingen van de residentie zijn:

a. De afdeeling Gorontalo, omvattende alle de landschappen welke noordelijk van de hoofdplaats Gorontalo en aan de groote golf van Tomini of Gorontalo zijn gelegen, t. w. Limbotto, Bone, Bintauna, Soewawa, Bolango, Attingola, Boealemo, Moeton, Parigi, Saoessoe, Posso, Tongko en Todjo, alsmede de in de golf gelegene Togian-eilanden. De eigenlijke Gorontalosche landschappen, t. w. Gorontalo, Limbotto, Bintauna, Soewawa, Bolango, Attingola, Bone en Boealemo, staan onder het meer dadelijk toezigt van een' te Gorontalo gevestigden adsistent resi-

dent, terwijl het onmiddellijke bestuur over de bevolking in handen is van de vorsten en hoofden des lands, welker verhouding en verpligtingen bij kontrakten zijn geregeld. De landschappen Moeton en Parigi staan slechts in staatkundige ondergeschiktheid aan het gouvernement volgens met ze in 1850 geslotene kontrakten, terwijl de landschappen langs de zuidkust der golf van Tomini en de Togian-eilanden niet in regtstreeksche betrekking tot het gouvernement staan.

b. De landschappen langs de noordkust van Celebes, t. w. Bolang mogondo, Bolang bangka, Bintauna, Bolang itam, Kaijdipang, Bwool en Tolitoli. De verhouding dezer landen tot het gouvernement is gegrond op kontrakten, bij welke die landen in leen zijn gegeven en schatting is opgelegd, deels nog bestaande in de levering van eene zekere hoeveelheid goud tegen geringen prijs, en voor zoo veel Kaijdipang en Bolang itam betreft, sedert eenigen tijd veranderd in eene jaarlijksche opbrengst in geld, berekend tegen *f* 5 per huisgezin, Het bestuur dezer landschappen is overgelaten aan de radja's en hoofden des lands.

c. De Sangir- en Talaut-eilanden, verdeeld in de radjaschappen Tagoelandang, Siauw, Manganitoe, Taroena, Kandahar en Taboekan. De verhouding der Sangir-eilanden is geregeld bij kontrakten, bij welke zij in leen zijn afgestaan. De bewoners erkennen zich als onderdanen van het gouvernement doch zijn aan geene schatting onderworpen. De Talaut-eilanden maken een onderdeel uit van de Sangirs en staan onder het gezag van hoofden, die door de Sangiresche radja's worden aangesteld.

De bevolking der landschappen, behoorende tot de afdeeling Gorontalo en der landen aan de noordkust van Celebes is grootendeels mohammedaansch, staat althans grootendeels onder mohammedaansche radja's, terwijl de Sangirezen voor verre weg het grootste gedeelte christenen zijn. Aan het einde van het verhaal der reis door de Minahassa zal nog een nadere blik op de rijkjes van Gorontalo en die der noordkust van Celebes worden geworpen.

De Minahassa zelve is verdeeld in de vijf afdeelingen Manado, Ke-

ma, Tondano, Amoerang en Belang (1). Van deze afdeelingen beslaat Kema het noordelijke en noordoostelijke gedeelte der Minahassa, Manado het westelijke, Amoerang het zuidwestelijke, Belang het zuidoostelijke en Tondano het centrale gedeelte. Met uitzondering van de afdeeling Manado, welke onder het meer onmiddellijk opzigt staat van den resident, zijn over die afdeelingen ambtenaren geplaatst met den titel van opziener, die het toezigt oefenen over de werkzaamheden van de bevolking en van hare hoofden en belast zijn met de dagelijksche leiding der aangelegenheden van binnenlandsch bestuur, alsmede met verschillende administratieve werkzaamheden. Deze opzieners, welke dezelfde diensten verrigten als de kontroleurs op Java, genieten eene bezoldiging van *f* 125 tot *f* 75 s' maands benevens *f* 20 als indemniteit voor reiskosten. Het onvoldoende der organisatie van het personeel van het binnenlandsch bestuur heeft reeds voorstellen uitgelokt om daarin verbeteringen te brengen. Het personeel der europesche ambtenaren in de geheele residentie Manado is nog gering te noemen. Buiten de Minahassa is slechts een enkel ambtenaar gevestigd, de adsistent-resident van Gorontalo, die eene bezoldiging geniet van *f* 300 s' maands. De overige ambtenaren zijn alle in de Minahassa zelve geplaatst, t. w. te Manado 1 resident, bezoldigd met *f* 1000 s' maands, 1 sekretaris met *f* 400, 1 kommies met *f* 200 s' maands; voorts 3 opzieners, te Kema, Tondano, Amoerang, ieder bezoldigd met *f* 175, en 1 opziener te Belang met *f* 75, 1 pakhuismeester te Belang met *f* 200 en 6 onderpakhuismeesters, te Tomohon, Tondano, Kakas, Rembokeng, Tanawangko en Sonder, ieder met *f* 70 s' maands.

Elke der 5 afdeelingen van de Minahassa is weder verdeeld

(1) De administratieve indeeling der Minahassa heeft meermalen wijzigingen ondergaan. De tegenwoordige verdeeling in vijf afdeelingen is eerst van den jongsten tijd. Op de Kaart van de Minahassa van den heer P. Baron Melvill van Carnbee, in 1853 zamengesteld, komen voor de tegenwoordige afdeelingen Manado en Belang. De afdeeling Kema is daar uitgedrukt door *Tonsea* en *Likoepang* en de afdeeling Amoerang door *Amoerang* en *Tanawanko.*

in eenige distrikten. In het geheel zijn er 26 distrikten, van welke 5 behooren tot Manado t. w. Manado, Aris, Klabat dibawa, Negri baroe en Bantik; 3 tot Kema t. w. Tonsea, Klabat diatas en Likoepang; 8 tot Tondano t. w. Tondano toelian, Tondano toelimambot, Tomohon, Kakaskassang, Saronsong, Rembokeng, Kakas en Langowan; 7 tot Amoerang, t. w. Tombariri, Sonder, Kawangkoan, Tompasso, Tombasian, Romohon en Tonsawang; en 3 tot Belang t. w. Passan, Ratahan en Ponosakan.

De hoofden dezer distrikten zijn alle inlanders, doch op slechts enkele uitzonderingen na, christenen, menschen van zekere beschaving en kennis, en die men, ze in hunne zwarte europesche kleeding en in hunne beschaafde manieren ziende, ligtelijk voor Europeanen zou houden, indien niet hunne kleur en gelaatsvormen ze als inboorlingen der Minahassa kenmerkten. Vroeger werden deze distriktshoofden ook wel kapala balk genaamd, welke naam zijn' oorsprong ontleende aan de omstandigheid, dat de distriktsbevolking verpligt was den hoofden jaarlijks een bepaald aantal balken te leveren voor het onderhoud van s' lands gebouwen. Bij de opheffing van het stelsel der Kompagnie heeft men ook dezen titel afgeschaft en hem in dien van majoor of hoekom besar veranderd. Elk distrikt heeft twee hoofden. De eigenlijke chef van het distrikt heeft den titel van majoor of hoekom besar; het tweede hoofd dien van hoekom kadoewa.

De titel van majoor is hooger dan die van hoekom besar, doch beider betrekking tot het distrikt is dezelfde. Zij worden door den resident van Manado benoemd en ontslagen, doch onder nadere goedkeuring, wat de majoors betreft van het gouvernement en wat de hoekoms besar aangaat, van den gouverneur der Moluksche eilanden. Vroeger was de benoeming dezer hoofden eenigzins afhankelijk van de keuze des volks en hadden hunne regelingen en verordeningen de goedkenring noodig van den bondsraad. Thans echter staan zij vrij volkomen onder het gouvernement en zulks geheel overeenkomstig hunnen wensch. Zij zouden het als eene gunst beschouwen, indien het gouvernement hen tot eigenlijke ambtenaren verklaarde.

Onder deze distriktshoofden heeft elke negorij haar eigen hoofd.

Negorijen zijn er in de Minahassa meer dan 300, elke gemiddeld bevolkt met ruim 300 zielen. De dorpshoofden dragen den titel van hoekom toewa of kapala djaga. Zij hebben weder een naar de grootte der dorpen verschillend aantal kleinere hoofden onder zich, die hoekom ketjil genoemd worden en slechts gezag hebben in eene wijk of over een zeker aantal huisgezinnen. Behalve deze dorpshoofden zijn er in elke negorij nog zoogenaamde mewittings of hoofden van een zeker aantal werkbare mannen.

Geen dezer distrikts- of dorpshoofden wordt door het gouvernement bezoldigd. Zij genieten daarentegen percenten van de hassil (hoofdelijke belasting, over 1855 gemiddeld *f* 1 per hoofd bedragende) en van de koffijkultuur (1), terwijl de eerste distriktshoofden bovendien genieten *f* 1 s' jaars van elk huisgezin, de tweede distriktshoofden *f* 1/2 s' jaars van elk huisgezin en de dorpshoofden vijf dagen arbeid s' jaars van elk huisgezin. Rekent men nu, dat de distrikten, zooals hieronder nader zal blijken, eene inlandsche bevolking hebben van in den regel meer dan 2000, soms van meer dan 5000 zielen, dan ontwaart men, dat de hoofden een goed inkomen genieten, zonder eenig bezwaar voor het gouvernement.

De bevolking der Minahassa, in 1851 en 1852 nog bijkans 100000 zielen sterk, is in de jongste tijden door hevig gewoed hebbende epidemiën van koortsen, mazelen en dijsenterie, met eenige duizenden zielen verminderd (2) en bestond op het einde van het jaar 1854 nog uit 92,546 zielen.

Dit cijfer is gering in verhouding tot de uitgestrektheid des

---

(1) In 1854 genoten de hoofden der Minahassa *f* 19112, t. w. *f* 1 koper voor elken pikol koffij, welke som onder de eerste en tweede distriktshoofden en de dorpshoofden van 17 distrikten werd verdeeld.

(2) In 1849 bestond de bevolking uit 95661 en in 1853 nog uit 99588 zielen. In 1854 was de mortaliteit zeer groot, zijnde bijkans 1/7 der bevolking uitgestorven (12821 zielen), terwijl slechts 3348 geboorten plaats hadden of 1 geboorte op ongeveer 29 zielen. In de afdeeling Amoerang was de sterfte het grootst, zijnde daar 22 1/2 percent der bevolking overleden! In het jaar 1829 zou de bevolking 108000 zielen sterk geweest zijn, doch het is later gebleken, dat de bevolking der rijkjes bewesten de Minahassa onder dat cijfer was begrepen.

lands, welke niet veel verschilt van de uitgestrektheid van het eiland Madura, hetwelk, zelf niet digt bevolkt, toch ruim driemaal meer bewoners heeft, terwijl de nagenoeg even groote residentie Samarang meer dan zeven maal sterker is bevolkt. Onder de bevolking der Minahassa waren in 1854 602 Europeanen of afstammelingen van Europeanen (ongeveer 60 blanken en de overigen kleurlingen), 669 Chinezen of pernakan-Chinezen en 314 slaven, terwijl de overigen tot de inlandsche bevolking van de Minahassa behoorden. Deze inlanders echter worden weder verdeeld in twee groote kategoriën n. l. in burgers, dat is vrije menschen, die niet voor heerendiensten, kultures enz, kunnen worden opgeroepen; — en inlanders, die wel tot die diensten verpligt zijn. De burgers zijn voorts christenen of mohammedanen en voornamelijk in de afdeelingshoofdplaatsen gevestigd. Op het laatst van 1854 bedroeg hun aantal (vrouwen en kinderen medegerekend) 3322, waarvan 1999 christenen waren. De inlanders worden weder verdeeld in christenen, mohammedanen en heidenen en waren gezamenlijk op het genoemde tijdstip 87,639 zielen sterk t. w. 28,017 christenen, 976 mohammedanen en 58,646 heidenen. De Chinezen zijn slechts op de afdeelingshoofdplaatsen gevestigd en tot daar beperkt, kunnende zij de overige negorijen slechts doorreizen om er handel te drijven, zonder er zich te mogen vestigen. Bijkans alle Chinezen wonen ter hoofdplaatse Manado, zijnde overigens slechts 37 hunner te Amoerang en 2 te Kema gevestigd. Het christendom heeft de grootste voortschreden gemaakt in de afdeeling Tondano en de minste in de afdeeling Belang, waar de mohammedanen de christenen in getal verre overtreffen, althans in de distrikten Belang en Ponosakan, terwijl de distrikten Passan en Ratahan nog bijkans geheel heidensch zijn. De afdeeling Tondano is absoluut het sterkst bevolkt (33000 zielen); daarop volgt in talrijkheid van inwoners de afdeeling Amoerang (30000 zielen), dan Kema (14000 zielen), dan Manado (bijkans 9000 zielen) en onderaan Belang (4000 zielen). De volgende staat geeft een overzigt der bevolking in de verschillende distrikten der Minahassa op het einde van 1854.

Bevolking der Minahassa op het einde van 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Europeanen.	Burgers.		Inlanders.			Chinezen.	Slaven.	Totalen.
			Christenen	Mohammedanen	Christenen	Moh.	Heidenen			
Manado.	Hoofdplaats Manado	291	482	561	139	86	173	630	167	2529
	Manado	»	219	22	158	8	15	»	»	422
	Aris	»	2	2	142	»	1391	»	»	1537
	Negri baroe	»	14	1	171	22	329	»	1	538
	Klabat dibawa	»	5	»	47	»	1422	»	»	1474
	Bantik	»	5	2	2	5	2455	»	»	2469
	Tot.	291	727	588	659	121	5785	630	168	8969
Kema.	Tonsea	142	492	450	2643	14	7964	2	74	11781
	Klabat diatas	»	»	»	155	»	1299	»	»	1454
	Likoepang	29	67	1	248	»	1146	»	1	1492
	Tot.	171	559	451	3046	14	10409	2	75	14727
Tondano.	Tondano toelian	15	5	5	4941	»	1526	»	3	6495
	Tondano toelimambot	27	7	15	4815	315	964	»	2	6145
	Rembokeng	7	»	»	2318	»	582	»	2	2909
	Kakas	7	1	6	3436	»	903	»	12	4365
	Langowang	7	1	»	1188	13	2219	»	2	3430
	Saronsong	»	»	»	853	39	1049	»	»	1941
	Tomohon	13	2	»	743	8	3621	»	3	4390
	Kakaskassang	»	»	6	445	23	3093	»	»	3561
	Tot.	76	16	26	18739	398	13957	»	24	33236
Amoerang.	Hoofdplaats Amoerang	40	435	41	»	2	»	37	11	566
	Tombariri	7	191	»	602	»	5291	»	3	6094
	Sonder	4	1	5	505	»	6959	»	12	7486
	Kawangkoan	6	6	»	2579	»	3507	»	»	6098
	Tompasso	1	10	»	942	»	3158	»	»	4111
	Tombassian	»	5	»	586	»	1431	»	7	2029
	Romohon	»	8	»	216	»	2308	»	4	2536
	Tonsawang	»	»	»	65	»	1868	»	»	1933
	Tot.	58	656	46	5495	2	24522	37	37	30853
Belang.	Hoofdplaats Belang	»	41	212	»	»	»	»	8	261
	Ponosakan	»	»	»	30	435	384	»	»	849
	Passan	»	»	»	18	2	1279	»	»	1299
	Ratahan	6	»	»	30	4	2310	»	2	2352
	Tot.	6	41	212	78	441	3973	»	10	4761
	Algemeen totaal	602	1999	1323	28017	976	58646	669	314	92546
Algemeene cijfers der bevolking in	1853	636	1878	1442	27655	?	66872	777	328	99588
» » » »	» 1852	663	1961	1532	26217	?	68010	907	298	99588
» » » »	» 1851	764	1999	1528	24667	?	69131	858	309	99255
» » » »	» 1850	700	1769	1652	21603	?	69806	895	393	96815
» » » »	» 1849	649	1848	1585	15227	?	75084	889	380	95661

Valentijn schatte de bevolking der Minahassa op het einde der 17e eeuw op ongeveer 24000 zielen, ofschoon de hem beschikbare opgaven slechts 3990 weerbare mannen vermeldden.

In 1825 bestond de bevolking uit 73000 zielen, zoodat zij van dat jaar af tot 1850, en dus in 1/4 eeuw tijds, met ruim 1/3 of 33 percent vermeerderd zou zijn. In 1832 was zij vermeerderd tot 83000 zielen (Europeanen . . ?, christen- en mohammedaansche burgers 2865, Chinezen 512, inlanders 78,770 en slaven 510); in 1840 tot 88272 zielen (christen- en mohammedaansche burgers 2875, Chinezen 510, inlandsche christenen 5687, heidenen 78700); in 1842 tot 92332 zielen, waaronder toen nog slechts 7388 christenen.

In de laatste twaalf jaren is alzoo de bevolking niet in aantal toegenomen.

HOOFDSTUK III.

VERBLIJF TE MANADO.

Aankomst te Manado. — Plegtige ontvangst van den gouverneur generaal. — Kabesaran. — Topographie van Manado. — Publieke gebouwen. — Het aanmaken van zout te Manado. — Aardbeving. — Garnizoen en schutterij. — Handel en scheepvaart. — Produkten. — Uitstapje naar Temoempah. — Leprozengesticht. — Koffiekultuur en bereiding. — Bantik en de Bantikkers. — Scholen in de Minahassa. — Kakaokultuur.

Ik vat na deze voorloopige beschouwing der Minahassa den draad van het reisverhaal weder op.

Zoo als ik in het eerste hoofdstuk gezegd heb, kwamen wij den 12n te Manado aan. Nog voor de aankomst hadden wij ons verlustigd in de fraaije gezigten, links op de eilandjes aan den ingang der baai, vooral op Manado toewa, een' vulkanischen kegel, die met zijnen voet geheel onder de zeevlakte is bedolven of liever welks bovenhelft slechts zich boven den waterspiegel verheft, doch daar nog met zijne met digt bosch bekleede hellingen meer dan 550 meters hoog uitsteekt, — regts op het hooge land van de kust en op den zich spoedig daarachter verheffenden drietoppigen Empoeng. Manado toewa doet zich uiterst schilderachtig voor. Een paar eeuwen geleden was het met een 1000-tal zielen bevolkt, doch die bevolking dunde meer en meer door oorlogen met het toen nog vrij magtige Bolang en verhuisde eindelijk op het laatst der 17e eeuw naar Manado.

Toen wij de reede naderden, werd onze aandacht meer gevestigd op den achtergrond der baai, op de hoofdplaats Manado zelve en op de feestelijke toebereidselen tot de ontvangst van den gouverneur generaal. Manado biedt, van zee gezien, weinig fraai's aan. Behalve het fort Amsterdam, eenige pakhuizen en enkele huizen of daken, ziet men er van de hoofdplaats weinig anders dan het geboomte, waartusschen en waarachter de huizen als zijn verscholen. Het geheele kustland der baai heeft overigens een lagchend aanzien en is als eene aaneenschakeling van groenend heuvelland. Ver op den achtergrond ontwaarden wij reeds den Klabat en Lokon, die wij weldra in hunne volle pracht zouden aanschouwen.

Terwijl wij de reede opstoomden kwam de havenmeester van Manado aan boord, om zijne diensten aan te bieden bij het voor anker gaan van de Ambon. Z. M. stoomschip Vesuvius en eenige ter reede liggende korra-korra's, oorlogsvaartuigen van den sulthan van Ternate in dienst van de residentie Manado, paradeerden. De Vesuvius was opzettelijk naar Manado gekomen om de Ambon verder door de Molukken te begeleiden. De kommandant, de luitenant ter zee 1e klasse (thans kapitein-luitenant) H. F. Valentini was ook nog voor het vallen van ons anker aan boord en werd spoedig gevolgd door eene kommissie, bestaande uit den resident van Manado den heer Jansen, den adsistent-resident den heer C. Bosscher en den militairen kommandant den heer Steenbergen, die den gouverneur generaal kwamen verwelkomen en in de kajuit van de Ambon ontvangen werden. Ter ankerplaats aangekomen, viel een saluut van 21 schoten van de Vesuvius, terwijl de korra-korra's onafgebroken hare lilla's losbrandden en met hare gongs en tifa's eene oorverdoovende muziek maakten.

Wij kwamen kort bij het havenhoofd op ongeveer 30 vademen voor anker. De reede van Manado biedt verder van den wal geen' geschikten ankergrond aan. Zij is dan ook slechts in de oostmoesson eenigzins veilig. Geheel open als zij is voor de westenwinden, is er altijd gevaar, dat de digt onder den wal op

diep water geankerde schepen in de westmoesson op den wal gedreven worden, en zelfs in de oostmoesson bevestigt men de schepen met trossen aan den wal, omdat men de ankers alleen niet vertrouwt. De schepen, die op Manado varen, kiezen daarom slechts in de oostmoesson Manado tot ligpaats, terwijl zij in de westmoesson hunne ladingen lossen en innemen in de alsdan veilige baai van Kema.

De bevolking van Manado, voor zoo verre zij niet met de plegtigheid der ontvangst te maken had, was aan het strand verzameld, om de hooge gasten te zien. Het reisgezelschap ging dadelijk na de aankomst ter reede naar wal. Aan het met vlaggen en eereboogen versierde havenhoofd werd de opperlandvoogd ontvangen door den gouverneur der Moluksche eilanden, den heer Jkhr C. F. Goldmann en den sekretaris der residentie Manado den heer C. L. Valentini. Van het havenhoofd af tot aan het residentiehuis toe was de weg versierd met eerebogen, eerepoorten, trofeeën en vlaggen, terwijl het garnizoen, de schutterij, de Chinezen en de kabesaran langs den weg waren geschaard. Bij het aan wal stappen viel een saluut van 21 schoten van het voor het fort opgestelde geschut. De optogt naar het residentiehuis geschiedde per rijtuig, stapvoets. Daar vereenigden zich alle ambtenaren en officieren, de hoofden der Minahassa en de zendelingleeraars, om aan den gouverneur generaal te worden voorgesteld. Nadat de gouverneur der Molukken den opperlandvoogd met zijne komst in de Molukken had geluk gewenscht en de verwachtingen had uitgedrukt, welke de bevolkingen van zijn gouvernement van dit nieuwe bezoek der Molukken door een' gouverneur generaal koesterden, gaf de opperlandvoogd den verzamelden ambtenaren en volkshoofden te kennen, dat hij de Molukken kwam bezoeken met het doel om nuttig te zijn voor de bevolkingen dier gewesten, van welke meerdere zoo zwaar waren beproefd geworden; dat hij echter moest waarschuwen tegen het koesteren van te groote verwachting van de gevolgen zijner komst, vermits ter eener zijde de magt van den gouverneur generaal niet onbegrensd is, en ten

andere de vooruitgang der Molukken voor een groot gedeelte afhankelijk van de nijverheid der bevolkingen; dat hij ververtrouwde, dat zijne komst er toe zou bijdragen om die nijverheid op te wekken, waar zij nog niet bestond en aan te moedigen waar zij reeds min of meer had wortel geschoten, en dat hij der Voorzienigheid zou danken, indien zijne pogingen daartoe het gewenschte gevolg zouden hebben.

Dadelijk na deze toespraken had de voorstelling plaats van de ambtenaren en officieren en volkshoofden, waarna de plegtigheid der ontvangst was afgeloopen.

Intusschen had zich de kabesaran voor het residentiehuis verzameld en voerde er de alfoersche dansen en spiegelgevechten uit. Kabesaran zijn eene soort van inlandsche burgerwacht, welke in alle groote negorijen der Minahassa bestaan en bij plegtige gelegenheden in alfoersch kostuum en met schild en zwaard of piek gewapend paraderen en de nationale dansen vertoonen. De kabesaran zagen wij tot verveling toe in alle negorijen, welke wij doortrokken en zelfs de verscheidenheid in kleeding, wapening en bewegingen dezer alfoeren, eene verscheidenheid, welke geenszins toevallig scheen te zijn, was niet in staat onze belangstelling op den duur gaande te houden. Evenwel trok ons in de eerste dagen der reis door de Minahassa nog het vreemde daarvan. Meestal waren bij elke troep kabesaran eenige voorvechters, die, nog opzigtelijker gekleed dan het gros der troep, zich soms onderscheidden door een krachtig en behendig spel hunner spieren. Deze kabesarans zouden toch nog meer belangstelling verdienen, indien hunne kleeding en bewegingen inderdaad geheel nationaal gebleven waren. Maar in vele negorijen waren die eene mengeling van alfoersch en europeesch, en zelfs de alfoersche oorverdoovende en onwelluidende marschen en de dansen hadden, in vele negorijen althans, gedeeltelijk plaats gemaakt voor de weinig minder aangename europesche muziek van trommels en fluiten, op welker maat verwrongene europesche dansen werden uitgevoerd, terwijl de aanvoerders, hier en daar gekleed in de meest verschillende stukken van oude europesche monteringen of

kostumen, van meening schenen te zijn daardoor een krijgshaftig of aanzienlijk uiterlijk te hebben verkregen.

Het residentiehuis, eene onaanzienlijke op palen gebouwde houten woning, was niet groot genoeg om het geheele gevolg van den gouverneur generaal verblijf te geven, waarom een gedeelte van het gevolg een paar voor dit doel ontruimde woningen in de nabijheid betrok.

Ik besteedde een goed gedeelte van den eersten dag van ons verblijf te Manado, om de hoofdplaats meer in het bijzonder op te nemen en te trachten mijne verzameling van naturaliën te verrijken.

Manado is eene lieve net aangelegde plaats, gelegen aan den oostelijken uithoek der baai, aan den linkeroever der rivier van Manado, die uit de het hoogland van Tondano omringende bergen ontspringt en bij de hoofdplaats eene breedte heeft van meer dan 100 voet. Het stadje heeft eene bevolking van ruim 2500 zielen, waaronder bijkans 300 Europeanen of afstammelingen van Europeanen, ruim 600 inlandsche christenen, ongeveer evenveel mohammedanen en zoowat evenveel Chinezen. Rekent men daarbij echter de bevolking der digt aan Manado grenzende negorijen Bantik en Baroe, dan stijgt het cijfer der bevolking van de hoofdplaats tot ongeveer 4000 zielen (1). De eigenlijke stad is in wijken verdeeld. In het westelijke gedeelte, nabij de reede, liggen het fort, het residentiekantoor, de kazerne, de gouvernements-pakhuizen, de overdekte markt-

---

(1) Ik zie het cijfer van de bevolking der hoofdplaats in een artikel, geplaatst in den derden jaargang van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, op 14000 gesteld. Manado heeft echter nooit eene zoo sterke bevolking gehad.

In de bestaande literatuur over de Minahassa zie ik overigens zoo talrijke volstrekt onjuiste opgaven en verwarde voorstellingen van zaken, dat daarover alleen een breed artikel te schrijven zou zijn. Ik zal mij niet onledig houden met in dit reisverhaal die fouten telkens aan te wijzen, daar men de hierin medegedeelde opgaven er voor in de plaats kan stellen. Dit geldt evenzeer voor de eilanden, over welke later in dit verhaal gesproken wordt.

plaats. De woonhuizen der Europeanen liggen noordelijk en zuidelijk van het fort. Oostelijk van het fort is een heuvel, welke het fort beheerscht en het doelmatige der strategische ligging er van zeer twijfelachtig maakt. Noordelijk van dezen heuvel is de wijk der Chinezen, die in digt bijeenstaande langs regelmatige straten geplaatste huizen wonen. Deze wijk grenst ten noorden aan de rivier van Manado. Het residentiehuis is gebouwd aan de oostelijke grens der chinesche wijk. Deze en de europesche wijk zijn oostelijk en zuidelijk begrensd door de wijken der inlanders. De rivier ter hoofdplaatse overgaande, komt men in de negorij der Bantikkers, welke dus ten noorden van de hoofdplaats gelegen is. Een weinig zuidelijk buiten de hoofdplaats bereikt men de negorij Baroe, welke even als die der Bantikkers nog grootendeels door heidenen bewoond is, ofschoon het christendom er veel meer aanhangers heeft dan in de negorij Bantik, welker bewoners nog bijna zonder uitzondering heidenen zijn. De huizen der europesche ingezetenen te Manado zijn eenvoudig doch doelmatig gebouwd en langs breede straten gelegen. Ook de hoofdstraten der inlandsche wijken zijn breed en elkander veelal met regte hoeken snijdende.

Een van mijne eerste wandelingen te Manado was naar de marktplaats. Deze is met eene loods overdekt en wordt vrij druk bezocht. Men ziet er zoo wat dezelfde voorwerpen uitgestald als op de bazaars van de hoofdplaatsen op Java: vruchten, gambier, tabak, betel, zout, lijnwaden, snuisterijen, visch, enz. Bazaarloodsen zijn in de Minahassa niet talrijk en worden slechts gevonden te Manado, Amoerang, Tomohon, Sonder, Tondano, Kakas, Kema en Belang. Zij zijn echter op de meeste plaatsen van weinig nut, daar slechts te Manado, Tomohon, Kakas en Tondano markten worden gehouden. De omzet van goederen is er nog gering en schijnt slechts te Manado van eenig belang te zijn, vermits de bazaars slechts te Manado verpacht zijn (in 1855 voor slechts *f* 3250).

Het zout wordt in langwerpige half ovale korven van palmloof ter markt gebragt en vertoont dan eene massa van de

kleur van ongeraffineerde suiker, voor welke ik het op eenigen afstand aanvankelijk aanzag. Het aanmaken en de verkoop van zout hebben hier plaats buiten bemoeijing van het gouvernement. Men verkrijgt het zout te Manado op de volgende wijze. Men maakt nabij het strand houtstapels van eenige voeten lengte en verbrandt die onder aanhoudenden toevoer van zeewater en brandhout. Nadat deze verbranding drie dagen lang onderhouden is, verzamelt men de teruggeblevene asch in eene trechtervormige van gespleten bamboe vervaardigde korf, die van boven eenige voeten wijd is en van binnen belegd met de bladen van den wokapalm, ten einde de asch niet door de spleten wegvalle. Men hangt nu deze korf eenige voeten boven den grond op, verbindt haar aan het ondereinde met eene goot en overgiet den inhoud op nieuw met zout water. Het opgevangen zoute water wordt in van wokabladen vervaardigde emmers (timba), die eenige voeten boven den grond naast elkander worden opgehangen, eerst onder sterker, later onder zacht vuur uitgedampt, totdat het zout tot den vasten toestand is overgegaan. Uit den aard van deze ondoelmatige bereidingswijze vloeit voort, dat het zout eigenlijk een mengsel van verschillende zouten is en bovendien zeer onzuiver. De Manadorezen en alfoeren verkiezen het echter boven het gouvernementszout, zoodat dit laatste weinig aftrek heeft, wat daaruit kan blijken, dat de verkoop van het gouvernements-zout van 1841 tot 1853 van 312000 tot 2000 ponden s' jaars verminderd is.

Reeds den eersten dag van ons verblijf te Manado zag ik ter markt meerdere vischsoorten, welke mij nog onbekend waren, waaronder soorten van Mesoprion, Lethrinus, Sicijdium, Julis, Leptocephalus, enz. Aan het einde van dit reisverhaal zal ik de lijsten geven der door mij hier en elders gedurende de reis waargenomene visschen. De vischvangst wordt te Manado geenszins op groote schaal gedreven, hoezeer de baai rijk is aan visch en het verbruik van gedroogden visch in de bovenlanden der Minahassa zeer zou kunnen toenemen. Zelfs wordt niet genoegzaam voorzien in de behoefte aan visch ter hoofdplaatse zelve en de visch is daar-

door te Manado dan ook aanmerkelijk hoog in prijs, hooger dan te Batavia, waar hij reeds niet goedkoop is. De visscherij is nagenoeg uitsluitend in handen van de christen- en mohammedaansche burgers. Kleine tonijnen van nog geen' voet lengte zag ik verkoopen voor *f* ½ tot *f* 1. Eene gewone zeeschildpad (Chelonia midas) vân ruim 2 voeten lengte werd met *f* 12 betaald.

Tusschen 12 en 1 uur s' middags werd een matige schok van aardbeving gevoeld, welke echter geene schade aanrigtte. Sedert namen wij gedurende de reis geene andere aardbevingen waar, tenzij een' ligten schok te Amboina en een' nog ligteren te Banda-neira. Over de verwoestingen, in de laatste tijden in de Molukken door aardbevingen te weeg gebragt, zal ik later een en ander mededeelen.

s' Avonds van den dag onzer aankomst te Manado was er algemeene receptie in het residentiehuis en illuminatie van een groot gedeelte der stad. Bij gebrek aan het noodige aantal glazen voor de illuminatie, bediende men zich van halve papaja-schillen, welke wel minder fraai waren doch goed voldeden.

Den 13n September inspekteerde de gouverneur generaal het garnizoen, de schutterij, de kazernes, het fort, de infirmerie, het residentiekantoor, de koffij- en andere pakhuizen.

Het garnizoen bestaat uit een vijftigtal militairen, slechts gedeeltelijk Europeanen, onder het kommandement van een' 1n luitenant der infanterie. Dit is de eenige militaire magt in de geheele Minahassa. Nergens elders in de geheele residentie ligt eenig garnizoen, behalve te Gorontalo, welks garnizoen bestaat uit 30 man onder een' 2n luitenant. De militaire magt kan echter hier, zoowel als in de eigenlijke Molukken gezegd worden aanmerkelijk sterker te zijn door de goede diensten, welke de schutterijen verrigten of van ze te verwachten zijn. Deze schutterijen bestaan uit de Europeanen der hoofdplaatsen, alsmede uit de inlandsche burgers, zoowel christenen als mohammedanen. De schutterij in de geheele Minahassa is ruim 600 man sterk t. w. te Manado 264, te Kema 157, te Likoepang 20, te Amoe-

rang 79, te Tanawangko 40 en te Belang 49 man. De schutters doen dikwerf goede diensten, zelfs ter zee, daar zij soms de bemanning versterken der roreehees of distriktsvaartuigen, bij het aanwezen van zeeroovers op de kust of voor het verrigten van andere diensten (1).

Het fort te Manado is een vierhoek met vier bastions. Thans juist twee eeuwen geleden werd de eerste sterkte door de Nederlanders te Manado gesticht en Nederlandsche Vastigheid genoemd. In 1703 werd deze sterkte, welke van hout was opgetrokken, door het tegenwoordige steenen fort Amsterdam vervangen. Het bestrijkt zeer goed de reede, maar wordt zelf bestreken door de bovengenoemde zeer nabij gelegene hoogte te midden der hoofdplaats zelve. Wij zagen slechts nog de muren van het fort, benevens eene plaats voor de infirmerie, het kruidhuis en de gevangenis, zijnde de overige gebouwen een paar maanden voor onze komst afgebrand. Het garnizoen was op eenigen afstand van het fort in kazernes gehuisvest.

De gouvernementspakhuizen liggen gedeeltelijk geheel nabij het fort. De koffijpakhuizen verkeeren bij het schieten uit het fort steeds in gevaar van brand en moeten daarom verplaatst worden, ofschoon ze nog in goeden staat zijn. Tijdens ons bezoek bevatteden deze pakhuizen ongeveer 11000 pikols koffij. De manado- of minahassa-koffij is van goede hoedanigheid. De voortbrenging er van is zeer aan het toenemen en in vergelijking van vroegere jaren meer dan verdubbeld. Later zal ik ter gelegener plaatse op de koffijkultuur in de Minahassa terugkomen.

(1) De maritieme magt ter beschikking van den resident van Manado bestaat, behalve uit acht roreehees, welke tot de zeeplaatsen Manado, Likoepang, Belang, Kema, Amoerang en Tanawangko behooren, uit drie korrakorra's van den sulthan van Ternate, elke bemand met vijftig Ternatanen en gekommandeerd door een hoofd met den titel van oetoesan. Deze Ternatanen wonen, wanneer zij niet in dienst zijn, in eene afzonderlijke wijk te Manado en behooren geenszins tot het meest rustige deel der bevolking.

Omtrent de welvaart en den handel van Manado vernam ik tegenstrijdige berigten. De vrijverklaring der havens van Manado en Kema beweert men nog van weinig invloed geweest te zijn op handel en scheepvaart. Men beweert ook, dat de thans geregelde stoomvaart op de Molukken dien handel tot nog toe geenszins verlevendigt. Men zegt, en zulks heb ik te Ternate en Amboina meermalen hooren herhalen, dat de kustvaarders door de stoomvaart meer en meer verdrongen worden en dat men daardoor beperkt is tot hetgeen de stoomschepen op hunne nog niet talrijke reizen aanbrengen, waarvoor dan nog hooge prijzen en vrachtgelden moeten betaald worden. Dit bezwaar schijnt echter uit den aard der zaak slechts tijdelijk te kunnen zijn, want indien blijkt, dat de ruimte der stoomschepen zoodanig onvoldoende is om in de behoeften der Molukken te voorzien, dat de vaart derwaarts van andere schepen goede kans op voordeel aanbiedt, zal de mededinging niet uitblijven en het evenwigt moeten hersteld worden.

Maar indien men de officiële bescheiden raadpleegt, blijkt het geenszins, dat de vaart op Manado in de laatste jaren verminderd is. In 1851 werden de havens van Manado en Kema bezocht door 45 europeesch getuigde en 23 inlandsche vaartuigen, de eerste groot $4105\frac{1}{2}$, de laatste $36\frac{1}{2}$ lasten; in 1852 door 39 europesche en 12 inlandsche vaartuigen, metende $7150\frac{1}{2}$ en $14\frac{1}{2}$ lasten; in 1853 door 43 europesche en 28 inlandsche vaartuigen groot 5722 en 83 lasten; en in 1854 door 42 europesche en 65 inlandsche vaartuigen, metende 5139 en $110\frac{1}{4}$ lasten. Terwijl alzoo de vaart van op europesche wijze getuigde schepen ongeveer hetzelfde is gebleven, is die der inlandsche vaartuigen, zoowel wat aantal als scheepsruimte betreft, in de beide laatste jaren aanmerkelijk toegenomen. Raadpleegt men voorts de geldswaarde der in- en uitvoeren over de laatste jaren, dan is veeleer een vooruitgang op te merken en blijkt zelfs het jaar 1854, zoowel ten opzigte van den invoer als van den uitvoer verreweg de voornaamste plaats te beslaan, en zulks nog wel niettegenstaande de rampen, welke de bevolking der Minahassa op

het laatst van 1853 en in de eerste helft van 1854 getroffen hebben door de boven reeds vermelde epidemiën. Dat de bloei van den handel van Manado ongetwijfeld zeer zou bevorderd worden, indien het gouvernement er toe besloot, om de koffij der Minahassa te Manado te verkoopen, lijdt geen' twijfel.

Volgend staatje geeft een overzigt van de invoer- en uitvoerwaarden gedurende de laatste negen jaren.

Jaar.	Invoer.	Uitvoer.	Jaar.	Invoer.	Uitvoer.
1846	*f* 200,686	*f* 166,934	1851	*f* 276,813	*f* 171,654
1847	364,842	143,333	1852	224,763	173,060
1848	242,108	95,695	1853	153,986	182,545
1849	268,123	185,340	1854	532,076	251,932
1850	432,913	125,632			

Het is opmerkelijk, dat, 1853 alleen uitgezonderd, in alle bovengenoemde jaren de waarde van den invoer die van den uitvoer aanmerkelijk en niet zelden met meer dan het dubbele heeft overtroffen, waaruit men mag opmaken, dat de Minahassa, behalve de artikelen van uitvoer, genoeg voortbrengt om de meerder dan het bedrag der uitvoeren ingevoerde waarden te betalen. De voornaamste voortbrengselen der Minahassa, welke worden uitgevoerd, zijn, behalve de gouvernementskoffij en gemoetoe-touw (1), kakao, rijst, goud, tripang, was en karet. Van de jaren 1846 tot en met 1855 bedroeg de waarde der uitgevoerde kakao het hoogste cijfer in 1854, die der rijst in 1853, die van het goud in 1853, die van tripang in 1854, die van was in 1854 en die van karet in 1852.

(1) Het gemoetoe-touw wordt in eene gouvernements-lijnbaan te Amoerang geslagen. De grondstof daartoe wordt door de bevolking tegen geringen prijs geleverd. In 1854 werd voor eene geldswaarde van ruim *f* 8000 aan trossen kabels aangemaakt, welke het gouvernement slechts ruim *f* 3000 kostten. In hetzelfde jaar werd aan gemoetoe-touw verkocht, ten behoeve van s' lands dienst verstrekt en naar Java uitgevoerd voor eene waarde van *f* 15.500.

Volgend staatje geeft een overzigt van den uitvoer dier artikelen in de genoemde jaren.

Jaar.	Kakao.	Rijst.	Goud.	Tripang.	Was.	Karet.
1846	*f* 45,940	*f* 7,055	*f* —	*f* 2,178	*f* 1,383	*f* 1,546
1847	57,519	8,550	—	473	1,180	—
1848	26,274	1,535	—	943	127	—
1849	49,500	1,090	28,000	12,000	1,300	7,500
1850	48,000	3,600	16,000	19,500	2,000	7,000
1851	18,000	11,340	16,960	9,000	2,200	6,250
1852	64,800	52	16,000	12,000	3,000	12,000
1853	30,000	13,700	48,440	6,000	2,000	4,800
1854	67,375	11,670	20,000	25,000	8,000	4,500

De voornaamste plaats onder de artikelen van invoer beslaan de lijnwaden. Het blijkt niet, dat de invoer van lijnwaden zeer toeneemt, want alhoewel het jaar 1854 ten dezen opzigte figureert met eene waarde van *f* 194,617 waren twee jaren van zeer geringen invoer voorafgegaan, terwijl reeds in 1847 die waarde meer dan *f* 136,000 bedroeg. Men moet echter hier in het oog houden, dat de hervorming van het bestuur in de Minahassa, hoe heilzaam ook voor de bevolking, in den eersten tijd van ongunstigen invloed kan geweest zijn op het koopen van lijnwaden door de bevolking, terwijl de groote sterfte in 1854 er toe moet bijgedragen hebben, dat het bedrag der verkochte lijnwaden voor 1854 niet grooter is geweest.

In het belang van het handelsverkeer is voorgesteld geworden, aan nederlandsche, nederlandsch-indische of moluksche op europesche wijze getuigde vaartuigen te vergunnen, de havens der residentie buiten de vrijhavens Manado en Kema te bezoeken en Gorontalo ook tot vrijhaven te verklaren. Te Gorontalo is de handel aan het afnemen. De invoeren hebben er in de laatste 8 jaren gemiddeld slechts *f* 30,000 en de uitvoeren ruim *f* 15,500 bedragen, doch de eerste 4 jaren van dit tijdvak geven nog veel hoogere cijfers dan de laatste 4, in welke de uitvoer gemiddeld bedroeg *f* 16,000 en de invoer *f* 9000.

De gouverneur generaal bezocht den 14n September het leprozengesticht te Temoempah, nam de koffobereiding in oogenschouw en inspekteerde, na terugkomst te Manado, de christenkerk en de europesche en maleische scholen. Mevrouw Duijmaer van Twist woonde deze bezoeken bij en was op de verdere reis in den regel bij alle togten, hoe vermoeijend ze soms ook waren, alsmede bij de meeste kerk- en schoolbezoeken tegenwoordig.

Temoempah is eene negorij, gelegen aan de noordzijde der baai van Manado, op slechts 2 of 3 palen afstands van de hoofdplaats. Wij begaven ons derwaarts over zee en keerden per rijtuig naar Manado terug. Na ongeveer 20 minuten roeijens hadden wij het strand bij Temoempah bereikt. Fraai is het gezigt, hetwelk men van daar op de baai heeft. Het leprozengesticht ligt op eenige honderden schreden van het strand, afgezonderd van de negorij. Het bestaat uit twee reijen huisjes van hout en bamboe, elk in een paar kamers verdeeld. Het bevatte 21 lijders, waarvan echter slechts 19, die in meerdere of mindere mate door olifantsziekte (melaatschheid, lepra, elephantiasis) waren aangetast. Deze ziekte, in de tropische gewesten zoo verbreid, en het gelaat en de ledematen van den door haar aangetaste zoo zeer misvormende, is een schrikbeeld voor de Europeanen, doch de inlanders in deze gewesten zien haar met eene zekere onverschilligheid. Er is blijkbaar iets hards in gelegen, de ongelukkige lijders, die door elephantiasis zijn aangetast uit de maatschappij te verwijderen. De ziekte toch is in het oog van den deskundigen geneesheer eene ziekte als zoo vele andere. Eene langzame onderhuidsche uitzweeting van een eigenaardig exsudaat, dat zich vooral vormt aan de niet ondersteunde deelen des ligchaams, oorschelp, wenkbraauwen, neusvleugels, kin, vingers en teenen, en deze eerst doet opzwellen, om later tot verweeking over te gaan en de vingers en teenen te verwringen en zelfs af te stooten, maakt het eigenaardige dezer ziekte uit. Maar hare besmettelijkheid en overerfelijkheid zijn ver van bewezen en niet waarschijnlijk. Jaren lang zijn soms leprozen met niet leprozen in aanraking, in de leprozengestichten zelve, zonder dat er een

spoor van besmetting plaats heeft, en talrijk zijn de voorbeelden van kinderen van lepreuze ouders, die niet alleen niet lepreus waren in hunne jeugd en tijdens zij bij hunne ouders in de gestichten verbleven, maar die ook nooit lepreus zijn geworden.

Men vraagt alzoo, waarom den reeds zoo ongelukkigen toestand der lepreuzen nog verergerd, door ze als misdadigers buiten de zamenleving te sluiten? Hunne landgenooten vreezen hen, noch mijden hunnen omgang. Zijn zij niet in staat zelve in hun onderhoud te voorzien, geen bezwaar zou er in zijn, dat de plaats hunner inwoning die voorziening overnam, zonder ze van die plaats uit te sluiten, tenzij zij in een of ander gewoon ziekengesticht konden worden opgenomen. Om de afzigtelijkheid der leprozen behoeft men ze niet als te verbannen, want vooreerst bepaalt zich die afzigtelijkheid in den regel slechts tot de handen en voeten en is zelden van belang, zoolang zich de zieken nog in den kring hunner landgenooten kunnen bewegen, en ten andere laat men meer afzigtelijke lijders, welker gelaat door sijphilis min of meer is verwoest, in de zamenleving blijven. Evenwel, zoolang als het tegenwoordige gebruik blijft bestaan, is het een verblijdend verschijnsel, wanneer men het den leprozen in hunne gedwongene afzondering zoo dragelijk mogelijk maakt, en hiervoor is te Temoempah goed gezorgd. De verdeeling van het gesticht in afzonderlijke huisjes geeft er het voorkomen aan van een klein dorp en verzwakt het denkbeeld van afzondering en afsluiting. Goede voeding, huisvesting, kleeding en geneeskundige behandeling dragen er overigens allezins toe bij, om het lot der ongelukkigen te verzachten.

Van het leprozengesticht begaven wij ons naar de negorij Temoempah. Ten dien einde moesten wij eerst naar de sloepen terug, waarmede wij, na een klein eind wegs langs het strand gegaan te zijn, het riviertje van Temoempah binnenroeiden en na eenige minuten de negorij bereikten, waar de bevolking het hooge reisgezelschap in feestgewaad opwachtte en den weg ter beider zijde met eerebogen had beplant. Wij hielden er ons echter niet op en gingen met de ons daar opwachtende rijtuigen

dadelijk door naar een koffo-etablissement nabij de negorij Bantik. Hier was het de eerste maal, dat ik de koffobereiding zag. Men weet thans reeds vrij algemeen, dat de koffohennep de vezels zijn van de steng (eigenlijk de bladscheeden) van eene wilde pisangsoort (Musa textilis). Deze vezels zijn door hare goede eigenschappen in den handel zeer gewild. Zij worden voornamelijk van de Philippijnen uitgevoerd, doch de kultuur en bereiding er van hebben in de Minahassa reeds goed wortel geschoten en laten spoedig eene grootere ontwikkeling van dezen tak van nijverheid verwachten. Deze kultuur is, behalve ter hoofdplaatse, in alle distrikten der Minahassa ingevoerd, en ofschoon het bekende produkt van koffohennep over het jaar 1854 nog slechts ruim 10 pikols bedroeg, vertegenwoordigende eene waarde van nagenoeg *f* 200, was dit produkt slechts afkomstig van vier distrikten, van Saronsong, Kakaskassang, Sonder en Tompasso. De voortbrenging is echter nog geheel in haar begin. De kultuur geschiedt op last en onder de leiding van het bestuur, doch tot uitsluitend voordeel van de planters. De tegenwoordige resident van Manado, de heer A. J. F. Jansen, een ambtenaar van talent en verdienste, ijverig werkzaam om den bloei van het aan zijn bestuur toevertrouwde gewest te doen toenemen, zorgt ook voor de uitbreiding dezer kultuur. In 1853 telde men in de Minahassa nog slechts 24481 koffoplanten. In 1854 werden er echter ruim 38000 stuks bijgeplant, waarvan ruim 27½ duizend in geregelde tuinen, terwijl in 1855 de aanplantingen weder eene niet onbelangrijke uitbreiding ondergaan hebben. Men heeft thans waarschijnlijk reeds nagenoeg een honderdduizendtal koffoplanten, welke, als ze rijp zijn voor de schilling en bewerking, meerdere duizenden pikols koffovezels zullen kunnen opleveren. De belangrijkste aanplantingen hebben tot nu toe plaats in de afdeeling Amoerang, vooral in het distrikt Kawangkoan. In de afdeeling Belang daarentegen is de kultuur nog naauwelijks noemenswaardig.

Het bovenstaande betrekkelijk de koffokultuur heeft slechts betrekking tot de gouvernementslanden. In de Minahassa zijn

echter talrijke landerijen, welke aan partikuliere eigenaars behooren, meestal Europeanen of afstammelingen van Europeanen, landen, welke eene uitgestrektheid hebben van een of eenige weinige tot meer dan 100 bunders en beplant zijn met kakao- en muskaatnotenboomen, kokospalmen en koffoplanten. Op vele dier landen maken de koffo-aanplantingen reeds een niet onbelangrijk gedeelte der kultuur uit en in 1854 telde men er reeds meer dan 16½ duizend koffoplanten, waarvan meer dan 15½ duizend op de landerijen van de afdeeling Manado alleen.

In een artikel, opgenomen in het 6e deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, heeft de heer Jansen bekend gemaakt, dat men tot de ontdekking gekomen is, dat de koffo zich door zaad bij duizenden voortplant, en niet alleen, zooals men vroeger dacht, door uitspruitsels van den moederstam. Men kan hierover ook nazien het artikel over de koffokultuur in het 2e deel van het Tijdschrift voor Nijverheid in Nederlandsch Indië.

De verkrijging der koffovezels geschiedt nog op eene zeer gebrekkige wijze. Aan een' paal is, ter zijde eenige voeten boven den grond, een houten blok bevestigd, dat aan de ondervlakte een stomp ijzeren mes draagt ter breedte van een paar decimeters. Tegen dit ijzer beweegt zich een hefboom der eerste soort, welks eene arm met een touw aan eene plank is bevestigd, welke met het eene einde op den grond rust en aan het andere einde met den voet naar beneden gedrukt kan worden. Door deze drukking blijft tusschen het blokmes en den hefboom eene ruimte over, tusschen welke men de bladscheeden der koffostammen plaatst, welke dan tusschen dat mes en den hefboom beklemd worden wanneer men den voet van de plank verwijdert, doordien aan het andere einde van den hefboomsarm een zware steen opgehangen is, die, dit einde naar beneden trekkende, het andere einde daardoor naar boven doet bewegen. De op deze wijze beknelde koffoschillen worden dan door de plaats van beknelling getrokken, waarbij de vezels van de opperhuid en de vochten der schillen ontdaan en vrij zuiver verkregen worden. Hoezeer deze wijze van bewerking

zeer eenvoudig is, valt het dadelijk in het oog, dat er veel tijd, of, wat op hetzelfde neerkomt, veel arbeidsloon noodig is, om eene betrekkelijk geringe opbrengst te verkrijgen. De behoefte aan een' meer doeltreffenden toestel ter afscheiding der vezels wordt dan ook reeds gevoeld en zal meer en meer gevoeld worden, naarmate de koffobereiding op grootere schaal zal plaats hebben.

Na bezigtiging der koffobereiding keerden wij naar de hoofdplaats terug, onzen weg nemende door de negorij Bantik. Deze negorij telt eenige honderden inwoners. De Bantikkers zijn een eigen slag van menschen. Krachtiger van ligchaamsbouw dan de Manadorezen, hooger van gestalte en breeder van schouders, onderscheiden zij zich ook, in hun gelaat door meerdere uitdrukking, in hunne bewegingen door een zeker gevoel van eigenwaarde. Sedert lang elders van Celebes herwaarts verhuisd, houden zij zich afgescheiden van de overige bevolking. Zij willen niets weten van mohammedanisme of christendom en werden nog niet lang geleden door het bestuur min of meer ontzien wegens hun onafhankelijk karakter en de weinige neiging, die zij betoonen, om zich ten opzigte der kultures en heerendiensten aan het wettige gezag te onderwerpen. Hunne huizen zijn, even als elders in de Minahassa, op palen gebouwd, doch veelal nog op de oudere wijze, hoog en meestal groot genoeg om 4 familiën te huisvesten. Elke familie heeft dan eene afdeeling aan een der hoeken van het huis, terwijl de overige ruimte voor allen gemeenschappelijk is. De negorij Bantik was even als alle negorijen, die wij later doortrokken, met eerebogen langs de wegen versierd. De bantiksche schutters waren langs beide zijden van den weg geschaard, om den gouverneur generaal te ontvangen. Gekleed in blaauwe kielen en broeken, de kielen met een' gordel om den middel bevestigd en het hoofd bedekt met eene soort van tulband, waren zij gewapend met pieken en hadden een tamelijk krijgshaftig voorkomen.

Ter hoofdplaatse teruggekeerd, wijdde de gouverneur generaal het verdere gedeelte van den ochtend aan het bezoek der christenkerk en der scholen.

De christenkerk is een eenvoudig houten gebouw. Te Manado is evenmin àls elders in de Minahassa een predikant geplaatst. Een zendelingleeraar, de heer F. H. Linemann, vervult er de betrekking van predikant en geniet daarvoor eene geldelijke toelage uit s'lands kas van *f* 160 s'maands. Het bezoek der gouvernements lagere school deed blijken, dat het onderwijs er met veel oordeel en goed gevolg gegeven wordt. Op weinige uitzonderingen na worden daar slechts kinderen van de europesche ingezetenen onderwezen. In de maleische school waren de goede uitwerkselen van het onderwijs minder merkbaar. De school was bij de komst van den gouverneur generaal als volgepropt met kinderen, doch gewoonlijk wordt zij, door nalatigheid der ouders, weinig bezocht, betrekkelijk minder, naar ik vernam, dan de scholen elders in de Minahassa.

In de Minahassa zijn drie soorten van inlandsche christenscholen t. w. gouvernementsscholen, negorijscholen en genootschapsscholen. In het begin dezes jaars bedroeg het aantal gouvernementsscholen 12, dat der negorijscholen 24, dat der genootschapsscholen 88, te zamen 124. Het verschil tusschen deze scholen is niet wezenlijk en bestaat slechts in den naam en in de betaling der schoolmeesters, wordende de onderwijzers der gouvernementsscholen door het gouvernement, die der negorijscholen door de bevolking (uit de distriktskassen) en die der genootschapsscholen door het zendelinggenootschap bezoldigd, terwijl de leiding van het onderwijs op alle scholen aan de zendelingen is toevertrouwd. In het vervolg van dit reisverhaal zal ik nog wel gelegenheid hebben op de scholen in de Minahassa terug te komen.

De namiddag van den 14n, den laatsten dag dien wij te Manado doorbragten, werd besteed aan wandelingen en toerridjes door de hoofdplaats.

Voor vele huizen, vooral in de chinesche wijk, zag ik kakaoboonen op gevlochtene platte bakken ter drooging uitgespreid. Hiervoren is reeds gezegd, dat de kakao hier een niet onbe-

langrijk artikel van uitvoer uitmaakt, en dat in 1854 voor eene waarde van ruim *f* 67000 van die boonen werd uitgevoerd. Ofschoon de kakao-kultuur zich in het algemeen in geen' bloeijenden toestand bevindt, wegens de weinige voordeelen, die zij in de laatste jaren heeft afgeworpen, bespeurt men daarin op meerdere plaatsen reeds eenige verbetering. De kultuur bestaat in alle distrikten der Minahassa. Het aantal kakaoboomen, oude en jonge, bedroeg in 1854 meer dan een millioen, waarvan ongeveer $\frac{1}{11}$ gedeelte op partikuliere landerijen. Het produkt der verschillende distrikten bedroeg in 1854 ruim 580 pikols. De 1e soort boonen heeft eene waarde van *f* 60 tot *f* 80 de pikol, de middelsoort van *f* 30 tot *f* 60 en de slechte boonen van *f* 8 tot meer de pikol. In evenredigheid van het aantal boomen is het produkt echter zeer gering, daar men slechts in enkele distrikten gemiddeld 1$\frac{1}{2}$ kilogram, doch meestal nog veel minder, tot slechts $\frac{1}{20}$ kilogram boonen per boom verkreeg. De opbrengst der kakaoboomen op de partikuliere landen is mij niet bekend geworden. Men mag echter aannemen, dat daar meer zorg aan de kultuur en inzameling der vruchten besteed wordt, en neemt men nu maar aan, dat elke boom er gemiddeld $\frac{1}{2}$ kilogram boonen opbragt, dan zou de produktie dier landerijen die der distrikten verre overtroffen hebben, vermits het cijfer der kakaoboomen op de bedoelde landerijen in 1854 niet minder dan 87710 bedroeg. De uitvoer der kakaoboonen heeft enkel plaats naar Manilla. Tijdens ons verblijf te Manado lag er juist een manillesche schooner ter reede om eene lading van dit voortbrengsel in te nemen.

s' Avonds voor ons vertrek van Manado was er diner en daarna groote afscheidsontvangst ten residentiehuize. Geen onzer had gedacht te Manado een zoo talrijk europeesch publiek te zullen aantreffen, als aan tafel en in den verderen avond tegenwoordig was.

HOOFDSTUK IV.

VAN MANADO TOT SONDER.

Vertrek van Manado. — Lotta. — Feestelijke ontvangsten in de verschillende negorijen. — Weg over den Empoeng. — Tineoor. — Kinilow. — Kakaskassang. — Tomohon. — Hoogland van Tomohon. — Alfoersche graven. — Veeteelt in de Minahassa. — Saronsong. — Meer van Linoe. — Solfataren. — Lahendong. — Koffijkultuur in de Minahassa. — Sonder. — Tintjep. — Waterval Moenteh.

s' Morgens vroeg van den 15n September begon onze reis door de binnenlanden van Manado. De beste rijpaarden, welke te verkrijgen waren, werden door den gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist en de heeren van het gevolg bestegen. Meerdere inlandsche hoofden sloten zich aan den trein en ook de bedienden van het reisgezelschap volgden te paard. Onder het bulderen van het geschut verliet deze stoet de hoofdplaats der residentie, den weg nemende naar Tomohon, eene hoofdnegorij gelegen op 14½ palen afstands van Manado.

De weg naar Tomohon gaat in eene zuidelijke rigting van Manado af, bereikt weldra den voet van het gebergte en slingert zich om de hellingen van den Empoeng om de bergvlakte van Tomohon te bereiken.

Naauwelijks waren wij de aan de hoofdplaats grenzende negorij Baroe doorgetrokken, of wij zagen ons in digte stofwolken gehuld. De groote wegen in de Minahassa, althans die, welke ik gezien

heb, zijn breed en in goeden staat en zelfs geschikt voor rijtuigen. Maar na eenige droogte zijn zij bedekt met dikke lagen van fijn trachietzand, afkomstig van het vulkanische puin, waarmede men ze, uit gebrek aan andere materialen, heeft moeten aanleggen en onderhouden. Onze paarden deden weldra de fijnere zandlaag als digte stofwolken opstijgen, die dikwerf ons geene drie schreden ver om ons lieten zien en de ademhaling belemmerden. In slechts weinige gedeelten der Minahassa hadden wij geen of weinig last er van.

De Minahassa is bedekt met een net van goede wegen, welke de gemeenschap met alle voorname punten gemakkelijk maken. Van de hoofdplaats zelve gaan 4 wegen af, t. w. een naar het noorden door de negorijen der Bantikkers; een naar het oosten, welke zich op eenige palen afstands van de hoofdplaats splitst in den weg naar Kema en Likoepang; een naar het zuidoosten, welke zich even buiten de hoofdplaats in twee armen verdeelt, welke beide naar Sawangan (aan de rivier van Tondano of Manado) geleiden; de vierde naar het zuiden, welke naar Tomohon geleidt en een weinig bezuiden de negorij Baroe westwaarts een' zijtak afgeeft, die naar Tanawanko en Amoerang voert.

Na 6½ paal rijdens bereikten wij de negorij Lotta, welke reeds tot de afdeeling Tondano en tot het distrikt Kakaskassang behoort en met ruim 400 zielen is bevolkt. De negorijhoofden, de kabesaran en de schoolkinderen waren in reijen geschaard langs den weg en sloten achter den stoet op tot voor het gebouw, waar de gouverneur generaal afstapte, de kabesaran op de muziek van trom en gong en fluit marscherende en nu en dan de alfoersche krijgskreten aanheffende. De kinderen, tot voor den gouverneur generaal genaderd zijnde, hieven gezangen aan, welkomstgroeten aan het hooge echtpaar behelzende en gezet op de wijzen van onze volksliederen. Dit gezang werd begeleid door de muziek van eenige dwarsfluiten, op welk instrument de bespelers het echter nog niet tot eene dragelijke hoogte gebragt hadden. De kinderen trokken daarop naar het schoolgebouw en maakten plaats voor de kabesaran, die nu hare evolutiën begon.

In de negorijen, welke wij op onze verdere reis in de Minahassa bezochten, hadden wij telkens eene herhaling van dezelfde feestelijkheden, wel zoo veel mogelijk geschakeerd door verschillen in de zangwijzen der welkomstliederen, door bijzonderheden in de kleeding en wapening der alfoeren en in hunne exercitiën en dansen, doch in de hoofdzaak telkens op hetzelfde nederkomende, waarom ik er in dit reisverhaal verder weinig of geen melding van zal maken.

Na den aftogt der kabesaran werden de christenkerk en school van het dorp bezocht. De scholieren, alle inlanders, hadden daar gelegenheid, te doen blijken van hunne vorderingen in het lezen, schrijven, rekenen en zingen. Zoodanige kerk- en schoolbezoeken werden in alle volgende negorijen herhaald. De scholen stichten ongetwijfeld veel goeds en leggen eene goede kiem van beschaving, doch het onderwijs is er nog voor belangrijke verbeteringen vatbaar. Hierover echter later nader.

Lotta verlatende, trokken wij weder door de langs den weg geschaarde kabesaran, die zich naar het einde van de negorij begeven had om ons uitgeleide doen. Bij ons vertrek, zoowel als bij onze aankomst in het dorp, bleven de saluutschoten niet achter. Dit was trouwens in alle negorijen der Minahassa het geval. Elke negorij heeft haar artilleriepark, dat in den regel echter slechts bestaat uit eenige oude lilla's van verschillend kaliber zonder affuiten. Men schiet daarmede evenwel met de grootste gerustheid en laadt de stukjes gewoonlijk tot aan hunne monding, waardoor natuurlijk veel kruid onverbrand verloren gaat en het doel om een sterker schot voort te brengen toch niet bereikt wordt.

Behalve de weg naar Tomohon, dien wij volgden, gaat van Lotta oostwaarts nog een andere weg af, welke, na eenige palen verder Kembes bereikt te hebben, zich daar splitst in twee armen, van welke de oostelijke over Sawangan naar Kema, de zuidelijke naar Tondano geleidt.

Bezuiden Lotta wordt de landstreek spoedig meer bergachtig. Men bevindt er zich op den voet van den Empoeng,

welke de vlakte van Manado van het hoogland van Tomohon scheidt. De noordelijke hellingen van dit gebergte bestijgende, bereikten wij bij paal 9 van Manado een punt, naar mijne gissing ongeveer 350 meters boven de zeevlakte gelegen, van waar wij een uitnemend fraai gezigt genoten op de vlakte van Manado, op de baai der hoofdplaats en de eilanden, die noordwestelijk van de baai in de zee van Celebes liggen verspreid. Na daar eenige oogenblikken vertoefd te hebben, vervolgden wij de reis. Naarmate wij hooger klommen, werd de natuur woester en trotscher. Hier en daar is de weg diep in de berghellingen uitgekapt. Men heeft daardoor fraaije ontblootingen van het terrein, welke als in een oogenblik een beeld geven van zijne geologische gesteldheid. Hier en daar grootere trachietblokken, elders scherp afgedeelde op elkander rustende lagen van trachietpuin en zand, uit omliggende vulkanen op van elkander verwijderde tijdstippen uitgeworpen, op andere plaatsen weder dikke lagen van een trachietisch konglomeraat,—zietdaar de natuurlijke konstruktie der wegwanden aan den Empoeng, eene zamenstelling, die wij trouwens op vele plaatsen in Minahassa terugvonden.

Nadat wij eene hoogte van ongeveer 900 meters bereikt hadden, daalden wij naar de hoogvlakte van Tomohon af en kwamen, na door de negorijen Tineoor, Kinilow en Kakaskassang getrokken te zijn, tegen den middag te Tomohon aan. De genoemde negorijen liggen kort bij elkander, Kakaskassang nog op 813 meters boven de zeevlakte, Tomohon ruim 30 meters lager. Tineoor heeft ruim 200, Kinilow ongeveer 300 en Kakaskassang ongeveer 1100 inwoners. Het distrikt Kakaskassang heeft veel door de jongste epidemie geleden en zijne bevolking sedert 1852 met $^1/_8$ zien verminderen. Thans bedraagt die bevolking nog ruim 3500 zielen.

Tomohon, hoofdplaats van het distrikt van denzelfden naam, is eene groote negorij. Een groot gedeelte der bevolking van het distrikt is hier gevestigd en woont in veelal goed gebouwde huizen omringd van erven met vruchtboomen, die door

nette heggen van de negorijwegen zijn gescheiden. Het geheel der negorij ademt welvaart. Eenige grootere gebouwen in het midden der negorij duiden de woonplaatsen aan van den zendelingleeraar en van de inlandsche volkshoofden. Deze woningen waren, even als elders in de Minahassa, voor de ontvangst van den gouverneur generaal en het gevolg zoo goed mogelijk ingerigt.

Eene koele temperatuur en ijlere lucht dragen er veel toe bij het verblijf hier aangenaam te maken. s' Namiddags 6 uur hadden wij 76° Fahrenheit en s' morgens 6 uur 65°.

Eene wandeling door de achterwijken der negorij deed mij voor de eerste maal kennis maken met de graven der alfoeren. Onder alfoeren verstaat men in de Minahassa thans in den regel nog dat gedeelte der bevolking, wat nog niet tot het christendom is toegetreden. Alfoeren zijn echter eigenlijk alle bewoners der bovenlanden, want de beteekenis van het woord „alifoeroe" is, zooals men weet, eenvoudig „bergbewoner." Juister dus zou ik mij uitdrukken door te spreken van de graven der heidensche alfoeren. Deze graven dan zijn zeer eigenaardig. Zij bestaan uit een vierkant trachietblok van drie tot vier voeten hoogte en een paar voeten lengte en breedte, en uitgehold om het lijk te ontvangen. De opening der holte is aan het eene einde van de lengte-as. Men plaatst de lijken daarin met de voeten naar beneden en brengt ze in het lijkgesteente in eene hurkende houding. Het gesteente wordt dan een paar voeten diep in de aarde geplaatst, zoodat ongeveer de bovenhelft boven de aarde uitsteekt. De opening wordt gesloten met een deksel, insgelijks uit trachiet gehouwen en gewoonlijk de gedaante hebbende van eene vierzijdige pijramiede met holle vlakken. Zoo zijn deze graven in hunnen eenvoudigen vorm en te Tomohon zagen wij geene andere. Maar in meerdere negorijen, welke wij op de verdere reis bezochten, voornamelijk te Sawangan, waren die graven met veelsoortige figuren gebeeldhouwd, onder welke figuren op meerdere graven menschelijke gedaanten met overdreven voorgestelde geslachtswerktuigen de hoofdrol schijnen te vervullen.

Ik behoef er naauwelijks bij te voegen, dat het beeldhouwwerk zelf alles te wenschen overlaat.

Onze opmerkzaamheid werd ook getrokken door de menigte varkens onder de huizen en op de erven der Tomohonners. Het varkensvleesch beslaat geene geringe plaats onder de voedingsmiddelen der bewoners van de Minahassa. Zij schijnen veel met de teelt dezer nuttige dieren op te hebben, want het aantal varkens in de Minahassa is in 1854 van 58129 tot 67440 geklommen en dus in een jaar tijds met meer dan 9000 stuks toegenomen. Gemiddeld kwam alzoo een varken op ongeveer $1\frac{1}{3}$ inwoner, de mohammedaansche bevolking niet medegerekend. Onwillekeurig dachten wij aan den armen Javaan, die tot nog toe door de vooroordeelen zijner godsdienst een voortreffelijk dierlijk voedingsmiddel derft, wat hij zonder veel inspanning en voor geringen prijs in overvloed zou kunnen bezitten. Overigens is de rijkdom aan varkens in de verschillende distrikten nog al verschillend. In de afdeeling Belang, bijvoorbeeld, kwam slechts een varken op 5—6 menschen; in de afdeeling Kema daarentegen bijkans 2 varkens op 1 mensch. Het ware te wenschen, dat andere takken der veeteelt in de Minahassa evenzeer bloeiden. Men telde er echter op het laatst van 1854 slechts 2797 paarden, 2459 runderen, 85 schapen en 2843 geiten. De paarden waren door eene onder hen geheerscht hebbende ziekte aanmerkelijk in aantal verminderd. Het getal der geiten had, vergeleken bij het cijfer van 1853, eene nog grootere vermindering ondergaan en slechts het aantal runderen was eenigzins toegenomen. Van buffels is in de Minahassa nog naauwelijks sprake, wat bevreemdend is, daar zij in het naburige Gorontalo vrij talrijk zijn. In den jongsten tijd zijn er echter eenige aangebragt en men schijnt zich reeds eenigzins aan het gebruik dezer dieren te gewennen.

Van het dorpsplein te Tomohon heeft men een vrij ruim gezigt op het hoogland, of liever op de het hoogland omringende bergen. De Lokon, 1566 meters hoog, vertoont er zijn' top in het n. w. t. w. Zijn geheele massieve kegel ligt er bloot voor het

gezigt, van zijnen voet tot den afgeplatten top geheel met bosch begroeid. De Empoeng verheft er zijn' hoogsten top in n. w. doch is veel lager dan de Lokon. In het n. o. ontwaart men den Goenong Api, minder opmerkelijk door zijne hoogte of scherpe vormen dan door zijnen grooten krater, dien men echter te Tomohon niet kan zien. Nog meer oostwaarts stuit het oog op een' drietoppigen berg, welks hoogte ik op ongeveer 1000 meters schat. De alfoeren noemen hem Massaran. Zijn krater werkt niet meer en schijnt thans een meertje te zijn. In het zuiden eindelijk, waar de grensbergen van de hoogvlakte het laagste zijn, ontwaart men den Tolanko, welks hoogte zeker niet meer dan 900 meters bedraagt. De Lokon moet aan zijne noordoostelijke helling eene solfatara hebben, waaruit de inlanders, even als uit den krater van den Goenong Api, veel zwavel verzamelen.

Den 16n September s' morgens vroeg was het reisgezelschap weder te paard en op weg naar Sonder, tot welke negorij wij dien dag de reis zouden voortzetten. De weg gaat steeds in eene zuidelijke rigting en zelfs wat westelijk.

Tomohon is het punt van zamenkomst van de groote wegen van Manado, Tanawanko, Amoerang en Tondano. Westelijk gaat er een weg af naar de hoofdplaats Tanawanko of Tombariri, zuidoostelijk een weg, die over Koja naar Tondano voert, en zuidelijk een weg, die over Saronsong geleidt naar Sonder, doch vóór hij nog Saronsong heeft bereikt een' zijtak afgeeft, welke oostelijk van den hoofdtak geleidt naar Rembokeng en Kakas.

Op een paar palen afstands van Tomohon bereikten wij Saronsong, hoofdnegorij van het distrikt van denzelfden naam, dat tot de afdeeling Tondano behoort en met nog geene 2000 zielen bevolkt is.

Saronsong gepasseerd zijnde, maakten wij een uitstapje, links van den weg af, naar het meer van Linoe.

Dit meertje ligt op nog geen paal afstands van den grooten weg. Om het te bereiken moet men eerst een eind wegs klimmen, waarbij men echter te paard kan blijven. Daarna daalt

men langs een steiler pad naar het meer, dat men weldra voor zich ziet, omringd van steile en hooge oevers, welke begroeid zijn met palmen, kasuarinen, varens en pandanen. Het meertje zou weinig belangrijks zijn op zich zelf, daar het naauwelijks ½ paal in doormeter zal hebben. Maar men ontwaart uit zijne gedaante en wanden alras, dat het een echt kratermeer is, dat is, een oude krater, welke tot op zekere hoogte door afslibbing is gedempt en met water bedekt. Twijfelde men echter nog aan deze beteekenis, dan zou die twijfel spoedig ophouden, wanneer men de plaatsen bezoekt, waar de vulkanische werkzaamheid nog bestaat. Nabij de plaats, waar wij aan het meer kwamen, bevindt zich eene zwavelpoel. De voornaamste solfatara ligt echter nabij den noordoostelijken rand van het meer. Daar stijgen nog onophoudelijk op talrijke plaatsen zwaveligzure dampen uit de spleten des bodems op en zet zich de opgehevene zwavel aan de spleetranden af. Hier is de plek, waar den graaf Carlo de Vidua het bekende ongeluk overkwam, wat zijn' dood ten gevolge had. Het water van het meertje is eenigzins wrang van smaak door de er in opgeloste uit de solfataren vloeijende stoffen, wat evenwel niet belet, dat er talrijke insekten-larven en visschen in leven. Het schijnt echter dat er geene andere vischsoorten in voorkomen dan de gaboes (Ophicephalus striatus Bl.), hier kebos genoemd, de betok (Anabas scandens CV.), geteh geteh geheeten, en de soegili of kassili, eene soort van paling (Anguilla Elphinstonei Sijk.), alle welke soorten ook in de zoete wateren van Java en Sumatra en van het vaste land van Indië voorkomen. Men deelde ons mede, dat de grootste diepte van het meer slechts 45 voeten bedraagt. Zijne uitwatering is in het zuidwesten.

Na met kleine praauwtjes een togtje dwars over het meer gemaakt te hebben, om de grootere solfatara te bezoeken, keerden wij langs denzelfden weg terug, en bereikten weldra Lahendong, eene negorij met ruim 400 inwoners.

Niet ver voorbij Lahendong verlieten wij nogmaals den grooten weg, regts, en gingen nu door uitgestrekte koffijtuinen nog eenige palen ver, over zeer ongelijk terrein, de grensheuvels van het

hoogland van Tomohon, totdat wij in de kom van Sonder waren afgedaald. Wij verlustigden ons op dezen togt in den rijken bloei en dragt der koffijheesters.

De Minahassa is uitnemend geschikt voor de koffijkultuur. Zij is er de voornaamste kultuur en verdient alzoo wel eenige nadere beschouwing. De aanleg van geregelde tuinen is in 1822 begonnen. Wel bestond toen de koffij-kultuur reeds, doch de 200000 boomen, die er toen waren, bragten weinig op, zoowel door slechte wijze van aanplanting, als door verwaarloozing. In 1822 bedroeg het geleverde produkt slechts 80 pikols. In 1827 werd de verpligte levering van koffij in Manado afgeschaft, met instandhouding evenwel van het gedwongen aanplanten en de vaststelling eener belasting van *f* 4 per pikol. Dit stelsel maakte in 1832 weder plaats voor dat der verpligte levering der koffij tegen *f* 15 de pikol, welke levering in 1850 nader geregeld werd bij de invoering van het nieuwe belasting-stelsel, met terugbrenging van den prijs per pikol koffij op *f* 8.40 bij aflevering in de pakhuizen, welke inmiddels op verschillende plaatsen in de binnenlanden werden opgerigt.

Thans brengt de koffijkultuur reeds bijkans twee en een halve ton gouds jaarlijks onder de bevolking, waarvan ruim *f* 19000 onder de volkshoofden, het overige onder den kleinen man, zoowel voor het afgeleverde produkt (*f* 8.40 per pikol), als voor transportloonen (7½ duit de pikol per paal) naar de strandpakhuizen.

De koffijkultuur is nog niet over de geheele Minahassa verbreid. In de distrikten der afdeeling Manado bestaat zij niet en evenmin in de distrikten Klabat diatas en Likoepang van de afdeeling Kema, en in het distrikt Ponosakan van de afdeeling Belang, terwijl zij in de distrikten Passang en Ratahan eerst kortelings is ingevoerd en nog geen produkt geeft. Trekt men de bevolking dier distrikten, alsmede die der hoofdplaatsen Amoerang en Belang, en de Europeanen en burgers (als niet in de koffijkultuur deelende) van het totale cijfer der bevolking van de Minahassa af, dan blijkt het, dat in de koffijdistrikten gemiddeld ruim *f* 3 per ziel of *f* 16 per huisgezin te goed kwam, welke som echter

tot ruim f 19½, of de hoofden niet medegerekend, tot ruim f 18 per huisgezin stijgt, wanneer men slechts de koffijplantende huisgezinnen in rekening brengt. In 1854 toch waren in de reeds produkt gevende distrikten 12064 huisgezinnen voor de koffijkultuur beschikbaar en bedroeg het in de pakhuizen afgeleverde produkt 23890 pikols. Daarvoor werd betaald aan de hoofden f 19112, aan de bevolking als leveringsprijs f 191123 en als transportloonen f 27264, zoodat de pikol het gouvernement tot aan de strandpakhuizen bijkans f 10 kostte.

Eerst in de laatste jaren echter is de koffijkultuur aanmerkelijk vooruitgegaan. Bijkans 20 jaren lang is zij min of meer op dezelfde hoogte gebleven. Voor dien tijd, van 1826 tot en met 1832, was de opbrengst jaarlijks gemiddeld 3856 pikols. In 1833 klom die opbrengst tot 6000 pikols en de toenmalige resident van Manado Pietermaat schreef in het zelfde jaar, dat het niet te verwachten was, dat de opbrengst immer 8000 tot 10000 pikols zou te bovengaan. In 1834 bedroeg echter het produkt reeds 10000 pikols. Het was toen evenwel een goed koffij-jaar, want in 1835 daalde de opbrengst tot slechts 4000 pikols. Van dien tijd af verkreeg men eene jaarlijksche hoeveelheid koffij, welke van 2500 tot 13000 duizend pikols afwisselde, totdat de produktie in 1853 tot 16000 en in 1854 tot 23000 pikols steeg. Dat zij spoedig nog meer zal toenemen is meer dan waarschijnlijk, vermits in 1854 meer dan 270000 koffijboomen nieuw zijn aangeplant, op het einde van dat jaar meer dan 4,600,000 boomen aanwezig waren, waarvan ruim 3½ millioen in geregelde tuinen, en men spoedig ook produkt te gemoet zag van de aanplantingen der voorlaatste jaren.

Ofschoon de koffijtuinen van Sonder een zeer gunstig voorkomen hadden, onderscheidden zij zich niet door groote opbrengst. Men rekende dat de vruchtdragende boomen er jaarlijks elk slechts van ½ tot ⅔ pond (amst.) koffij opleverden. In de overige distrikten van de afdeeling Amoerang is, met uitzon-

dering slechts van Tombariri, de opbrengst nog geringer, terwijl men rekent, dat bijkans in alle distrikten der afdeeling Tondano elke vruchtdragende boom van 1 tot 1½ pond, en in Tonsea van ⅔ tot 2 pond koffij oplevert. In 1854 verkreeg men uit het distrikt Sonder 1894 pikols koffij. Op het einde van dat jaar waren er 525122 koffijheesters, voor welker onderhoud 1809 huisgezinnen beschikbaar waren.

De ontvangst van den gouverneur generaal te Sonder was zoo mogelijk nog feestelijker dan in de reeds bezochte negorijen. Het distriktshoofd van Sonder, een oud hoofdofficier uit den Javaschen oorlog, had zijne kabesaran meer geëuropiseerd, meer echter in de exercities dan in de kleeding. Tot deze kabesaran behoorde zelfs eenige kavallerie.

Sonder is eene lieve negorij, gelegen op 519 meters boven de zee, in eene kleine vlakte, welke lager is dan het hoogland van Tomohon en met rijstvelden bedekt, die zich zelfs tot midden in de negorij uitstrekken. Zij is de hoofdplaats van een der volkrijkste distrikten van de Minahassa en heeft zelve een tweeduizendtal inwoners en eenige goede gebouwen, de zoogenaamde loge en de woningen der distrikts- en negorijhoofden.

De loge's in de Minahassa zijn, wat de passangrahans zijn op Java, gebouwen, door de bevolking der distrikten opgerigt en gemeubileerd, om tot verblijfplaats te strekken aan doortrekkende ambtenaren. Zij zijn echter beter gebouwd en ingerigt dan de passangrahans en hebben ook uitwendig een beter voorkomen.

Men moet het tegenwoordige Sonder niet verwarren met eene andere negorij Sonder, een paar palen zuidelijker buiten de vlakte gelegen. Ongeveer zeven jaren geleden zijn de meeste bewoners van laatstbedoelde negorij naar de vlakte van Sonder verhuisd en hebben daar de negorij gesticht. Het oude Sonder wordt daarom thans ook Sonder toewa genaamd.

Op het plein voor de loge te Sonder peilde ik den top van den Lohon in noord ten oosten.

De bevolking van het distrikt Sonder bedraagt bijkans zeven

en een half duizend zielen, van welke nog bijkans zeven duizend heidenen zijn. Het christendom heeft er dus, in vergelijking met zoovele andere distrikten der Minahassa, nog geene groote vorderingen gemaakt.

s' Namiddags maakten wij een uitstapje naar den waterval Moenteh nabij Tintjep, eene kleine negorij, op ruim 2½ palen afstands van Sonder gelegen. De weg derwaarts gaat in eene voornamelijk n. w. strekking en, de vlakte van Sonder verlaten hebbende, langs een diep ravijn, hetwelk, zich tusschen hoogere en lagere nu en dan zeer steile dan weder meer glooijende gedeeltelijk met koffijheesters beplante wanden slingerende, naar het westen in het lage land van het Amoerangsche overgaat. De waterval ligt nog ongeveer ¼ paal voorbij Tintjep. De weg loopt langs de steile wanden van het ravijn, waar men den val diep beneden zich ziet. De val zelf is weinig indrukwekkend. De straal water is ruim 60 voeten hoog en slechts eenige voeten breed en lost zich gedeeltelijk op in stof bij den val in het bekken, dat uit een trachietisch gesteente bestaat. Een steil voetpad geleidt tot aan het bekken, waar men tot achter de vallende watermassa kan komen, vermits de straal in zijn benedenste gedeelte nergens de rotswanden raakt. De opperlandvoogd en zelfs mevrouw Duijmaer van Twist getroostten zich den vermoeijenden togt langs den steilen weg tot op den bodem van het bekken. Meerderen van het reisgezelschap stelden zich te vreden met het genot van het gezigt op den waterval, van eene pendoppoh, aan den bovenrand van het bekken opgerigt, waar bovendien voor allerlei ververschingen gezorgd was.

Van Tintjep keerden wij naar Sonder terug, waar wij aankwamen, toen het reeds avond was. De negorij was feestelijk verlicht, voornamelijk echter het plein voor de loge. De talrijke lichten, zich afspiegelende in het water der rijstvelden, maakten eene goede uitwerking.

Het klimaat van Sonder moet veel minder aangenaam zijn

dan dat van Tomohon, wegens de hevige winden, die er veelal waaijen. Deze winden zijn verklaarbaar uit de ligging van Sonder. De vlakte van Sonder is eigenlijk slechts een breeder en vlakker gedeelte van hetzelfde ravijn, dat zich naar Tintjep noordwestelijk en naar Sonder toewa zuidoostelijk uitstrekt. De koudere luchtstroomen, hetzij ze komen van het hoogere land van Kawangkoan of Tompasso, hetzij van de lagere landen van Amoerang, moeten in het ravijn sterker zijn dan in meer open land.

HOOFDSTUK V.

VAN SONDER TOT TONDANO.

Sonder toewa. — Kawangkoan. — Hoogland van Tompasso. — Tompasso. — Modderwellen, zwavelpoelen en heete bronnen. — Langowan. — Zendelingen. — Kakas. — Meer van Tondano. — Rijst-, maïs-, klapper- en muskaatnoten-kultuur in de Minahassa. — Togt naar Passo. — Warme bronnen van Passo. — Togt over het meer van Tondano. — Rembokeng. — Rivier van Tondano. — Hoofdplaats Tondano.

Den 17n September vertrokken wij van Sonder, om ons over de negorijen Sonder toewa, Kawangkoan, Tompasso en Langowan naar Kakas te begeven. Deze togt was zeer belangrijk en leverde ons niet de minst schoone gezigten op van de Minahassa. Het ravijn van onder en de wegwanden nemen er grootsche evenredigheden aan. Het schoone en lieve der natuur is er als naast het ijzingwekkende geplaatst. Na een paar palen stijgens en na de negorij Sonder toewa, die eenigzins regts van den weg verwijderd ligt, gepasseerd te zijn, bevonden wij ons op nieuw op eene hoogvlakte, welke men geschikt het hoogland van Tompasso zoude kunnen noemen. Wij gingen in eene in het algemeen zuidoostelijke rigting, welke rigting wij volgden tot aan de negorij Langowan, de meest zuidelijk gelegene plaats der Minahassa, welke wij zouden bezoeken.

De eerste negorij, welke wij doortrokken, was Kawangkoan. Zij ligt op 4½ palen afstands van Sonder en op 28 van Mana-

do, 688 meters boven de zeevlakte. Zij is de hoofdplaats van het distrikt Kawangkoan, dat, even als Sonder en het aangrenzende distrikt Tompasso, tot de afdeeling Amoerang behoort en met ruim 6000 zielen bevolkt is. De bevolking zelve is nog voor de grootste helft heidensch; doch het christendom maakt er goede voortschreden. Te Kawangkoan hielden wij ons slechts eenige oogenblikken op en reden toen door naar de twee palen verder gelegene negorij Tompasso, insgelijks hoofdplaats van een distrikt, dat echter minder bevolkt is dan Kawangkoan, bezittende het slechts ruim 4000 zielen, waarvan ruim drie vierden nog heidenen zijn.

Op Kawangkoan komen vier groote wegen uit, de reeds genoemde van Sonder, die zich zuidoostelijk naar Tompasso voortzet, de weg naar Romohon, die westelijk over talrijke negorijen naar de baai van Amoerang geleidt, en een weg, die in eene noordoostelijke rigting naar Rembokeng voert.

Te Tompasso, 703 meters hoog, heeft men weder een ruim gezigt op de omliggende bergen. Vooral trekt de aandacht de Tampoesso. Zijne breede kruin heeft in gedaante veel van die van den Tankoebanprahoe op Java, van Bandong gezien. Er moet zich een vrij groot kratermeer op den Tampoesso bevinden. Het hoogste gedeelte van zijnen stompen afgeronden top peilde ik van de kerk te Tompasso in z. w. ½ z. (1).

Tusschen Tompasso en Langowan biedt het terrein meerdere bijzonderheden aan. Het is rijk aan warme bronnen, modder-

(1) De Tompoesso ligt tusschen den Sapoetan en de negorij Tompasso. De heer Melvill van Carnbee heeft naar eene manuskriptkaart van Forsten en den heer Von Gaffron, op zijne Kaart der Minahassa, eenen Tompoesso genoemden berg noord-noord-oost van Tompasso geplaatst, terwijl er de berg, dien ik Tompoesso hoorde noemen, met den naam van Londo schijnt te zijn aangeduid. Sommige bergen in de Minahassa dragen verschillende namen. Te Awoean, niet ver van Rembokeng, hoorde ik den Tampoesso den naam geven van Papelimpoengan. Men zal echter bij betere kennis der Minahassa hierin tot het aannemen van vaste namen moeten geraken, om verwarringen te voorkomen.

wellen en zwavelpoelen, meerdere van welke geheel in de nabijheid van den grooten weg zijn gelegen. De modderwellen en solfataren zijn echter van geringen omvang en hebben niets van het ontzagwekkende van vele gelijksoortige plekken op Java. Een van de voornaamste dier modderwellen ligt op een paar palen afstands van Tompasso, eenige schreden regts van den grooten weg.

In mijne „Fragmenten eener reis over Java" heb ik de geologische beteekenis der zoogenaamde modderwellen reeds opgehelderd. Zij zijn niets anders dan minerale bronnen, koude of warme, waarin, gelijktijdig met het bronwater, vrije gassen uit den grond opstijgen en waar een voortdurende strijd bestaat tusschen de losgeweekte of ontleede bronwanden, die als modder de bron trachten te dempen, en de uit den grond opstijgende gassen, welke dien modder opheffen en, na de noodige spankracht erlangd te hebben, met geweld doen uiteenspatten om in den dampkring te ontwijken.

Op ongeveer 2½ palen afstands van Tompasso, links van den grooten weg en te midden van koffijtuinen ligt eene heete bron, welke wij bezochten. Het water welt er op in een ruim trachietisch bekken van meerdere voeten lengte en breedte zonder aanmerkelijke gasontwikkeling, maar door zijne hooge temperatuur, welke eiwit doet stollen, veel waterdamp uitstootende, welke bij lagen stand der zon, de bron als met eene wolk bedekt. De reuk dier dampen zweemt eenigzins naar dien van zwaveligzuur, wat waarschijnlijk in zeer geringe hoeveelheid met ze opstijgt. Overigens is de smaak van het water zeer flaauw, zoodat het vermoedelijk geene andere geneeskrachten bezit dan die, welke aan zijne hooge temperatuur zijn toe te schrijven en welke dus uit den aard der zaak slechts ter plaatse zijn aan te wenden.

Tegen 11 uur s' morgens kwamen wij te Langowan aan. Deze negorij, slechts 3½ palen van Tompasso verwijderd, ligt op 34 palen afstands van Manado en 711 meters boven de zee. Zij behoort niet meer, zooals Tompasso, tot de afdeeling Amoerang, maar tot de afdeeling Tondano. Zij is de hoofdplaats van het distrikt van denzelfden naam, dat bijkans 3½ duizend

inwoners heeft, welke echter grootendeels in de negorij zelve wonen. De bevolking bestaat er voor een groot derde gedeelte uit christenen en voor bijkans twee derden nog uit heidenen. Wij stapten aan het negorijhuis af om de kabesaran en de schoolkinderen te zien defileren en manoevreren en begaven ons daarna naar het huis van den zendelingleeraar Schwarz, waar ons een dejeuner wachtte.

De heer Schwarz is gedurende zijn lang verblijf in de Minahassa er in geslaagd, een groot aantal heidenen tot het christendom te bekeeren en gaat daarmede nog met ijver voort. Hem komt een groot gedeelte toe der eer van de meerdere beschaving, welke sedert de laatste twintig jaren in de Minahassa is overgebragt. De zendelingen in de Minahassa hebben zich in het algemeen zeer verdienstelijk gemaakt door den ijver, waarmede zij de verstandelijke en zedelijke vorming der alfoeren leiden. Hun leven moet overigens, afgescheiden nog van hunnen aangenamen werkkring, die hunne idealen meer en meer verwezenlijkt, veel aangenaams hebben. Van hunne groote opofferingen van levensgenot enz. waarvan door sommigen zoo hoog opgegeven wordt, ontwaart men geenerlei sporen. Die opofferingen hebben misschien in reeds lang verloopen jaren plaats gehad, maar wie thans de zendelingen bezoekt in hunne wel ingerigte en goed gebouwde huizen, waarin de blijken van welvaart niet te miskennen zijn, omringd gewoonlijk van vrouw en kinderen, levende in een prachtig land en in een heerlijk klimaat, te midden van volkrijke negorijen, door wier bewoners zij zijn geacht en geëerd en ontzien, denkt onwillekeurig, niet aan hunne groote opofferingen, vooral met het oog op hunne maatschappelijke stelling vóór hun vertrek naar Indië, maar wel aan eene hun ten deel gevallene betere positie en meerdere levensgenieting, welke zeker nog al gunstig afsteken bij hunne vroegere omstandigheden, toen zij nog veelal als handwerkslieden in Nederland of Duitschland in hunne behoeften moesten voorzien. Ik wil geenszins te kort doen aan de wezenlijke verdiensten der zendelingen in de Minahassa in het algemeen, welke zeker

door ieder, die wel denkt, worden op prijs gesteld, maar toch er tegen waarschuwen, dat men zich van die verdiensten geene al te overdrevene voorstellingen make en die zendelingen niet als eene soort van martelaren voor het geloof beschouwe. Ook is het niet overbodig, aan de overdrevene voorstellingen van sommige schrijvers de juiste nuchtere beteekenis terug te geven. Zoo vindt men in een artikel, geplaatst in het te Batavia verschijnende Tijdschrift tot bevordering van christelijk leven in Nederlandsch Indië, de volgende schildering van den ondergang van het heidendom te Langowan. „Het dolle geraas der heidensche feesten zweeg, hun woeste spel en zedeloosheid gingen voorbij, reeds voor lang werd het laatste Baal's feest te Langowan gevierd, en hier staan we bij de laatste zijner priesteressen, haar graf, bijna ook het graf van zijn verfoeijelijken dienst." De waarheid is echter, dat in Langowan het aantal heidenen nog bijkans het dubbele is van dat der christenen of, met andere woorden, dat de christenen er nog verreweg de minderheid uitmaken.

Nog denzelfden dag vertrokken wij naar de negorij Kakas, noordoostelijk van Langowan gelegen. De 4 palen wegs hadden wij spoedig afgelegd. De weg tusschen Langowan en Kakas is geheel effen, daalt tusschen beide plaatsen ongeveer 48 meters met eene zachte helling en kan door een gewoon rijtuig met de gewone snelheid bereden worden zonder vertragingen door hoogten of laagten. De heer Jansen had dan ook voor de beschikbaarheid van een geschikt rijtuig voor den gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist zorg gedragen.

Kakas is eene groote en sterk bevolkte negorij, die in fraaiheid van aanleg en netheid van huizen en erven de vroeger genoemde negorijen zelfs nog overtreft. Zij is de hoofdplaats van het distrikt Kakas, dat tot de afdeeling Tondano behoort en in vijf negorijen eene bevolking heeft van ruim 4300 zielen, waarvan ongeveer 3000 in de hoofdnegorij in ongeveer 400 huizen wonen. De negorij ligt allerbekoorlijkst aan den zuideroever van het meer van Tondano. Meerdere huizen zijn met zekere weelde gebouwd, vooral die der hoofden. De loge is goed gebouwd,

goed ingerigt en ruim, hoezeer zij voor het groote reisgezelschap te klein was. Uit de achtergaanderij der loge ziet men het meer van Tondano in zijne geheele uitgestrektheid voor zich. Langen tijd bleven wij daar, om ons in het gezigt op het meer te verlustigen. Verrassend en verkwikkend is dat gezigt, wanneer men eenige dagen een bergachtig terrein heeft doorreisd en zich dan eensklaps, ruim 690 meters boven de zeevlakte, aan de oevers van eene uitgestrekte watervlakte ziet verplaatst. Evenwel troffen wij geen gunstig weder. Nevelachtig als de dampkring was, ontwaarden wij slechts de zuidelijke helft van het meer met zijne bergachtige en groenende oevers. De noordelijke helft schemerde slechts even door en de noordelijke oevers waren in het geheel niet te ontwaren. De volgende dagen zouden ons ten deze gunstiger zijn. Toen aanschouwden wij het meer in zijne geheele lengte tot op de lage oevers van Tondano en de heuvelkruinen, die de vlakte van Tondano noordelijk begrenzen, en bovendien geheel op den achtergrond in het noord-noord-oosten den geweldigen kegeltop van den Klabat.

Het meer van Tondano beslaat het middelste gedeelte van eene groote hoogvlakte, die, meer dan 690 meters boven de zee gelegen, eene uitgestrektheid heeft van ongeveer 18 palen in de rigting van het noorden naar het zuiden en van twee tot acht palen van het oosten naar het westen. Deze hoogvlakte is omringd door talrijke bergen. Rondom hare zuidelijke helft zijn deze bergen aanmerkelijk hooger dan om hare noordelijke, waar ze, zonder zich aanmerkelijk te verheffen, noordelijk en westelijk overgaan in het lage land van Kema en noordwestelijk in het hoogland van Tomohon. Het meer zelf ligt met zijne lengte-as in de lengte-as van de hoogvlakte en wordt op ongeveer het midden zijner lengte door westelijk en oostelijk inspringende trachietribben in twee bijkans gelijke helften verdeeld. In het geheel ongeveer elf palen lang, is het meer ter plaatse der vernaauwing slechts twee palen breed, doch die breedte neemt in de noordelijke helft tot ongeveer drie palen en in de zuidelijke tot ongeveer vier palen toe. Talrijke beekjes en riviertjes, geven hunne wateren aan

het meer af, dat ze verzamelt en ze langs een enkel kanaal, de rivier van Tondano weder afgeeft, voor zoover ze niet aan de meervlakte zelve verdampen. Even als er zich talrijke wellen nabij het meer bevinden, schijnen zich ook wellen onmiddellijk in het meer te openen en aldus den toevloed van het water in hetzelve te vergrooten. Meer dan een schrijver heeft aan het meer van Tondano de beteekenis willen geven van een' krater. Het heeft echter geenszins de kenmerken van een' krater, maar is te beschouwen als een gedeelte der hoogvlakte, dat met water bedekt is, eenvoudig omdat de bodem der rivier van Tondano, ter plaatse waar zij van het meer afgaat, hooger gelegen is dan de bodem van het lagere gedeelte der hoogvlakte, thans door het meer bedekt.

Den 18n September werden de koffijtuinen van Kakas bezocht en voorts een uitstapje gemaakt naar de negorij Passo. De koffijtuinen liggen voornamelijk westelijk van Kakas, op korten afstand van de negorij, in het noordelijke gedeelte van de zuidelijke helft van het groote hoogland, dat ik hierboven heb omschreven en hetwelk ik de hoogvlakte van Tondano zal noemen. De koffijheesters komen er uitmuntend voort en dragen reeds na twee jaren vruchten. In 1854 werden er ruim 4000 pikols koffij gewonnen en het laat zich aanzien, dat deze opbrengst nog zal toenemen. 728 huisgezinnen van het distrikt zijn aan deze kultuur werkzaam.

Van de kultures sprekende, mag ik die van de andere produkten niet voorbijgaan.

Het distrikt Kakas produceert ook rijst, turksche tarwe, kakao, koffo, muskaatnoten, kokosnoten, enz. Aan het einde van het verhaal der reis door de Minahassa zal ik de meer uitvoerige statistieke opgaven mededeelen, welke omtrent den stand der kultures in de Minahassa op het einde van het vorige jaar zijn opgemaakt.

Over de kultuur der koffij, koffo en kakao in Manado heb ik hierboven reeds in algemeene trekken gesproken. Ook omtrent

de rijst-, maïs-, muskaatnoten- en klapperteelt wil ik hier een en ander mededeelen.

Men teelt de rijst in de Minahassa deels op drooge velden (kebon kring), deels op natte (kebon petjeh), doch de drooge velden zijn, waarschijnlijk wegens de bergachtige gesteldheid van het terrein, verre weg het talrijkste. In de afdeeling Tondano en voorts in de amoerangsche distrikten Tompasso en Tonsawang treft men de meeste natte rijstvelden aan. Het produkt wordt gezegd van geene bijzonder goede hoedanigheid te zijn, klein van korrel, weinig voedzaam en spoedig aan bederf onderhevig. Het doet van *f* 3 tot *f* 6 de pikol. Muizen en insekten rigten soms groote verwoestingen in het rijstgewas aan. In 1854, even als in 1853, rekende men het produkt aan rijst op 150000 tot 200000 pikols, waarvan, zooals vroeger reeds is gezegd, in 1853 meer dan 13000 en in 1854 meer dan 10000 pikols werden uitgevoerd. Deze kultuur bestaat reeds sedert onheugelijke tijden in de Minahassa. Van het jaar 1671 vindt men aangeteekend, dat de rijst toen nog geene *f* 15 de last kostte, en Valentijn vermeldt, als een blijk van den rijkdom aan rijst in de Minahassa, dat bij een' brand te Tomon (zeker Tomohon) drie duizend lasten te gelijk eene prooi der vlammen zijn geworden.

De turksche tarwe of miloe wordt in de Minahassa in groote hoeveelheid geteeld. Den oogst van 1854 schatte men op een millioen vruchten. Men heeft proeven genomen met de aanplanting van amerikaansche en sijdneijsche maïs, doch slechts de laatste soort is goed opgekomen.

De muskaatnotenteelt is nog van geheel nieuwe dagteekening. Nadat gebleken was, dat de kultuur van den muskaatnotenboom op partikuliere landerijen in Manado zeer wel geslaagd was, heeft de heer Jansen in het laatst van 1853 ze in de verschillende distrikten der Minahassa doen invoeren, met den uitslag, dat men rekent, dat er op het laatst van 1854, en dus ruim een jaar na de invoering, reeds meer dan 5000 boomen waren aangeplant. Deze kultuur kan eene weldaad voor de bevolking worden, wanneer men haar vrij over het produkt zal laten be-

schikken, wat in het plan des bestuurs schijnt te liggen. Met uitzondering slechts van Saronsong, Langowan, Rembokeng, Tompasso en Ponosakan bestaat deze kultuur reeds in alle distrikten der Minahassa. In het distrikt Kakas alleen waren op het einde van 1854 reeds meer dan 800 muskaatnotenboomen aangeplant.

Wat de klapperpalmen betreft, men ziet deze allerwege in de Minahassa. Op het einde van 1854 gaf eene telling bijkans 186000 boomen, dat is, meer dan 2 boomen per inwoner of meer dan 10 per huisgezin. De kokosnoten zijn in de geheele Minahassa goedkoop, verschillende hare prijs slechts van 1 tot 2 duiten. De klapperolie kost er slechts van 20 tot 30 duiten de flesch. De klapperteelt schijnt het best te slagen in het distrikt Tonsea of Kema, hetwelk ongeveer de helft van alle kokospalmen der geheele Minahassa voedt. De klapper kost in de geheele afdeeling Kema nergens meer dan 1 duit per stuk. Te Kakas geldt een klapper soms 3 duiten, maar Kakas is ook het eenige distrikt, waar hij dien prijs haalt.

Tabak wordt in de Minahassa ook veel gekultiveerd, doch slechts voor binnenlandsch verbruik.

Overigens vindt men in de negorijen overvloed van vruchtboomen, mangostans, doerians, manga's, djamboe's, langsa's, pompelmoezen, chinasappelen, lemmetjes, broodvruchten, ananassen, pisangs, pinangs, enz. Sagoweer- en sago-palmen vindt men in de Minahassa zeer veelvuldig, vooral echter de sagoweerpalmen, de seho der alfoeren, den bekenden palmwijn opleverende, welken de alfoeren moeijelijk kunnen ontberen en dien zij zonder bijmenging van bittere zelfstandigheden gebruiken. De sagopalm, de roembia der alfoeren, dient nog slechts in een paar distrikten, in Tonsawang en Passang, om er het hoofdvoedsel der bevolking uit te bereiden.

De bovenstaande mededeelingen hebben slechts betrekking tot de kultures der negorijbewoners. Vroeger reeds heb ik een en ander gezegd van de kultuur op de partikuliere landen in de Minahassa. Daarop groeijen ook, om van andere vrucht-

boomen niet te gewagen, nog ongeveer 12000 klapperboomen en meer dan 21000 muskaatnotenboomen, behalve nog 800 dezer laatste op beddingen. De partikuliere planters verkoopen de noten tegen 5 duiten het stuk.

Na het bezoek der koffijtuinen van Kakas begaven wij ons naar Passo, eene kleine negorij, gelegen aan het meer van Tondano, op ruim een paar palen afstands noordwestelijk van Kakas. Hier bevinden zich meerdere warme bronnen, een van welke tot eene badplaats is ingerigt. Het water is flaauw van smaak en zeker weinig geneeskrachtig door zijne bestanddeelen. Het heeft echter eene temperatuur van 115° Fahr. en hieraan is het toe te schrijven, dat meerdere lijders aan rheumatismus door het baden in de bron veel beteren of genezen. Het uit de bronnen vloeijende water verzamelt zich in een beekje, dat bij de negorij in het meer van Tondano zich ontlast en het welt in genoegzame hoeveelheid op, om het water van het meer tot op eenige honderd voeten van den oever nog warm te maken.

Wij trokken door Passo en begaven ons toen nog ongeveer een paal ver den weg op naar de negorij Rembokeng, waar de trachietribben van het westelijk grensgebergte van het hoogland reeds het meer van Tondano bereiken. Van enkele dier ribben hadden wij een vrij gezigt op het meer, voornamelijk echter slechts op zijne breedere zuidelijke helft. Wij ontwaarden er de negorij Kakas en de aan den oosteroever van het meer gelegene negorijen Eris, Watumea en Telap en achter deze den Lembean en Kawin, oostelijke grensbergen van het hoogland, welke zich ongeveer 150 meters boven het meer verheffen en van welke de Kawin zuidelijk met een laag bergzadel in den aanmerkelijk hoogeren Sinawang overgaat.

Daar wij Rembokeng den volgenden dag een bezoek zouden brengen, keerden wij naar Passo terug, waar ons eene fraai ingerigte orembaai wachtte, om ons over het meer naar Kakas terug te brengen. Het meer, nergens dieper dan 90 voeten, is aan de oevers, althans bij Passo en Kakas, zeer ondiep. Nabij Passo is het met de groote bladen der taratti (Nelumbium speciosum)

als bedekt en bij Kakas is het zoo vol begroeid met wieren, dat het roeijen of scheppen er door wordt belemmerd. De 12 scheppers onzer orembaai sloegen er zich echter door heen en gesteund door het maatgeluid van gong en tifa, eene muziek welke den roeijers door de gewoonte tot eene behoefte schijnt geworden te zijn, deden zij het vaartuig als over het water vliegen. In zeker niet meer dan een half uur tijds hadden wij dan ook den afstand van Passo tot Kakas afgelegd.

Het meer van Tondano moet rijk zijn aan visschen, die echter slechts tot drie soorten schijnen te behooren, dezelfde, welke ik bij de beschrijving van het meer van Linoe heb genoemd. Het meer was van veel nut voor den afvoer van produkten van Kakas naar Manado, kunnende zij tot Tondano met praauwen worden overgebragt. De inlanders worden door het meer ook in staat gesteld om zich met kleine praauwen, blotto's genaamd, naar hunne aan den oever van het meer gelegene rijstvelden te begeven. Sedert den aanleg van goede karrenwegen verkiest de bevolking van Kakas en Langowan het vervoer der produkten per as, deels omdat zij ze verder kan brengen dan Tondano en daardoor grootere verdiensten erlangen, deels omdat het produkt door het vervoer per praauw dikwerf leed door lekken der praauwen en soms bij zware winden zelfs door het omslaan der praauwen geheel verloren ging.

Den 19n September verlieten wij Kakas per orembaai, voorafgegaan en gevolgd door eenige andere praauwen, alle met vlaggen en wimpels versierd.

Eerst stevenden wij naar Rembokeng, welke negorij aan den noordwestelijken oever van het zuidelijke bekken van het meer op eene zich tot daar verlengende trachietrib is gebouwd. Door den ongelijken bodem liggen de huizen op verschillende hoogte achter elkander, wat eene goede uitwerking doet en de negorij reeds in de verte aan hare amphitheatersgewijze geplaatste huizen doet herkennen. Rembokeng is de hoofdplaats van het distrikt van denzelfden naam, dat een groot gedeelte van het oeverland van het meer van Tondano beslaat en met nog geene 3000 zielen

is bevolkt, waarvan misschien ruim 1000 in de hoofdnegorij zelve.

Na de gewone feestelijke ontvangst en het gewone kerk- en schoolbezoek werd de reis naar Tondano over het meer vervolgd. De gezigten in de noordelijke helft van het meer zijn minder fraai en indrukwekkend dan die, welke wij in de zuidelijke helft genoten. De noordelijke oever van het meer is laag en vormt een' breeden boog, waarin men met moeite de opening der rivier van Tondano ontwaart. In minder dan twee uren scheppens hadden wij de monding dier rivier bereikt. Ondiep, zoodat hier en daar de kiel der orembaai over den bodem schoof en door menschen moest voortgestuwd worden, met wier begroeid en loopende door een moerassig terrein, zou de rivier weinig vervrolijkends hebben aangeboden, indien niet de oevers met eerebogen waren versierd en een gedeelte der bevolking van Tondano met praauwen en muziek naar buiten was gekomen om den opperlandvoogd te ontvangen.

HOOFDSTUK VI.

VERBLIJF TE TONDANO.

Toelian en Toelimambot. — Onderwijs en christendom in de Minahassa. — Stelsel van bestuur. — Geneeskundige hulp. — Dood van den heer Visser. — Waterval van Tonsea lama. — Uitstapje naar Awoean. — Koja. — Tataäran. — Zuidelijke grensbergen der hoogvlakte van Tondano. — Drooglegging van het meer van Tondano. — Plegtige voorstelling van de hoofden der Minahassa. — De javaansche kampong te Toelimambot.

Wij stapten te Tondano aan wal in de hoofdnegorij Toelian, waar zij door eene groote houten brug met de aan den regteroever gelegene hoofdnegorij Toelimambot verbonden is, en begaven ons, te midden der duizenden toeschouwers en van de langs den weg geschaarde kabesaran, naar de ruime kortelings gebouwde loge, waar wij een paar dagen zouden verblijven.

Ik moet hier al dadelijk eene opheldering geven omtrent de namen Toelian en Toelimambot. Beide deze groote negorijen vormen te zamen de hoofdplaats Tondano en men noemt ze daarom ook wel Tondano Toelian en Tondano Toelimambot. Zij zijn slechts door de rivier van elkander gescheiden en maken dus voor het oog één geheel uit.

Toelian en Toelimambot behooren echter in een administratief opzigt niet tot elkander. Zij zijn de hoofdplaatsen van twee verschillende distrikten en hebben alzoo hare eigene majoors en

hoekoms kadoewa. Midden tusschen Toelian en Toelimambot ligt een eilandje in de rivier, waarop zich het huis bevindt van den ambtenaar, die met het toezigt der afdeeling Tondano belast is. Beide negorijen te zamen hebben eene bevolking van meer dan 5000 zielen en beslaan eene uitgestrektheid van meerdere vierkante palen. Wanneer ik van beide te zamen spreek, zal ik ze, overeenkomstig het spraakgebruik, Tondano noemen.

Tondano is de fraaiste negorij, welke ik in de Minahassa gezien heb. De regtlijnige, breede en effene wegen zijn overal gezoomd met rozenheggen, die, wanneer de bloemen ontloken zijn, hare aangename geur aan geheel Tondano mededeelen. Millioenen rozen veraangenaamden onze lange wandelingen door de negorij. Goed gebouwde huizen en nette en ruime met vruchtboomen beplante erven verspreiden er een waas van welvaart. De talrijke bevolking zagen wij ook in het algemeen zeer goed gekleed. Op geene plaats elders in de Minahassa zagen wij voortdurend zoovele menschen zich in de straten bewegen en er was iets aangenaams, iets hollandsch, in hunne levendigheid, in hunne praatzaamheid, tot in hunne zucht toe om in groote hoopen de heeren van het gevolg op hunne wandelingen te volgen, onder druk gepraat en het uiten van allerlei beschouwingen en meeningen omtrent onze personen en rangen.

Tondano is als de hoofdplaats van het christendom in de Minahassa. Het zendelingswerk in Manado is in het algemeen het vruchtbaarste geweest in de distrikten, die om het meer van Tondano zijn gelegen, dat is, in Toelian en Toelimambot, Rembokeng en Kakas. Ongeveer een twintigduizendtal zielen is om en bij de boorden van het meer in talrijke negorijen verbreid. Meer dan 15000 hunner zijn reeds christenen en nog geene 4000 zijn heidenen gebleven. In Toelimambot staan de heidenen thans tot de christenen als 1 tot 5, in Toelian als 1 tot ruim 3, in Rembokeng als 1 tot 4 en in Kakas als 1 tot bijkans 4. De christenen maken er dus de overgroote meerderheid uit, in tegenstelling van hetgeen tot nog toe in de meeste distrikten elders in de Minahassa het geval is. Neemt men toch het geheel

der inlandsche bevolking van de Minahassa, dan hebben de heidenen nog verre de overhand en staan de christenen nog tot de heidenen als 1 tot 1,88. Deze verhouding wordt echter jaarlijks gewijzigd door de talrijke bekeeringen tot het christendom. Vijftien jaren geleden telde men nog slechts ruim 5000 christenen in de Minahassa en was de verhouding der christenen tot de heidenen nog als 1 : 16.

Dikwerf, gedurende de reis in de Minahassa, bij dat onophoudelijk bezoeken van kerken en gouvernements- en negorij- en zendelingscholen, bij dat onophoudelijk aanschouwen van de kleeding van zoovele inlanders, die ze als christenen aanduidt, dacht ik aan den invloed, dien het christendom op de alfoeren heeft gehad en nog heeft. Onwillekeurig vraagt men zich telkens af; wat waren die alfoeren, voor dat het christendom zoo welig wortel onder hen schoot, wat was hunne levenswijze, wat waren hunne woningen, wat hunne bedrijven, wat hunne welvaart? Indien men de getuigenis der oude rapporten en die der oude ingezetenen van de Minahassa raadpleegt, en er bestaan weinig redenen om de waarheid dier getuigenissen te betwijfelen, dan is de tegenstelling van het toen en het heden ten gunste van het heden zoodanig, dat men de zegeningen, over de bevolking verspreid, niet miskennen kan. De verfoeijelijke gewoonte van het koppensnellen kan gezegd worden reeds sedert jaren geheel uitgeroeid te zijn. In 1833 nog, dus ruim 20 jaren geleden, schreef de toenmalige resident Pietermaat in zijn officieel verslag van Manado: „Met de schrijf-, lees- en rekenkunde zijn zij geheel onbekend. Zij rekenen door kerven, die zij op stukjes hout of bamboe snijden of door middel van knoopen, die zij in eene koord leggen, b. v. een inlander, die gehouden is op eenen bepaalden tijd op de eene of andere plaats tegenwoordig te zijn, zal vooraf zooveel knoopen in eene koord leggen, als hij gelooft, dat hem nog dagen overblijven, om zijne reis te kunnen doen, iederen dag één knoop losmakende, enz.”

De alfoeren, voor zoover ze tot het christendom zijn bekeerd of in het christendom zijn opgevoed, en zelfs de nog heidensche

alfoeren, zijn blijkbaar andere menschen geworden, menschen van meerdere beschaving en zachtere zeden; zij wonen beter, zij voeden zich beter, zij kleeden zich beter.

Maar men verwarre de zaken niet. Beschaving en christendom gaan veelal hand aan hand, maar zij zijn niet hetzelfde. De zendelingen hebben beide in de Minahassa verbreid. Het lezen, schrijven en rekenen is den alfoeren geleerd en duizenden hunner zijn er niet geheel onervaren in. Thans nog geniet een achtste gedeelte der geheele bevolking van de Minahassa schoolonderwijs en ongeveer een zestiende gedeelte geniet dat vrij geregeld. Bovendien wordt zij geoefend in het lezen van den bijbel en in de bijbelsche geschiedenis. — Wat daarvan heeft er het meeste toe bijgebragt, om de alfoeren te brengen op het standpunt waarop zij thans staan?

Ik kom hier op een terrein, waar eene bepaalde beslissing zeker moeijelijk is, moeijelijk voor een ieder, maar vooral voor wie de Minahassa doorreisden als wij, die naauwelijks een of een paar dagen, meestal slechts eenige minuten, in de verschillende negorijen verbleven en den tijd niet hadden, diep in het inwendige leven der alfoersche christenen door te dringen. Zooveel bleek echter voldoende, dat de hoogere klasssen op de scholen in het algemeen tamelijke vorderingen hadden gemaakt in het lezen en rekenen en groote vorderingen in het schrijven, maar dat het godsdienstig onderwijs, wat zijne doelmatigheid betreft, veel te wenschen overliet. Men laat de alfoeren hunne bijbelkennis putten uit den bijbel zelven en godsdienstige werkjes; maar die bijbel en die werkjes zijn gedrukt in het hoog maleisch, eene taal, die zij niet verstaan en, zoo als bleek uit de alfoersche schoolmeesters, de meer beschaafden onder de bevolking, niet regt leeren verstaan; eene taal, die niet in het volksleven doordringt en voor de alfoersche christenen is wat latijn of grieksch ongeveer is voor ons. Wij ontwaarden dan ook bij de meeste schoolbezoeken, dat in het algemeen zelfs de eenvoudige plaatsen in den bijbel niet werden begrepen, niettegenstaande gedane vragen den leerlingen het antwoord als in

den mond gaven. Bovendien moet men zich niet laten verblinden door de schoolbezoeken van hooggeplaatste personen. Dan wordt alles bijgezet om vertooning te maken. De scholen schijnen dan veel te klein voor het getal schoolkinderen, maar men ziet er dan ook de geheele jeugd van het dorp bijeen, niet alleen de eigenlijke scholieren, maar toekomstige scholieren, niet-scholieren en exscholieren, jongens en meisjes, die den volwassen leeftijd zeer nabij zijn en reeds lang vaders of moeders konden wezen; — en opmerkelijk was het, dat de vragen meestal gerigt werden tot deze laatsten, waarvan velen reeds lang de school verlaten hadden of als hulponderwijzers werkzaam waren. Men wordt onwillekeurig geneigd aan te nemen, dat zoodanige godsdienstige opleiding niet de vruchten kan dragen, welke men van eene meer doelmatige zou mogen verwachten. Waarschijnlijk worden die gebreken in de opleiding wel veel verholpen door de zendelingen, wanneer de scholieren eenmaal tot leden der christelijke gemeenten zijn aangenomen, maar dat men soms dan meer aan de vormen dan aan den geest des christendoms hecht, kan men daaruit opmaken, dat men b. v. leden voor een' tijd lang uit de kerk bant, omdat zij op een' zondag gearbeid hebben en wegens dergelijke zware zonden meer.

Wanneer men de zucht der volkshoofden en zelfs van velen der lagere volksklassen ziet, om ons Nederlanders na te bootsen, in het bouwen hunner huizen, in hunne meubels, in hunne kleeding, in hunne zeden en gewoonten, — en wanneer men verneemt, dat de hoofden er prijs op zouden stellen om ambtenaren te worden van ons gouvernement, terwijl de bevolking zelve liever hare belangen en klagten onderwerpt aan de beslissing der ambtenaren dan aan die harer eigene hoofden, dan moet men de wenken niet miskennen, welke die stand van zaken zoo ruimschoots geeft. Het ligt in den aard der zaak, dat die toenadering tot onze beschaving en zeden en godsdienst elke nieuwe generatie een ander standpunt zal doen bereiken, waarop het verschil tusschen Europeaan en Alfoer minder merkbaar zal zijn. Het christendom zal uit zijnen aard zelven meer en

meer er toe bijbrengen om het bewustzijn van gelijkheid op te wekken en levendig te houden. De onderworpenheid en gedweeheid kunnen niet meer blijven die van vroeger dagen en zij zijn het ook reeds niet meer. Twee gedachten drongen zich ten deze bij mij op. „Maak ze Nederlanders" en „Geef ze instellingen, die aan hunne behoeften beantwoorden en daarmede gelijken tred houden." Zal het wenschelijk, en zoo ja, zal het mogelijk zijn? De wenschelijkheid is mijns inziens buiten twijfel. Hoemeer wij de bevolkingen onzer bezittingen met ons als vereenzelvigen, zoodat zij zich ook als Nederlanders leeren beschouwen, niet meer als aan het nederlandsch gezag onderworpenen, des te meer zal onze kracht in Indië toenemen, zal ons kleine vaderland in magt en aanzien stijgen, zullen de elementen van opstand of verzet tegen vreemde overheersching worden weggenomen. Die elementen van opstand en verzet zijn in de Minahassa reeds gebroken. De gelijkheid in kleeding, gewoonten en godsdienst heeft de alfoeren ons veel nader gebragt, zoowel als ons den alfoeren. Er ontbreekt nu slechts nog de gelijkheid der taal, het eigenlijke hollandsche element, om de toenadering volkomen te maken. Die toenadering wordt door de hoofden en minderen zeer gewenscht en gewis door ons niet versmaad.

Is nu het invoeren der nederduitsche taal in de Minahassa mogelijk. De hoofden wenschen ook dit, en een bewijs is geleverd in den majoor van Tonsea den heer O. J. Pelenkahoe, dat het kan. De resident van Manado, de heer Jansen, getuigt, dat de aanleg der inlanders, om het nederduitsch te leeren, goed is, dat zij bij onderwijs daarin spoedig goede vorderingen maken en dat zij het veel beter zouden leeren spreken, indien niet het vooraf leeren van eene hun insgelijks vreemde doch zeer gebrekkige taal, het maleisch, daartegen hinderpalen aanbragt. Men leere hen alzoo niet eerst maleisch en daarna hollandsch, tenzij daar, waar eene andere wijze vooreerst nog niet mogelijk is. De zendelingen, die het alfoersch der distrikten hunner zending kennen, kunnen aan zoodanig onderwijs veel doen en zijne aanvankelijke slaging zou door de ge-

heele Minahassa een' naijver opwekken, die weldra zou doen zien, dat het nederduitsch eene betere taal is, om er de talrijke talen der Minahassa in op te lossen, dan het hoog-maleisch.

Der Minahassa is eene schoone toekomst voorbehouden. Maar het ligt in den aard der zaak, dat de wijze, waarop het land bestuurd zal worden met die voortgaande ontwikkeling niet te zeer in strijd mag zijn. Eene wijze staatkunde heeft dit reeds begrepen. De oude drukkende instellingen, afkomstig uit den tijd der Kompagnie, zijn vervallen en hebben in 1852 beslissend plaats gemaakt voor een geregeld en billijk bestuur, voor een geregeld stelsel van belastingen, welke in geld en persoonlijke diensten worden opgebragt, persoonlijke diensten, die met weinig uitzonderingen strekken tot nut van het algemeen en die voor een groot gedeelte het volk opwekken tot een' arbeid, waarvan het de vruchten geheel of gedeeltelijk geniet. Dat stelsel heeft nog veel, wat in den loop der tijden verbeterd zal dienen te worden. In de verpligting tot arbeid en in de verhouding van het voor dien arbeid te betalen loon, zullen met der tijd wijzigingen wenschelijk en noodig worden, — thans echter mag men zeggen, dat het stelsel van bestuur den inlander voor alsnog eene weldaad is en vatbaar om, naar gelang der wenschelijkheid, wijzigingen te ondergaan zonder schokken aan te brengen. Meerdere kultures hebben in de Minahassa plaats, tot welke de last van het bestuur is uitgegaan, maar de inlander beschikt vrij over zijn produkt, en indien hij na eenige jaren de voordeelen daarvan genoten heeft, zal hij die wenschen te blijven genieten en verdere dwang zal allengskens overbodig worden. De bevolking heeft in de latere jaren zwaren arbeid verrigt aan de wegen, maar eenmaal daargesteld zijnde, bestaan die wegen bijkans uitsluitend in haar eigen belang, voor haren eigen' handel en voor den afvoer der produkten, die zij thans zich vrijwillig beijvert, om met karren naar de pakhuizen te vervoeren tegen een billijk loon van 7½ duit de pikol per paal. De inlander betaalt als onmiddellijke belasting *f* 5 per huisgezin s' jaars en verrigt enkele dagen s' jaars onbeloonden arbeid voor zijne hoofden. Deze on-

beloonde dagen arbeids liggen in de gewoonten des volks en drukken daarom niet, wanneer zij billijk worden verdeeld. Ook de geldelijke belasting kan niet drukkend genoemd worden, indien zij, zooals geschiedt, in twee termijnen wordt geheven, en, wat niet geschiedt, bij tijds door den belastingschuldige wordt afgezonderd. De verpligte kultuur der koffij eindelijk is eene bron van welvaart voor de bevolking, al is het, dat de daarvoor verstrekte arbeid slechts gedeeltelijk of onevenredig wordt beloond. Maar voor die belastingen genieten ze vrede en veiligheid en voorspoed, onder de gelijktijdige zegeningen van eene toenemende beschaving door een algemeen verspreid onderwijs.

Eene nieuwe zegening heeft de bevolking nog van het gouvernement te verwachten in de hulp, die zij behoeft in tijden van ziekte.

Eenige oogenblikken na onze aankomst te Tondano werd mijne hulp ingeroepen bij de echtgenoote van den opziener der afdeeling Tondano. De opziener, die van Manado de reis in het gevolg van den gouverneur generaal medegemaakt had, vond bij zijne terugkomst zijne vrouw stervende. Den vorigen dag was zij door cholera aangetast. Ik zag haar met ingezonken gelaat, heesche naauwelijks verstaanbare stem, koude ledematen, niet meer voelbaren pols, den dood nabij. Weinige uren na onze aankomst was zij overleden. Geneeskundige hulp was haar niet bij tijds toegebragt kunnen worden. Luide waren de klagten over het gebrek aan zoodanige hulp. Inderdaad, in de geheele residentie Manado bevindt zich slechts één geneesheer, een officier van gezondheid der 2e klasse, die te Manado geplaatst is en, behalve met zijne militaire dienst, belast is met de civiele geneeskundige dienst in de geheele Minahassa, ik mag wel zeggen in de geheele residentie. Voor de bevolkingen der honderden negorijen van de Minahassa is die eenige geneesheer natuurlijk zooveel als niets en het is al veel, als hij Manado van tijd tot tijd eens kan verlaten, om den Europeaan in de binnenlanden in dringende gevallen te hulp te komen. Langzaam aan zal echter ook in deze behoefte voorzien worden

en reeds leggen zich twee alfoersche jongelieden met zeer goed gevolg toe op de geneeskunde aan de geneeskundige school te Batavia, om later, na afgelegd examen, als geneesheeren onder hunne eigene natie werkzaam te zijn. Indien deze alfoersche geneeskundigen eenmaal talrijker zullen zijn, zullen zij veel kunnen bijbrengen om voor het leven en de toename der bevolking nadeelige vooroordeelen en gebruiken uit te roeijen en bij gewone en heerschende ziekten van krachtige hulp te zijn. Ook aan de voorziening in de behoefte aan verloskundige hulp wordt gedacht, zijnde de resident van Manado tijdens ons verblijf in de Minahassa door den gouverneur generaal gemagtigd geworden om een voorstel te doen tot het zenden van twee alfoersche vrouwen naar Batavia, ten einde ze aan de inlandsche school aldaar verloskundig onderwijs te doen erlangen.

Het is opmerkelijk, dat de bevolking der Minahassa zoo weinig toeneemt. Zoo als ik boven reeds gezegd heb, bedroeg zij in 1825 73000 zielen en klom in 25 jaren tijds tot 96000, dat is, eene vermeerdering van nog geene 1000 zielen per jaar. Ook van 1849 tot 1852 is de bevolking met slechts 4000 zielen vermeerderd, en de epidemiën van 1854 (koortsen, dijsenteriën en mazelen) hebben haar gebragt tot een cijfer, 3000 minder dan dat van 1849. Ligtelijk zou men door dezen achteruitgang of, het jaar der epidemie niet medegerekend, door de geringe toename, der bevolking verleid worden tot het besluit, dat stoffelijke achteruitgang der bevolking de oorzaak daarvan is. Het schijnt echter, dat men de ware reden er van te zoeken heeft in de groote mortaliteit onder de vruchten en de kinderen, — onder de vruchten, door de weinige zorg der moeders voor zich zelve gedurende de zwangerschap, welke haar niet verhindert zwaren arbeid te verrigten, — onder de jonge kinderen, even zoo door de weinige zorg hunner moeders, die ze op haren rug gebonden, medevoeren, wanneer zij op het veld of in de tuinen arbeiden en dus aan alle ongunstige invloeden blootstellen. Het genoemde gebrek aan verloskundige en geneeskundige hulp heeft daartoe gewis het zijne bijgebragt. De geboorten hebben

in de laatste 4 afgewisseld tusschen 3092 en 3348, dat is ongeveer 1 geboorte op 30, terwijl de sterfte in de jaren 1851, 1852 en 1853 afwisselde tusschen 2512 en 3147, dat is ongeveer 1 sterfgeval op de 34 zielen. In het jaar 1854 echter stierven 12821 inlanders, alzoo ongeveer 10000 of drie tot vier maal meer dan in gewone jaren. Jaren van ontzaggelijke sterfte onder de bevolking schijnen overigens niet zeldzaam te zijn. In een oud rapport zie ik aangeteekend, dat in het jaar 1819 in de Minahassa, alleen aan de kinderpokken, meer dan vijftien en een half duizend menschen gestorven zijn. Door de invoering en vrij geregelde werking der koepok-inenting zijn evenwel dergelijke rampen in den tegenwoordigen tijd niet meer te vreezen.

Denzelfden dag van onze komst te Tondano hadden wij den dood te betreuren van een lid van het reisgezelschap. De heer C. M. Visser, oud gouverneur der Moluksche eilanden en als gouvernements sekretaris den opperlandvoogd vergezellende, door ons allen evenzeer geacht als bemind, had zich in den namiddag begeven naar den waterval bij Tonsea lama, een paar palen van de loge van Tondano verwijderd. Hij had zich daar gewaagd op een naast den waterval uitpuilend trachietblok en was van daar nedergestort en spoorloos verdwenen. Eene groote verslagenheid heerschte onder ons, toen wij de tijding van dit ongeval vernamen. Weinige uren te voren hadden wij nog met hem aan tafel gezeten, en over de meest verschillende onderwerpen in opgeruimde stemming gesproken, weinig vermoedende, dat hij, nog vóór dat het avond zou zijn, niet meer tot ons reisgezelschap zou behooren. De heeren welke den waterval reeds kenden, vermoedden dat het ligchaam beneden aan den val op de steenen verpletterd moest zijn. 's Avonds nog niets van het lijk gevonden zijnde, gaf de heer Jansen last tot het afdammen der rivier van Tondano, ten einde de kolom van het neerstortende water in den val te verzwakken en een onderzoek naar het lijk in het bekken van den val mogelijk te maken.

Den 20n September bezocht ik den waterval, waaraan zich eene zoo treurige herinnering verbindt. Hij maakt een gedeel-

te uit der rivier van Tondano en bevindt zich ongeveer een halve paal noordelijk van de negorij Tonsea lama, in het noordelijk uiteinde van het hoogland van Tondano, waar de grensbergen van de hoogvlakte met sterke hellingen in het lage land om den zuidelijken voet van den Klabat overgaan. De val is vrij algemeen bekend onder den naam van waterval van Tondano, doch doelmatiger zou het zijn hem den waterval van Tonsea lama te noemen.

Na eene rid van ruim een paal door de negorij Tondano, van de loge af gerekend, komt men buiten de noordelijke grens der negorij, waar de weg door rijstvelden, die bijkans de geheele negorij omringen, naar Tonsea lama geleidt, eene negorij met ongeveer 500 inwoners. Het water van den val stort zich door eene enge bedding van eenige weinige voeten breedte in drie verschillende boven elkander gelegene bekkens van trachietisch gesteente, welke bekkens in eene vertikale rigting zoo nabij elkander gelegen zijn, dat de kolommen water op eenigen afstand gezien slechts een enkelen val zouden schijnen daar te stellen. De beide bovenste kolommen water hebben slechts eene hoogte van twee tot drie vademen en de aan ze beantwoordende bekkens zijn eng en beneden de plaats, waar zij het water in de volgende bekkens ontlasten, ongeveer een paar vademen diep. Tusschen den middelsten en ondersten val, die ongeveer 70 voeten hoog is en zich in eene diepe kom met reusachtige nagenoeg vertikale, geheel met eene digte vegetatie bekleede, wanden stort, heeft men eene brug geslagen, welke naar den tegenovergestelden oever geleidt en op welke men het indrukwekkende gezigt op beide vallen het best kan genieten. Een ander fraai gezigt, vooral op den benedensten val, heeft men van eene aan den rand van het groote bekken opgerigte tent. Langs den wand van dit bekken hangt eene touwladder af, langs welke waaghalzen tot nabij den bodem van het groote bekken kunnen afdalen, wanneer zij niets van het schoone van dit oord verloren willen laten gaan.

De heer Visser had in den middelsten der drie vallen zijnen

dood gevonden. Wij zagen niet zonder ontzetting het trachietblok, van waar hij was neder gestort. Het is geene vijf schreden van de brug verwijderd.

Den 21n September maakten wij een uitstapje naar eene plek, genaamd Awoean en gelegen ongeveer 500 voeten boven het meer van Tondano, nabij zijnen westelijken oever, op ongeveer 5½ palen afstands van Toelian. De weg derwaarts geleidt door de negorijen Koja en Tataäran, welke op een tot twee palen afstands van Toelian nabij de westelijke grens van het hoogland zijn gelegen en beide tot het distrikt Toelian behooren. Koja heeft bijkans 500, Tataäran ruim 400 inwoners. Bij Tataäran zijn meerdere warme bronnen, digt bij den grooten weg gelegen. Zij bezitten waarschijnlijk geene bestanddeelen, die haar water van eenig belangrijk geneeskundig nut kunnen doen zijn. Van Tataäran loopt de weg voornamelijk in zuidelijke rigting en bereikt allengskens de heuvelribben, die van het westelijk grensgebergte van het hoogland naar het meer afdalen en geleidt verder naar de negorijen Rembokeng, Passo en Kakas. Allengs, naarmate wij stegen, ontwikkelde zich het panorama van de noordelijke helft van het hoogland en het meer van Tondano, met den Klabat verder op den achtergrond. Doch dat panorama was weinig fraai nog, in vergelijking van dat, hetwelk voor onze blikken open lag, toen wij Awoean hadden bereikt. Men is daar eenige honderden voeten boven de oppervlakte van het meer. Links ziet men het zuidelijke gedeelte van het meer aan zijne voeten, scherp begrensd, in het oosten door den Lembean en Kawin, die zich tot 350 en 450 meters boven de meervlakte verheffen en onmiddellijk achter de negorijen Eris (400 inwoners), Watoemea (350 inwoners) en Telap (400 inwoners) oprijzen. Een laag bergzadel gaat van den Kawin af, omtrekt de vlakte van Kakas en verbindt den Kawin met den Sinawang, die, ruim 500 meters boven het hoogland uitstekende, zijnen kegeltop in het zuid-zuid-westen achter Langowan vertoont en westelijk overgaat in den breedkruinigen Papelimpoengan of Tampoesso, die zelf nog westelijk van zich heeft twee weinig minder hooge bergen, den Manim-

poroh en Kelelondeh. Verder op den achtergrond, achter den Kelelondeh, in het zuidwesten, ontwaart men nog den top van den Sapoetan, den reus der bergen van het zuiden der Minahassa, gelijk de Klabat het is van het noorden, en die nog in deze tijden nu en dan het omliggende land met zijne uitwerpingsstoffen bedreigt (1). De wijde kring, door de genoemde bergen gevormd, is in twee groote helften verdeeld door eene bergrib, die van den Sinawang afgaat en de zuidwestelijke grens vormt van het hoogland van Tondano. Hare hoogste punten dragen de namen van Tokambai (bij de negorij Passo) en Winerinnenbenko (bij Rembokeng). Regts van deze bergrib, welke zich, lager wordende, tot Awoean verlengt, blikt men in eene groote prachtige vallei, die zich palen ver uitstrekt, doch welker algemeene begrenzing ik niet kon bepalen, doordien het digte geboomte van Awoean het gezigt niet geheel vrij liet.

Maar is het niet moeijelijk, eene algemeene beschrijving te geven der omtrekken van het panorama, wat men te Awoean voor zich heeft, onmogelijk is het, de pracht en schoonheid er van in woorden terug te geven. Op Java, zoo bekend door zijne schoone natuur, ken ik geene streek, die met Awoean en zijne omstreken in schoonheid zou kunnen wedijveren. Na ons er geruimen tijd in de fraaije gezigten verlustigd te hebben, keerden wij langs denzelfden weg naar Tondano terug.

Dikwerf bij de togtjes op en om het meer van Tondano rees de gedachte bij mij op of het niet wenschelijk en of het niet mogelijk

(1) De meeste dezer bergen komen op den Kaart van de Minahassa van den heer Melvill van Carnbee met andere namen voor. Mijne Sinawang is daar Kawatak genoemd, mijne Tampoessoe of Papelimpoengan is er uitgedrukt door G. Londo, mijne Manimporoh door G. Sempo en mijne Kelelondeh door G. Tonderoekan. Men kan zich overigens uit die kaart geen het minste denkbeeld vormen van de hooglanden en ravijnen, die ik hierboven heb geschetst, waaruit is op te maken, in hoevele opzigten de bouwstoffen, welke den heer Melvill bij de zamenstelling zijnen kaart ten dienste stonden, nog gebrekkig waren.

zou zijn, dit meer in een vruchtbaar land te herscheppen. Indien men hoort spreken van de geringe bevolktheid der Minahassa, dan bedoelt men voorzeker daarmede niet de Tondanosche hoogvlakte. Daar toch woont het grootste gedeelte der bevolking van de distrikten Toelian, Toelimambot, Rembokeng, Kakas en Langowan ter sterkte van bijkans 20000 zielen. Waar geene negorijen zijn en de bodem den aanleg toeliet is de hoogvlakte met rijstvelden bedekt, terwijl de hoogere gronden er meer dan een millioen koffijheesters voeden, om van de overige kultures niet eens te spreken. De wenschelijkheid kan niet twijfelachtig zijn om der bevolking door drooglegging van het meer een' schat van vruchtbare gronden te schenken ter uitbreiding der bestaande kultures, ter voorziening in de behoefte aan gronden, die bij toename der bevolking in een niet meer ver verwijderden tijd moet ontstaan. Boven heb ik reeds gezegd, dat het meer voor het vervoer der produkten niet zoo gewild is als de thans bestaande groote wegen, zoodat het daarvoor niet behoeft te blijven bestaan, terwijl bovendien, bij drooglegging altijd een ruim kanaal naar Tondano zou moeten overblijven voor den afloop van het in de hoogvlakte zich verzamelende water. Er zou dus slechts sprake kunnen zijn van de mogelijkheid der geheele of gedeeltelijke drooglegging en van de verwezenlijking daarvan met niet te bezwarende middelen.

Van Awoean teruggekeerd, woonden wij eene niet onbelangrijke plegtigheid bij. Het was de plegtige voorstelling van alle de majoors en hoekoms besaar, uitmakende den grooten Minahassa-raad, aan den gouverneur generaal. De gouverneur generaal, omringd van den gouverneur der Moluksche eilanden, den resident van Manado en het verdere gevolg, ontving de hoofden in de loge te Toelian. De oudste der hoofden, de majoor van Sonder, bragt in het maleisch de hulde van alle overige hoofden en van de geheele bevolking aan den gouverneur generaal over, waarna de majoor van Tonsea in denzelfden zin eene aanspraak hield in het nederduitsch, in eene taal en met eene uitspraak, welke in sierlijkheid en zuiverheid niets te wenschen overlieten.

Deze huldebetuiging was voorafgegaan door eene toespraak van den gouverneur generaal, waarin hij het doel zijner komst in de Minahassa openlegde, zijne tevredenheid betuigde over den stoffelijken en zedelijken vooruitgang, dien hij allerwege in de Minahassa had mogen ontwaren, den hoofden zijnen dank bragt voor de medewerking, welke zij der pogingen van het gouvernement met zooveel ijver hadden verleend en den wensch te kennen gaf, dat zij zouden voortgaan op dezelfde wijze de stoffelijke en zedelijke belangen hunner bevolkingen te behartigen. Nadat de gouverneur generaal ook de aanspraken van de majoors van Sonder en Kema beantwoord had, was deze plegtigheid afgeloopen. Zij was indrukwekkend met het oog op land en volk, want moeijelijk was het, bij het zien en hooren spreken dezer geheel europeesch en goed gekleede hoofden en bij het zien hunner beschaafde manieren, zich voor te stellen, dat men hier zich bevond in land, waar het tegenwoordige geslacht nog de tijden heeft beleefd, waarin het zoogenaamde koppensnellen geene zeldzaamheid was.

Wij vernamen nu ook de tijding dat het lijk van den heer Visser was gevonden en naar het huis van den majoor van Toelimambot overgebragt. Meerderen onzer begaven zich derwaarts om den waardigen afgestorvene nog eens te zien. Het lijk was in het middelste der drie bekkens gevonden en vertoonde slechts eene kneuzing van weinig belang aan het voorhoofd. De noodige bevelen werden gegeven om het ligchaam zoo plegtstatig mogelijk bij te zetten.

s' Namiddags maakten wij eene wandeling naar de javaansche kampong, welke in het noordelijke gedeelte van Toelimambot is gelegen. Daar vindt men eenigzins eene javaansche dessa terug, ofschoon er de invloed van de bouwwijze en de netheid, in de Minahassasche negorijen zoo algemeen, niet te miskennen is. In die kampong wonen 45 staatsbannelingen van Java: twee pangerans van Soerakarta en een aantal volgelingen van Dipo Negoro. Met hunne familiën en bedienden maken zij in het geheel een driehonderdtal zielen uit. In het geheel bevonden

zich tijdens onze reis 82 staatsbannelingen van verschillende eilanden van den Archipel in de Minahassa, zijnde 19 hunner te Manado en de overigen te Lotta, Tomohon, Saronsong, Langowan, Amoerang, Sawangan en Ajermadidi woonachtig. Zij trouwen gewoonlijk met alfoersche vrouwen, welke zij echter eerst tot het mohammedanisme doen overgaan. Zij maken de kern uit van eene nieuwe mohammedaansche bevolking, welke waarschijnlijk spoedig in talrijkheid zal toenemen.

De 22e September was bestemd voor ons vertrek naar Kema. De heeren Goldmann en Bosscher bleven met mij te Tondano achter, om de begrafenis van den heer Visser bij te wonen, welke eerst in den loop van den morgen kon plaats hebben. De ter aarde bestelling had met de meeste plegtigheid plaats. Alle majoors en hoekoms besaar van de Minahassa volgden de lijkbaar, als om een bewijs te geven van de hooge achting, die zij hunnen oud-gouverneur der Molukken toedroegen. Tegen omstreeks 10 uur in den morgen vertrokken wij naar Kema, werwaarts de gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist, gevolgd door den resident van Manado en de adjudanten, zich reeds vroeg in den morgen begeven hadden.

HOOFDSTUK VII.

VAN TONDANO TOT KEMA.

Ravijn van Tangari. — Sawangan. — Groote weg van Manado naar Manado naar Kema. — Kassar, Kaima, Treman, Kawilej, Kauditan en Tontalete. — Kema.

De weg van Tondano naar Kema, ruim 19 palen lang, geleidt eerst naar Tonsea lama, verlaat de hoogvlakte van Tondano bij den waterval van Tonsea lama en slingert zich dan door het ravijn der rivier van Tondano naar den voet van den Klabat. Dit ravijn heeft eene lengte, zijne kronkelingen medegerekend, van ongeveer 8 palen. Het biedt allerbekoorlijkste gezigtspunten aan, zoowel op de met digt bosch begroeide ravijnwanden als op de achter deze zich verheffende hoogere bergribben. Een' tijd lang volgt men den linkeroever der rivier, die men hier en daar in de diepte ziet, hare wateren brekende op de trachietblokken waarmede de ondiepe bedding is bedekt. Dan gaat men over op den regteroever der rivier en bereikt, na een paar palen te hebben afgelegd, dalende en klimmende en weder dalende, Tangari, eene kleine negorij met ruim 100 inwoners, welke op een paar na alle nog heidenen zijn. De negorij ligt eenigzins van den weg verwijderd in het bosch. Ongeveer ter halver wege tusschen Tondanq en Sawangan was een groot gedeelte van het bosch weggekapt en het gezigt geheel vrij op den Klabat en de groote

vlakte over welken de groote 21 palen lange weg van Manado naar Kema loopt. Het heldere weder vergunde ons, het gezigt op den Klabat in alle zijne fraaiheid te genieten. Oostelijk van den Klabat, meer op den achtergrond zagen wij bovendien nog de scherpe kegeltoppen van de vulkanen Doewasoedara en Batoeangoes. Van Tangari af blijft het terrein nog vrij sterk dalen, totdat het bij Sawangan, ongeveer 10 palen van Tondano, in het meer vlakke land overgaat.

Sawangan behoort, even als Tonsea lama en Tangari tot het distrikt Tonsea. Het is eene vrij groote negorij, bevolkt met ruim 500 zielen, van welke tot nog toe slechts ruim 30 christenen zijn. De rivier van Tondano gaat westelijk langs Sawangan heen, altijd nog ondiep en onbevaarbaar, totdat zij eenige palen noordelijker eene noordwestelijke rigting aanneemt, bij Moömbi, op ongeveer 6 palen afstands van Manado voor kleine vaartuigen bevaarbaar wordt en ter hoofdplaatse der residentie als rivier van Manado in zee eindigt. Te Sawangan is eene alfoersche begraafplaats, welke wel bezigtiging verdient. De graven zijn zeer talrijk en op de gewone wijze uit trachiet gehouwen, zooals ik vroeger reeds heb beschreven, maar bijkans alle bovendien met ruw beeldhouwwerk versierd.

Het distrikt Tonsea is een der voornaamste van de Minahassa en heeft de grootste volstrekte bevolking. Het is er het eenige distrikt, dat meer dan 10000 zielen telt. Ofschoon het christendom er nog niet zoo groote voortschreden heeft gemaakt als in zoovele andere distrikten, is er toch onder zijne 29 negorijen geene enkele, waarin niet reeds christenen gevonden worden, terwijl in de overige distrikten te zamen nog ongeveer 50 negorijen zijn in welke het christendom tot nog toe niet doorgedrongen is. Het grootste gedeelte der bevolking van Tonsea is gevestigd langs den grooten weg van Manado naar Kema, te weten in de negorijen Soekoer, Ajermadidi, Lembean, Toemaloentoeng, Kassar, Kaima, Treman, Kawilej, Kauditan, Tontalete en de hoofdplaats Kema zelve. Alle deze negorijen liggen op geringen afstand van elkander aan genoemden weg. Van Sawangan naar

Kema reizende, bereikt men dezen weg tusschen de negorijen Toemaloentoeng en Kassar. Men kan dan echter twee wegen volgen, welke nagenoeg parallel met elkander loopen, t. w. den ouden weg, die noordelijk om de negorijen Kassar, Kaima en Treman loopt, en den nieuwen weg, die onmiddellijk langs genoemde negorijen gaat en zich dan weder met den ouden weg vereenigt. Een gedeelte van het reisgezelschap volgde den ouden weg, wegens zijne aangename belommering en mindere lengte, een ander gedeelte den nieuwen, om de daaraan gelegene negorijen te zien en van de plegtige ontvangsten van den gouverneur generaal getuige te zijn. De afstand van Kassar tot Kema zal zoo wat 6 palen bedragen. De negorijen, van Kassar af tot Kema toe, zijn vrij wel bevolkt. Kassar heeft 360, Kaima 460, Treman bijkans 800, Kawilej ruim 400 en Kauditan 250 inwoners; Tontalete echter nog geene 100.

Tontalete gepasseerd zijnde, reden wij bijkans onmiddellijk daarop de hoofdstraat van Kema binnen.

Kema ligt zeer bekoorlijk aan het oosterstrand der Minahassa, aan eene ruime doch opene baai, aan den zuidzuidoostelijken voet van den Klabat, wiens laagste ribben noordelijk van de baai tot in de zee zich verlengen. Hoofdplaats van de afdeeling Kema en tevens van het distrikt Tonsea, is zij de zetel van den europeschen ambtenaar, die met het beheer der afdeeling belast is, alsmede van den majoor of het distriktshoofd van Tonsea. Op het laatst van 1854 had Kema eene bevolking van 1776 zielen, t. w. 142 Europeanen en afstammelingen van Europeanen, 1108 inlandsche christenen, waaronder 492 als burgers tellen, 450 mohammedanen, 2 Chinezen en 74 slaven. Behalve de inlanders, die den islam zijn toegedaan, zijn alle overige reeds tot het christendom overgegaan. Als handelplaats is Kema niet zonder gewigt. In de westmoesson is zij de gewone ankerplaats der schepen, welke de Minahassa bezoeken, doch in de oostmoesson staan er soms vrij hooge zeeën in de dan door niets beschutte baai. Kema wordt nu en dan aangedaan door de walvisch-

vaarders, die zich in de Molukken ophouden, en tijdens ons verblijf lag er ook een whaler ter reede. In den laatsten tijd schijnen de Moluksche wateren echter minder door walvischvaarders bezocht te worden dan vroeger. Deze schepen bezoeken Kema voornamelijk om zich te voorzien van versch water en levensmiddelen. Zij doen in den laatsten tijd ook meer de haven van Lirang op de Talautsche eilanden als ververschingsplaats aan. Runderen, varkens, gevogelte, aardappelen, enz. zijn te Kema evenwel gewoonlijk in overvloed te verkrijgen.

Een gedeelte der negorij ligt onmiddellijk aan het strand, gehuld in klapperpalmen, die er zeer welig groeijen. Opmerkenswaardige gebouwen heeft Kema niet, ofschoon er vele nette huizen zijn en de plaats er in het algemeen welvarend uitziet. De loge, de kerk, de woningen der hoofden, bieden geene van alle iets bijzonders aan. Eene smalle en ondiepe rivier, die haren toevoer erlangt uit takken, welke op den Klabat en de noordoostelijke grensbergen van de Tondanosche hoogvlakte ontspringen, gaat door de negorij naar zee, waar zij eene lange smalle bank gevormd heeft, welke hare wateren noodzaken een eind wegs noordelijk te loopen, alvorens zij zich in de zee kunnen uitstorten.

Daar wij den 23n September naar Ternate zouden vertrekken, kon ons verblijf te Kema slechts kort van duur zijn. De namiddag werd nog besteed tot het inspekteren van garnizoen en schutterij en van kerk en school. s' Avonds was er receptie in de loge. Meerdere ingezetenen van Manado, heeren en dames hadden zich naar Kema begeven, om deze receptie nog bij te wonen en den gouverneur generaal hunne afscheidshulde te brengen.

s' Morgens vroeg van den 23n begaven wij ons naar boord van de Ambon, die intusschen even als de Vesuvius, den noordelijken hoek van Celebes was omgestoomd, om het hooge reisgezelschap te Kema op te wachten.

HOOFDSTUK VIII.

STATISTISCHE AANTEEKENINGEN BETREFFENDE DE MINAHASSA.

Statistische tabellen betrekkelijk de negorijen en de negorij-bevolking, de koffij-, kakao-, koffo-, muskaatnoten- en klapper-kultuur in de verschillende distrikten. — Kultures op de partikuliere landen in de Minahassa. — Staat der gouvernements-, negorij- en zendelingscholen.— Hoogte-opgaven van eenige bergen en negorijen. — Justitie en politie. — Staatsinkomsten.

Ik heb in het verhaal van de reis door de Minahassa reeds talrijke statistische bijzonderheden betreffende dit belangrijke gewest medegedeeld. De aard van dat verhaal liet echter niet toe, die aanteekeningen te zeer uit te breiden. Intusschen is het, voor wie eene nadere en naauwkeurige kennis der Minahassa verlangt te bezitten, zeker niet onverschillig, wanneer ik die nadere bijzonderheden in een afzonderlijk hoofdstuk zamenvat. Die bijzonderheden zijn geput uit echte bescheiden. Ik wil ze hier ook mededeelen, omdat zij de kennis geven van het heden, en daardoor bepaalde gegevens voor eene vergelijking in de toekomst. Zij hebben voornamelijk betrekking tot de bevolking en de kultures.

In het 2e Hoofdstuk heb ik reeds een' algemeenen bevolkingstaat der Minahassa medegedeeld. Hieronder volgt eene reeks

van opgaven, welke het cijfer der bevolking in de verschillende negorijen der Minahassa doet kennen, zoo als het was op het einde van 1852. Daarin is echter alleen het inlandsche element der bevolking opgenomen, voor zooverre het niet tot de burgerij en niet tot de mohammedaansche godsdienst behoort. De europeanen, de inlandsche christen-burgers, de mohammedanen, Chinezen en slaven zijn slechts over betrekkelijk weinige negorijen, meestal de distriktshoofdplaatsen, verdeeld. Hun gezamenlijk aantal verschilde op het einde van 1852 niet aanmerkelijk van dat, twee jaren later, hierboven aangegeven.

Inlandsche negorijbevolking der Minahassa op het einde van 1852.

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	In landsche negorij-bevolking. Christenen.	Heidenen.	Totaal.
I. Manado.	1. Distrikt hoofdplaats Manado.	0	50	50
	2. Distrikt negorij Manado.. .	204	0	204
	3. Distrikt Bantik.			
	Neg. 1. Singil.	2	389	391
	2. Malalajang. . . .	0	688	688
	3. Boeha.	0	404	404
	4. Benkol	0	363	363
	5. Bailang.	0	197	197
	6. Molas.	0	169	169
	7. Meras. . , . . .	0	182	182
	8. Talawaän.	0	163	163
	Tot. . .	2	2555	2557
	4. Distrikt Negri baroe.			
	Neg. 1. Tetewongan. . . .	338	0	338
	2. Tonkejna.	3	235	238
	3. Tiwoho	4	175	179
	Tot. . .	345	410	755

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
I. Manado.	5. Distrikt Aris.			
	Neg. 1. Aris.	38	236	274
	2. Sonder aris. . . .	5	77	82
	3. Tikala.	96	0	96
	4. Sawangan.	0	361	361
	5. Kamantah	0	211	211
	6. Pandoeh.	0	169	169
	7. Sonder pandoeh . .	0	155	155
	8. Talawaän.	24	147	171
	9. Pamoelij.	0	108	108
	Tot. . .	163	1464	1627
	6. Distrikt Klabat di bawa.			
	Neg. 1. Klabat-di-bawa. . .	33	255	288
	2. Paniki-di-bawa . . .	17	565	582
	3. Paniki-di-atas. . . .	0	356	356
	4. Tomboeloean. . . .	0	289	289
	5. Kajoeragch.	0	144	114
	Tot. . .	50	1609	1629
	Totaal der Afdeeling.	764	6088	6852
II. Kema.	1. Distrikt Tonsea.			
	Neg. 1. Kema.	650	18	668
	2. Lilang.	136	338	474
	3. Makalisoeng.	99	0	99
	4. Tandjong mejrah. . .	2	210	212
	5. Lansot.	6	126	132
	6. Tontalete.	57	24	81
	7. Kauditan.	49	202	251
	8. Kawilej.	144	244	388
	9. Treman.	128	604	732
	10. Kaiman.	20	430	450
	11. Karegesan.	137	169	306
	12. Kassar.	129	270	399
	13. Lambean.	32	334	366
	Transport. . .	1589	2969	4558

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking. Christenen.	Heidenen.	Totaal.
II. Kema.	Per transport. . .	1589	2969	4558
	14. Paslaten.	48	282	330
	15. Toemaloentoeng. . .	110	300	410
	16. Toemopoh.	40	188	228
	17. Wangoeren.	50	136	186
	18. Ajer madidi.	65	152	217
	19. Saronsong	17	685	702
	20. Raprap.	11	180	191
	21. Soekoer.	50	414	464
	22. Matoenkas	67	185	252
	23. Laikit	19	298	317
	24. Tetej.	16	267	283
	25. Mapangit.	48	267	315
	26. Kolongan	14	154	168
	27. Talawaan.	12	389	401
	28. Tateloe..	83	567	650
	29. Sawangan	26	549	575
	30. Tangari.	1	126	127
	31. Tonsea lama.. . . .	200	306	506
	Tot. . .	2466	8414	10880
	2. Distrikt Klabat diatas.			
	Neg. 1. Maoembi.	25	102	127
	2. Lansot.	8	153	161
	3. Kajoerojah.	8	123	131
	4. Watoetoemouw. . . .	4	132	136
	5. Koewil.	8	309	317
	6. Tawaa.	1	66	67
	7. Kaleosan.	3	112	115
	8. Soewaän.	7	80	87
	9. Kolongan.	16	108	124
	10. Oentepan.	10	97	107
	11. Mapapera.	1	79	80
	12. Kawangkoan.	13	158	171
	Tot. . .	104	1519	1623
	3. Distrikt Likoepang.			
	Neg. 1. Sarani lama } 2. Sarani baroe } . .	176	1	177
	Transport. . .	176	1	177

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking. Christenen.	Heidenen.	Totaal.
II. Kema.	Per transport. . .	176	1	177
	3. Maen.	64	14	78
	4. Sarawet.	1	78	79
	5. Likoepang atas. . .	3	109	112
	6. Paslaten.	5	98	103
	7. Kamanga.	3	80	83
	8. Sawangan	5	104	109
	9. Kokole	0	91	91
	10. Kawoeroean. . . .	2	115	117
	11. Loempias.	1	117	118
	12. Batoe.	0	170	170
	13. Werot.	0	101	101
	14. Lolah.	0	58	58
	15. Wangoerer	0	60	60
	Tot. . .	260	1196	1456
	Totaal der Afdeeling.	2830	11129	13959
III. Tondano.	1. Distrikt Tondano toelian.			
	Neg. 1. Wewelen.	260	138	398
	2. Watoelambot . . .	307	243	550
	3. Rerewoken	234	167	401
	4. Wawalintoean. . . .	243	158	401
	5. Toekoeramber . . .	322	117	439
	6. Reregetang. . . .	242	135	377
	7. Toetoe.	332	123	455
	8. Roong.	293	145	438
	9. Koja	414	72	486
	10. Tataäran	359	58	417
	11. Tandengan	174	78	252
	12. Eris.	273	132	405
	13. Telap.	306	143	449
	14. Watoelani	172	63	235
	15. Kajoeroja.	213	16	229
	16. Wenkol	121	5	126
	Transport. . .	4265	1793	6058

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
III. Tondano.	Per transport. . .	4265	1793	6058
	17. Kapatarang. . . .	388	5	393
	18. Atep.	70	11	81
	19. Pinasoenkoelan. . .	93	55	148
	Tot. . .	4816	1864	6680
	2. Distrikt Tondano toelimambot.			
	Neg. 1. Loeaän.	319	94	413
	2. Ranawanko	275	72	347
	3. Wenkol.	247	89	336
	4. Kendis.	270	100	370
	5. Tetengolan	241	63	304
	6. Liningaan	276	97	373
	7. Talor.	243	145	388
	8. Kiniar.	300	135	435
	9. Papakelang. . . .	80	112	192
	10. Toelian ketjil. . . .	216	91	307
	11. Watoemea.	337	17	354
	12. Toelap.	191	35	226
	13. Laloempeh.	306	16	322
	14. Ranawanko. . . .	177	21	198
	15. Kombi.	277	0	277
	16. Sosolongan.	93	15	108
	17. Sawangan.	121	60	181
	18. Kolongan.	283	36	319
	19. Rerer.	214	29	243
	20. Makalisoeng. . . .	140	8	148
	21. Pauneran.	124	106	230
	Tot. . .	4730	1341	6071
	3. Distrikt Rembokeng.			
	Neg. 1. Talikoeran.	365	90	455
	2. Paslaten.	410	75	485
	3. Sindangan.	304	68	372
	4. Leleka.	430	23	453
	5. Timoe.	308	67	375
	Transport. . .	1817	323	2140

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
III. Tondano.	Per transport . .	1817	323	2140
	6. Kaima.	148	42	190
	7. Parepij	35	208	243
	8. Kasoeratan	8	397	405
	Tot. . .	2008	970	2978
	4. Distrikt Kakas.			
	Neg. 1. Paslaten.	507	16	523
	2. Sindangen.	484	85	569
	3. Pahaleten.	421	82	503
	4. Talikoerang. . . .	440	40	480
	5. Toemelet.	507	24	531
	6. Passo.	194	610	804
	7. Paimassen	140	199	339
	8. Toelian ketjil . . .	8	256	264
	9. Sombokej	97	18	115
	10. Kajoewatoe	194	37	231
	11. Karor	144	17	161
	Tot. . .	3136	1384	4520
	5. Distrikt Langowan.			
	Neg. 1. Tonelet	176	303	479
	2. Woloan	208	305	513
	3. Amongena	189	264	453
	4. Waleure	29	469	498
	5. Walantakan . . .	76	397	473
	6. Kojawas	49	440	489
	7. Atep	137	194	331
	8. Palamba	255	142	397
	9. Talawatoe	122	163	285
	Tot. . .	1241	2677	3918
	6. Distrikt Saronsong.			
	Neg. 1. Pinankejan	100	144	244
	2. Toemalantang . . .	36	104	140
	3. Koror	33	113	146
	Transport. . .	169	361	530

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking. Christenen.	Heidenen.	Totaal.
III. Tondano.	Per transport . .	169	361	530
	4. Lansot	27	109	136
	5. Regesan	59	80	139
	6. Wiwoek	51	91	142
	7. Kapoja	16	116	132
	8. Lahendong	144	277	421
	9. Tondangon	73	146	219
	10. Pinaras	43	166	209
	11. Ramboenan	33	159	192
	Tot. . .	615	1505	2120
	7. Distrikt Tomohon.			
	Neg. 1. Talete.	174	467	641
	2. Kamassi	0	501	501
	3. Paslaten	30	538	568
	4. Kolongan	53	387	440
	5. Matani	91	585	676
	6. Tataäran	241	233	474
	7. Pangolombian . . .	4	247	251
	8. Roeroekan	9	390	399
	9. Kembes	2	646	648
	Tot. . .	604	3994	4598
	8. Distrikt Kakaskassang.			
	Neg. 1. Timoe lotta . . .	23	408	431
	2. Amian	46	341	387
	3. Kakaskassang . . .	123	984	1107
	4. Tateli	105	948	1053
	5. Koka	7	359	366
	6. Warenboengan . .	0	154	154
	7. Tineoor	5	200	205
	8. Kinilow	10	289	299
	Tot. . .	319	3683	4002
	Totaal der Afdeeling	17469	17418	34887

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
IV. Amoerang.	1. Distrikt Amoerang.			
	Neg. 1. Hoofdplaats.	0	12	12
	2. Dist. Tombariri of Tanawanko.			
	Neg. 1. Hoofdplaats.	0	2	2
	3. Distrikt Sonder.			
	Neg. 1. Kaoenerang.	4	425	429
	2. Sendangan	24	304	328
	3. Talikoerang	67	441	508
	4. Kolongan-bawa. . .	0	258	258
	5. Kekeseen	0	220	220
	6. Tonellet	23	526	549
	7. Kolongan-atas . . .	88	748	836
	8. Lanah	36	271	307
	9. Kihawah	34	408	442
	10. Lejlem	8	633	641
	11. Tintjep	14	383	397
	12. Timboekar	0	114	114
	13. Tankoenej	11	259	270
	14. Soeloehen	31	440	471
	15. Pinapalanko . . .	7	309	316
	16. Kapoja	96	314	410
	17. Toempaän matani .	0	194	194
	18. Toempaan pante . .	121	258	379
	19. Tinoendok	22	100	122
	20. Sinenkenjan . . .	0	80	80
	21. Soeloe	0	141	141
	22. Popontolim	19	270	289
	23. Leler	8	107	115
	24. Lelima.	0	218	218
	25. Moenteh.	28	188	216
	26. Tengah.	0	297	297
	27. Pakoe.	0	529	529
	Tot. . .	641	8435	9076
	4. Distrikt Kawangkoan.			
	Neg. 1. Sindangan. 2. Talikoerang. 3. Oener. } . .	367	738	1105
	Transport. . .	367	738	1105

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
IV. Amoerang.	Per transport. . .	367	738	1105
	4. Tondegesan. . . .	98	163	261
	5. Kinali.	49	169	218
	6. Kajoe oewi. . . .	106	105	211
	7. Lansot.	58	149	207
	8. Lapi.	45	114	159
	9. Tonsaronsong. . .	48	145	193
	10. Kajondom.	95	64	159
	11. Woewoek.	120	207	327
	12. Koreng.	192	0	192
	13. Kancijang.	31	174	205
	14. Ranowanko. . . .	0	48	48
	15. Pinamorongan. . .	85	232	317
	16. Paslaten.	0	167	167
	17. Boejoenga.	229	70	299
	18. Kawangkoan bawa. .	42	164	206
	19. Tewasen.	107	211	318
	20. Pakajoe.	61	52	113
	21. Liwason	35	159	194
	22. Sooct.	12	170	182
	23. Pondos.	64	139	203
	24. Wakan.	78	214	292
	25. Karimbow.	22	204	226
	26. Koemeloemboeaai. .	277	272	549
	27. Poigar.	0	200	200
	Tot. . .	2221	4330	6551
	5. Distrikt Tompasso.			
	Neg. 1. Liba.	15	185	200
	2. Sendangan.	24	189	213
	3. Tempok.	83	180	263
	4. Talikoerang. . . .	60	156	216
	5. Kamanga.	237	275	512
	6. Tollok.	60	177	237
	7. Kanonang. . . .	7	189	196
	8. Paleh.	0	106	106
	9. Pinaling.	8	111	119
	10. Toking.	9	199	208
	Transport. . .	503	1767	2270

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking. Christenen.	Heidenen.	Totaal.
IV. Amoerang.	Per transport. . .	503	1767	2270
	11. Wanga.	16	95	111
	12. Pitjoean.	2	116	118
	13. Lompat	29	165	194
	14. Pontak	28	242	270
	15. Mopolo.	15	168	183
	16. Popoh.	4	306	310
	17. Ranaan.	0	197	197
	18. Moloting.	70	123	193
	Totaal. . .	667	3179	3846
	6. Distrikt Tombassian.			
	Neg. 1. Tombassian atas. . .	98	505	603
	2. Tomb. bawa sandangan.	40	207	247
	3. Tombassian talikoerang.	34	207	241
	4. Tombassian sarani. .	230	0	230
	5. Ranolambot. . . .	37	91	128
	6. Toemaloentoeng. . .	26	131	157
	7. Malikoe.	57	316	373
	8. Ritej.	105	182	287
	9. Malenos.	42	141	183
	10. Lopana.	65	74	139
	11. Ranomea.	30	119	149
	Tot. . .	764	1973	2737
	7. Distrikt Romohon.			
	Neg. 1. Rom. bawa sendangan.	29	488	517
	2. Rom. bawa tali koerang.	17	482	499
	3. Romohon sarani. .	127	8	135
	4. Romohon atas. . .	35	402	437
	5. Eloesang.	0	200	200
	6. Winajang.	0	118	118
	7. Malinow.	9	128	137
	8. Tawaang.	0	185	185
	9. Radej.	0	187	187
	10. Tengah.	0	183	183
	11. Wijauw.	6	117	123
	12. Poigar.	0	96	96
	Tot. . .	223	2594	2817

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
IV. Amoerang.	8. Distrikt Tonsawang.			
	Neg. 1. Tombatoe 1.	5	225	230
	2. Tombatoe 2.	6	181	187
	3. Tombatoe 3.	4	171	175
	4. Salian	0	333	333
	5. Talemale.	0	223	223
	6. Roengoes.	0	182	182
	7. Lobae.	0	200	200
	8. Kalij.	0	168	168
	9. Katoeakan.	3	153	156
	10. Koejanja.	1	218	219
	11. Moendoeng.	5	332	337
	Tot.	24	2386	2410
	Totaal der Afdeeling	4540	22911	27451
V. Belang.	1. Distrikt Belang.			
	Neg. 1. Belang.	0	0	0
	2. Distrikt Ponosakan.			
	Neg. 1. Ponosakan.	0	234	234
	2. Tobabo.	0	315	315
	3. Boekoe.	0	124	124
	4. Moentrij.	0	106	106
	5. Bangangoan.	24	77	101
	Tot.	24	856	880
	3. Distrikt Passan.			
	Neg. 1. Towoentoe.	5	379	384
	2. Toeloenawa.	5	137	142
	3. Toeloembakan.	1	169	170
	4. Wawalij.	5	277	282
	5. Sasakoelang.	0	268	268
	6. Wiauw.	0	155	155
	Tot.	16	1385	1401

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
V. Belang.	4. Distrikt Ratahan.	2	833	835
	Neg. 1. Lowoeh.	9	779	788
	2. Tasoeroja. . . .	1	268	269
	3. Pangolombian. . .	3	347	350
	4. Tetengesang. . . .	1	285	286
	5. Soemampow. . . .			
	Tot. . .	16	2512	2528
	Totaal der Afdeeling.	56	4753	4809
	Totaal der 5 afdeelingen.	25659	62299	87958

De hoofdplaatsen van verscheidene distrikten bestaan uit meerdere negorijen, welke afzonderlijke namen dragen en niet den naam der hoofdplaats zelve. Zoo b.v. bestaat de hoofdplaats Tondano toelian uit de negorijen Wewelen, Watoelambot, Rerewoken, Wawalintoean, Toekoeramber, Reregetang, Toetoe en Roong; de hoofdplaats Tondano toelimambot uit de negorijen Loeaän, Ranawanko, Wenkol, Kendis, Tetengolan, Liningaän, Talor, Kiniar en Papakelang; de hoofdplaats Tomohon uit de negorijen Talete, Kamassi, Paslaten; de hoofdplaats Kakas uit de negorijen Paslaten, Sindangen, Pahaleten, Talikoerang en Toemelet, enz. Slechts de namen dezer negorijen zijn in de bovenstaande tabellen vermeld, niet de namen der hoofdplaatsen, waartoe zij behooren.

De eilandjes welke de Minahassa westelijk, noordelijk en oostelijk omringen t. w. Tatapaän, Manado toewa, Boenaken, Silading, Mantrauw, Nain besaar, Nain Ketjil, Talissin, Banka, Kaberoekan, Tindila, Gangal, Lehaga, Batoe bandela, Pandite, Boelang itam, Batoe poeti, Lembeh, Soesoelina, Poeloe doea, Pakolor, Bentenang, Poentan, Bankoang, Balibaling, Bohoij, Toelang, Hogoe, Babi en Dakokajoe, schijnen alle on-

bewoond te zijn. Deze eilanden ziet men alle aangeduid op de Kaart der Minahassa van den heer Melvill van Carnbee. Slechts Boenaken, Manado toewa, Mantrauw, Talissin, Banka en Lembeh verdienen eenige opmerking wegens hunnen omvang. Op Banka was nog weinige jaren geleden een leprozengesticht, dat sedert naar Menoempah, in de nabijheid der hoofdplaats Manado, is verplaatst.

Overzigt der Koffijkultuur in de Minahassa over het jaar 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Huisgezinnen voor de koffij-kultuur beschikbaar.	Aanwezige boomen 31 December 1853: in geregelde tuinen.	Aanwezige boomen 31 December 1853: verspreid.	Afgeschreven in 1854.	Aanplant in 1854	Aanwezige boomen 31 December 1854: in geregelde tuinen.	Aanwezige boomen 31 December 1854: verspreid.	Hoeveelheid geleverde koffij in amsterdamsche pond.	Genotene betaling: Procenten door de Inlandsche hoofden.	Genotene betaling door de bevolking: Leveringsprijs.	Genotene betaling door de bevolking: Transport.
										dtn	dtn	
Koma.	Tonsea.	81	18400	»	16	1850	20234	»	32833	*f* 218,106	*f* 2188,104	*f* 27,264-100 dtn.
Tondano.	Tondano toelian. .	823	369670	»	1478	»	268192	77388	343346	*f* 2288,116	*f* 22889, 88	
	Tondano toelimambot	718	225818	»	2693	»	229925	85900	282307	1882, 05	18820, 56	
	Rembokeng. . . .	426	160648	»	527	»	160121	11901	203145	1354, 36	13543	
	Kakas. . . , . .	728	258164	»	537	»	257627	88889	487767	3251, 93	32517, 96	
	Langowang. . . .	578	210571	»	9027	»	201544	88682	240401	1602, 81	16026, 80	
	Saronsong. . . .	332	133504	»	5721	»	127783	179187	113358	755, 86	7557, 24	
	Tomohon.	772	263558	»	»	»	263558	130496	333443	2222,114	22229, 64	
	Kakaskassang. . .	619	180468	»	»	»	180468	156032	128543	856,114	8569, 64	
	Tot. . .	4996	1802401	»	19983	»	1689218	818475	2132310	*f* 14215, 75	*f* 142153,112	
Amoorang.	Sonder.	1809	421305	»	»	75275	496580	28542	227276	*f* 1515, 21	*f* 15151, 88	
	Kawangkoan. . .	1444	387161	»	3600	34725	418286	27966	149070	993, 97	9938	
	Tompasso. . . .	1003	267130	»	21577	18710	264263	62285	138599	923,119	9239,112	
	Tombassian. . . .	507	137297	»	17900	12725	132122	28805	31257	208, 46	3083, 96	
	Romohon.	583	113900	»	»	25730	139630	4400	31687	211, 30	2112, 56	
	Tombariri. . . .	1112	311363	»	»	32600	343963	22680	116937	779, 70	7795, 96	
	Tonsawang. . . .	531	54220	»	»	50000	104220	6300	6878	45,103	458, 64	
	Tot. . .	6989	1692376	»	43077	249765	1899064	180978	701704	*f* 4678, 6	*f* 46789, 32	
Bolang.	Passang.	245	»	873	»	9339	9339	873	»	»	»	
	Ratahan.	395	1273	838	»	12367	13640	838	»	»	»	
	Tot. . .	640	1273	1711	»	21706	22979	1711	»	»	»	
	Totaal generaal.	12,706	3514450	1711	63076	273321	3631495	1001164	2866847	*f* 19112, 67	*f* 191,123, 8	

Overzigt der Kakaokultuur over het jaar 1854. (1)

Afdeelingen.	Distrikten.	Aanwezige boomen op 31 Dec. 1853.	Bijgeplant in 1854.	Produkt in 1854 in pikols.	Van hoeveel boomen geoogst.	Prijs van den pikol Kakao.
Manado.	Manado	»	»			
	Aris	3370	60			
	Negri baroe	»	»			
	Klabat-di-bawa . .	7470	950	18,09	2080	*f* 60 tot *f* 70
	Bantik	800	»	0,20	200	
	Totaal . .	11640	1010	18,29		
Kema.	Tonsea	148862	43652	222	⅔ p. m. der volwassen boomen.	*f* 40
	Klabat-di-atas . .	28905	2560	5		40
	Likoepang	11278	2430	8		40
	Totaal . .	189045	48642	235		
Tondano.	Tondano toelian . .	51990	861	33	10300	*f* 42 de middelsoort; *f* 12 tot *f* 8 de slechte.
	Tondano toelimambot .	46486	9415	38	28658	
	Rembokeng	15687	160	0,25	590	
	Kakas	20206	12832	20	20206	
	Langowan	72940	1958	11	46015	
	Saronsong	1424	466	»	»	
	Tomohon	4555	409	3	3255	
	Kakaskassang . . .	14399	40856	4,50	14212	
	Totaal . .	227687	66957	109,75	123236	»
Amoerang.	Amoerang (hoofdplaats).	49000	0	60	49500	*f* 50 - *f* 70
	Tombariri	26599	0	3,90	onbekend.	45
	Sonder	107836	0	43,40	107836	30 - 70
	Kawankoan	43892	2755	15,50	38203	40 - 55
	Tompasso	28235	8919	25,50	17106	63
	Tombassian	27582	4103	17,	23479	30 - 60
	Romohon	23050	3900	41,50	13590	45
	Tonsawang	13736	3181	2,50	7207	54
	Totaal . .	319930	22858	209,30	»	»
Belang.	Belang (Hoofdplaats) .	3505	0	1,50	3505	*f* 70
	Ponosakan	11320	1700	1,12	4520	70
	Passang	15500	788	2,33	2000	70
	Ratahan	16760	678	3,81	1676	70
	Totaal . .	47085	3166	8,76	11701	»
	Generaal totaal . .	795387	142633	581,10	—	»

(1) Ten opzigte dezer kultuur vind ik aangeteekend, dat de aanplantingen in het algemeen verwaarloosd zijn ten gevolge van de weinige voordeelen, welke ze in de laatste jaren hebben afgeworpen. In de afdeeling Manado waren ze deels uitgestorven, deels ook zeer oud, zoodat ze geene goede vruchten meer

Overzigt der Koffokultuur in de Minahassa over het jaar 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Aanwezige planten 31 Dec. 1853.	Bijgeplant in 1854. in geregelde tuinen.	Bijgeplant in 1854. verspreid.	Bereide koffo in pikols.	Verkregen van hoeveel stammen.	Prijs van de koffo hennep.
Manado.	Manado	»	»	»	»	»	»
	Aris	204	»	494	»	»	»
	Negri Baroe	90	»	1599	»	»	»
	Klabat-di-bawa	231	749	386	»	»	»
	Bantik	300	»	»	»	»	»
	Totaal	825	749	2479	»	»	»
Kema.	Likoepang	600	1579	»	»	»	»
	Tonsea	6735	6231	»	»	»	»
	Klabat-di-atas	630	1040	»	»	»	»
	Totaal	7965	8850	»	»	»	»
Tondano.	Tondano toelian	765	990	373	»	»	»
	Tondano toelimambot	555	699	273	»	»	»
	Rembokeng	144	»	291	»	»	»
	Kakas	486	729	21	»	»	»
	Langowang	78	200	153	»	»	»
	Saronsong	183	2000	383	$\frac{31}{125}$	25	20 dt. p kat.
	Tomohon	1965	1956	1189	»	»	»
	Kakaskassang	420	1400	293	1	100	20 id.
	Totaal	4596	7974	2976	$1\frac{31}{125}$		
Amoerang.	Amoerang (hoofdplaats)	1000	1500	500	»	»	»
	Tombariri	2758	1180	1812	»	»	»
	Sonder	1000	2735	»	8	onbek.	f 16,80 p.pk.
	Kawankoan	4634	1946	1018	»	»	»
	Tompasso	1429	992	1584	1	onbek.	*f* 20
	Tombassian	»	388	280	»	»	»
	Romohon	»	643	»	»	»	»
	Tonsawang	30	307	47	»	»	»
	Totaal	10851	9691	5241	9	»	»
Belang.	Belang (hoofdplaats)	»	60	»	»	»	»
	Ponosakan	»	9	»	»	»	»
	Passang	84	152	31	»	»	»
	Ratahan	160	109	53	»	»	»
	Totaal	244	330	84	»	»	»
	Generaal totaal	24481	27594	10780	$10\frac{31}{125}$	»	»

gaven. In de afdeeling Kema, Tondano Amoerang en Belang, waren de boomen meestal in goeden staat, doch de vruchten van weinig goede hoedanigheid.

Overzigt der Muskaatnotenkultuur in de Minahassa over het jaar 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Aanwezige boomen 31 Dec. 1853.		Bijgeplant in 1854.	
		in geregelde tuinen.	verspreid.	in geregelde tuinen.	verspreid.
Manado.	Manado.	»	»	»	»
	Aris.	»	»	1148	105
	Negri Baroe.	80	»	100	460
	Klabat-di-bawa.	»	»	148	»
	Bantik.	49	»	»	»
	Totaal.	129	»	1396	565
Kema.	Tonsea.	756	»	100	»
	Klabat di atas.	»	»	80	»
	Likoepang.	»	»	76	»
	Totaal.	756	»	256	»
Tondano.	Tondano toelian.	94	»	200	»
	Tondano toelimambot.	134	130	200	»
	Rembokeng.	»	»	»	»
	Kakas.	70	»	750	3
	Langowang.	»	»	»	»
	Saronsong.	»	»	»	»
	Tomohon.	»	23	17	51
	Kakaskassang.	»	56	87	303
	Totaal.	298	209	1254	357
Amoerang.	Amoerang (hoofdplaats.	180	40	»	30
	Tombariri.	»	22	30	»
	Sonder.	»	»	7	»
	Kawankoan.	»	22	303	»
	Tompasso.	»	»	»	»
	Tombassian.	»	»	177	»
	Romohon.	»	»	201	»
	Tonsawang.	»	»	10	»
	Totaal.	180	84	728	30
Belang.	Ponosakan.	»	»	»	»
	Passang.	29	»	»	»
	Ratahan.	31	»	»	»
	Totaal.	60	»	»	»
	Generaal totaal.	1423	293	3634	952

Overzigt der Klapperkultuur in de Minahassa over het jaar 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Aanwezige boomen 31 Dec. 1853.		Bijgeplant in 1854.		Aanwezige boomen 31 Dec. 1854.	Prijs in duiten	
		in geregelde tuinen.	verspreid.	in geregelde tuinen.	verspreid.		van de vrucht per stuk.	van de olie per flesch.
Manado.	Manado.	1418	171	»	»	1589	2	24
	Aris.	800	1537	300	981	3618	2	24
	Negri Baroe. . . .	480	»	89	569	1138	2	24
	Klabat-di-bawa. .	315	544	205	395	1459	2	24
	Bantik.	250	663	250	235	1398	2	24
	Totaal. . .	3263	2915	844	2180	9202	—	—
Kema.	Tonsea.	16355	58870	16870	»	92095	1	24
	Klabat-di-atas. . .	»	4200	»	1135	5335	1	24
	Likoepang. . . .	»	5655	»	541	6196	1	24
	Totaal. . .	16355	68725	16870	1676	103626	—	—
Tondano.	Tondano toelian. .	»	3316	»	647	3963	1—2	24
	Tondano toelimambot	1438	3390	»	4502	9330	1—2	24
	Rembokeng. . . .	»	303	»	134	437	1—2	24
	Kakas	185	2487	210	265	3147	1—3	30
	Langowang. . . .	»	5191	»	396	5587	1—2	24
	Saronsong. . . .	41	523	»	93	657	2	24
	Tomohon.	380	1455	»	358	2193	2	24
	Kakaskassang. . .	2868	»	»	606	3474	2	24
	Totaal. . .	4912	16665	210	7001	28788	—	—
Amoerang.	Amoerang (hoofdpl.).	4007	1000	»	500	5507	$1\frac{1}{3}$	20
	Tombariri. . . .	1170	1826	531	1016	4543	1	24
	Sonder.	2854	6273	50	134	9311	$1\frac{1}{3}$	20
	Kawangkoan. . .	38	2680	375	643	3736	$1\frac{1}{3}$	24
	Tompasso. . . .	155	1693	»	798	2646	$1\frac{1}{3}$	20
	Tombassian. . . .	818	1958	»	100	2876	$1\frac{1}{3}$	20-24
	Romohon.	»	1340	»	537	1877	$1\frac{1}{3}$	24
	Tonsawang. . . .	1139	5268	225	425	7057	2	20
	Totaal. . .	10181	22038	1181	4153	37553	—	—
Belang.	Belang (hoofdplaats).	304	195	»	»	499	2	24
	Ponosakan. . . .	287	2825	»	»	3112	2	20
	Passan.	340	475	265	119	1200	2	30
	Ratahan.	865	777	109	190	1941	2	30
	Totaal. . .	1796	4272	374	309	6752	—	—
	Generaal totaal.	36507	114615	19479	15319	185921	—	—

Overzigt der Partikuliere Landerijen in de Minahassa in het jaar 1854.

Afdeelingen.	Namen der Landerijen.	Uitgestrektheid vierk. inhoud. Bunders.	Roeden.	Ellen.	Geschatte waarde tijdens de registratie.	Aanplantingen. Kakao.	Koffo.	Muskaat-noten.	Klappers.
Manado.	Makaret of La-[wingiroen. .	7	76	54	*f* 2500	—	—	6	368
	Tikoeroengan. .	7	58	61	3000	—	450	—	291
	Sario.	113	26	68	15000	5000	1303	4000	400
	Malalajang. . .	18	22	52	6000	4900	5000	1754	306
	Teiling. . . .	30	—	—	3000	1200	—	3100(2)	50
	Toempaän. . .	102	27	60	6266	—	350	2000	400
	Ranomot. . .	57	51	84	2000	15000	50	170	130
	Koemeraka. . .	25	73	10	2000				
	Tikala. . . .	14	72	—	2500	1000	200	500	2000
	Sario.	15	49	90	2000	1600	7000	—	3000
	Maassing. (1) .	—	—	—	4000				
	Bailang. . .	—	—	—	5000	3000	—	2500	4000
	Ranotaka. . .	25	68	40	beneden 2000	4000	—	2000	500
	Toempaän. . .	16	11	57	» id.	1000	35	—	—
	Diningaän. . .	1	29	5	» id.	1400	379	350	—
	Sario.	3	66	9½	» id.	1300	349	590	250
	Karembassing. .	36	42	92	» id.	3360	500	1031	56
	Bitoeng. . . .	2	21	82	» id.	—	120	15	36
	Wanean. . . .	2	46	57	» id.	—	—	—	190
	Totaal. . .	—	—	—	—	42760	15727	18016	11977
Kema.	»	79	60	—	*f* 3000	14000	1000	3000	—
	»	3	52	50	2000	—	—	—	—
	»	—	—	—	beneden 2000	3000	—	—	—
	»	—	—	—	»	1000	—	—	—
	»	—	—	—	»	1800	—	20	—
	»	—	—	—	»	200	—	—	—
	Totaal. . .	—	—	—	—	20000	1000	3020	—
Amoerang.	Alar. : . . .	9	44	95	*f* 2000	—	—	—	—
	»	2	85	54	beneden 2000	6000	50	25	—
	»	3	10	85	» id.	5000	50	100	—
	»	2	22	77	» id.	2000	—	80	—
	»	—	—	—	» id.	1000	—	—	—
	»	—	—	—	» id.	4000	—	—	—
	»	—	—	—	» id.	6000	50	—	—
	Totaal. . .	—	—	—	—	24000	150	205	—
Belang.	Totaal. . .	—	—	—	ben. *f* 2000	950	—	—	—
	Generaal totaal.	—	—	—	—	87710	16877	21241	—

(1) De landerijen, welker uitgestrektheid niet is opgegeven, waren nog niet opgemeten.

(2) 8000 notenboomen op beddingen.

Overzigt van den Veestapel in de Minahassa op 31 December 1854.

Afdeelingen.	Paarden.	Runderen	Schapen.	Geiten.	Varkens.
Manado.	198	508	16	301	5360
Kema.	295	182	16	765	20087
Amoerang.	824	285	27	1104	27078
Tondano.	1417	1458	16	520	14204
Belang.	63	26	10	153	711
Totaal.	2797	2459	85	2843	67440
Op 31 Dec. 1853.	3035	2296	80	3442	58129
» » » 1851.	4867	1677	122	4179	49840
» » » 1850.	6649	1648	141	3772	48487

Overzigt der Inlandsche Christenscholen in de Minahassa in 1853 en 1854.

Nummers.	Distrikt.	Plaats.	Schoolkinderen. 1853. School-pligtig.	1853. Opko-mende.	1854. School-pligtig.	1854. Opko-mende.
	I. Gouvernements-scholen.					
1	Tondano.	Tondano.	500	260	500	260
2	»	Kapatarang.	105	87	102	72
3	Langowan.	Langowan.	172	90	164	110
4	Kakas.	Kakas.	190	98	153	89
5	Likoepang.	Likoepang.	68	51	53	41
6	Tonsea.	Kema.	56	48	112	70
7	Kakaskassang.	Lotta.	122	24	104	30
8	»	Tateli.	101	32	93	51
9	Manado.	Manado.	72	19	95	28
10	Klabat-di-bawa.	Paniki.	80	50	83	54
11	Tombariri.	Tanawanko.	170	84	224	67
12	Amoerang.	Amoerang.	157	54	130	82
	II. Negorij-scholen.					
1	Tonsea.	Ajer madidi.	102	62	33	33
2	»	Tonsea lama.	69	26	80	62
3	Likoepang.	Kawanian.	34	22	70	46
4	Kakaskassan.	Koka.	46	24	46	24
5	Tomohon.	Pangolombian.	36	20	33	33
6	»	Kembes.	80	62	46	27
7	Klabat-di-atas.	Maoembi.	72	23	150	64

Nummers.	Distrikt.	Plaats.	Schoolkinderen. 1853. School-pligtig.	1853. Opko-mende.	1854. School-pligtig.	1854. Opko-mende.
8	Klabat-di-atas. . .	Koewil.	63	35	49	29
9	»	Kolongan.	97	17	100	49
10	Sonder.	Moenteh.	—	—	24	13
11	Romohon.	Tawaan.	94	44	92	54
12	»	Tengah.	65	18	72	29
13	Sonder.	Pakoe.	66	27	50	36
14	Tombassian. . . .	Malikoe.	177	74	50	30
15	Sonder.	Soeloeoen.	108	62	103	35
16	»	Tankoeneh. . . .	38	17	21	19
17	»	Popentolen. . . .	33	25	41	24
18	Tombariri.	Maasing.	39	36	29	20
19	»	Paparen.	42	31	41	25
20	Tompasso.	Pinalen.	45	18	50	30
21	Tonsawang. . . .	Loboe.	100	40	125	25
22	Tombariri.	Senduk.			54	50
23	Sonder.	Lelejma.			42	28
24	Tompasso.	Popoh.			54	15

III. Zendelings- (Genootschaps) scholen.

1	Tondano.	Makalisoeng. . . .	50	50	50	45
2	»	Rerer.	68	58	64	47
3	»	Kolongan.	80	67	72	68
4	»	Sawangan.	50	33	48	44
5	»	Kombi.	61	53	71	67
6	»	Ranowanko. . . .	45	42	46	46
7	»	Laloempeh. . . .	68	50	90	90
8	»	Toelap.	54	40	56	51
9	»	Watoelanej. . . .	48	38	45	44
10	»	Telap.	85	70	102	97
11	»	Watoemea.	90	74	97	57
12	»	Toelian ketjil. . .	64	58	63	63
13	»	Negri Baroe. . . .	69	59	88	63
14	»	Koja.	80	77	70	70
15	Langowan.	Atep.	56	40	65	57
16	»	Palamba.	78	50	50	48
17	»	Talawatoe.	42	30	44	40
18	Kakas.	Sembokej.	31	22	20	17
19	»	Kajoewatoe. . . .	43	30	44	30
20	Tomohon.	Roeroekan.			80	63
21	Tonsawang. . . .	Silijen.			84	51
22	Rembokeng. . . .	Kasoeratan. . . .			70	55
23	Kakas.	Karor.	42	36	26	23
24	Rembokeng. . . .	Rembokeng. . . .	190	90	250	124
25	Tompasso.	Tompasso.	155	95	155	95
26	»	Toloek.	57	43	61	50

Nummers.	Distrikt.	Plaats.	Schoolkinderen. 1853. School-pligtig.	1853. Opko-mende.	1854. School-pligtig.	1854. Opko-mende.
27	Kawankoan. . . .	Kawankoan. . . .	187	100	200	130
28	»	Kajoewi.	54	40	37	28
29	»	Tendegesan. . . .	67	46	60	45
30	Tombassian. . . .	Tombasian atas. . .	150	90	149	80
31	Passang en Ratahan.	Passang en Ratahan.	205	85	170	85
32	Passang.	Tatengesan. . . .	125	70	113	90
33	Tonsea.	Treman.	142	61	129	72
34	»	Kassar.	85	98	116	74
35	»	Toemaloentoeng. . .	101	58	112	43
36	»	Sawangan.	85	47	94	67
37	»	Soekoer.	61	37	61	36
38	»	Lahiket of Laikit. .	120	44	86	38
39	»	Talawaan.	119	37	119	45
40	»	Tateloe.	82	27	65	21
41	»	Lilang.	50	30	45	26
42	Likoepang.	Pasalatan.	48	35	?	?
43	Tomohon.	Tomohon.	333	122	313	192
44	»	Tataäran.	97	68	127	113
45	Saronsong. . . .	Saronsong. . . .	128	46	128	63
46	»	Tondango.	37	27	48	39
47	»	Lahendong. . . .	53	36	90	82
48	»	Remboenan. . . .	44	24	47	34
49	»	Pinares.	42	18	50	39
50	Kakaskassang. . .	Kakaskassang.. . .	105	59	139	114
51	Manado.	Sindoelang. . . .	42	25	34	26
52	Tetewoengan. . . .	Negri baroe. . . .	58	38	63	28
53	»	Tonkejna.	80	25	72	24
54	Tombariri.	Lemo.	100	60	72	46
55	»	Lola.	126	63	125	91
56	»	Taratara.	144	76	97	55
57	»	Woloan of Doloan. .	95	50	120	76
58	»	Ranowanko. . . .	111	80	100	55
59	Kawankoan. . . .	Koemeloemboeai. . .	125	70	130	76
60	»	Wakan.	80	35	44	32
61	»	Tawasan.	73	55	57	40
62	»	Karimbow.	48	30	55	50
63	»	Liwasen.	76	31	74	52
64	»	Saoet.	44	60	42	25
65	»	Kanejan.	63	61	60	48
66	»	Roring of Koreng. .	67	34	59	50
67	»	Saronsong.	47	34	45	41
68	»	Woewoek.	128	97	100	70
69	»	Pinamorongan. . .	75	57	60	50
70	»	Pasalatan.	79	35	53	35
71	Tompasso.	Pontak.	69	15	63	27

Nummers.	Distrikt.	Plaats.	Schoolkinderen. 1853. Schoolpligtig.	1853. Opkomende.	1854. Schoolpligtig.	1854. Opkomende.
72	Tompasso.	Motoling.	56	35	51	28
73	»	Pokin of Tokin. . .	70	30	54	15
74	»	Mapolo.	65	31	54	15
75	Sonder. . . . . :	Sonder.	250	23	212	166
76	»	Lejlem.	90	72	69	66
77	»	Tintjep.	64	50	72	54
78	»	Kiawa lama. . . .	68	22	95	57
79	»	Toempaän.	65	48	91	55
80	»	Kapoja.	90	30	60	50
81	Tombassian. . . .	Pondang..	120	81	100	54
82	»	Riteh.	130	100	120	75
83	Romohon.	Romoton atas. . . .	119	83	122	80
84	»	Romohon bawa. . .	259	96	177	80
85	Tonsawang. . . .	Tombatoe.	148	70	120	52
86	»	Moendoeng.	75	36	64	38
87	Tonsea.	Lansot.			20	0
88	Tompasso.	Wanga.			42	22

In 1854 is het getal der negorijscholen met 1 en dat der zendelingscholen met 5 vermeerderd. Alle drie soorten van scholen ten getale van 124 staan onder de leiding van de zendelingen.

Hoogte boven de zeevlakte van eenige bergtoppen en negorijen in de Minahassa.

Bergen.	Hoogte (1) in nederlandsche ellen volgens			
	Reinwardt.	Forsten.	S. H. en G. A. De Lange.	
Klabat.	1925	2021	—	—
Soedara.	—	1338*	—	—
Batoe angoes.	—	699*	—	—
Tampat itam.	—	338*	—	—
Talankow.	—	—	992*	—
Lokon.	1586	1522	1598*	1573
Sapoetan.	1749	1760*	1818*	1694
Kawin.	—	—	1049*	—
Massarang.	—	—	1265*	1202
Mahawoet.	1318*	1274*	—	—
Tompoesso.	—	—	—	1173*
Kawatak.	—	—	1209*	—
Sempo.	1490*	1495*	826*	—
Manado toewa.	—	—	—	—
Negorijen.				
Maoembi.	—	—	—	55*
Paniki.	—	—	—	60*
Mapangit.	—	—	—	124*
Loempias.	—	—	—	202*
Ajer madidi.	—	—	—	212*
Kakaskassang.	813*	—	—	—
Tomohon.	758	741	780*	750
Saronsong.	—	—	775*	739
Sonder.	—	661	—	526*
Kawangkoan.	—	716	—	695*
Tompasso.	—	751	—	710*
Langowan.	—	—	—	718*
Kakas.	—	—	693*	670
Rembokeng.	—	—	—	673
Toelian.	658	678	—	670
Eris.	—	—	692*	674
Ratahan.	—	—	—	335*
Tombatoe.	—	393	—	392*
Moenteh.	—	—	—	312*
Koemeloemboeai.	—	—	—	471*

(1) De hoogte-opgaven volgens Reinwardt, Forsten en die in de laatste kolom van de gebroeders De Lange zijn opgemaakt naar barometer-metingen. Die in de 3de kolom zijn bepaald door geodesische meting. De getallen met een * gemerkt heeft de heer Melvill van Carnbee aangenomen voor zijne Kaart van de Minahassa.

In de residentie Manado zijn twee soorten van regtbanken aanwezig. De volgende aanteekeningen desbetrekkelijk ontleen ik aan eene officiële opgave.

De regtbanken zijn:

1o. Een Land- of Minahassa-raad.

2o. Rijksraden.

De Land- of Minahassa-raad wordt voorgezeten door den resident en is overigens zamengesteld uit drie europesche leden en zoovele distriktshoofden als tegenwoordig zijn. De sekretaris vervult het ambt van griffier. Het openbaar ministerie wordt waargenomen door een' djaksa onder genot eener toelage van *f* 50 's maands. De bevoegdheid van deze regtbank is aangewezen bij de Nederlandsch-indische Staatsbladen van 1824 No. 28a en 1828 No. 67. De wijze van procederen geschiedt overeenkomstig het reglement van 1825 (Staatsblad No. 39) in verband met de nieuwe wet.

De Rijksraden worden eveneens voorgezeten door den resident, te Gorontalo door den adsistent resident, en zijn overigens zamengesteld uit de radja's en rijksgrooten der betrokkene landen. Het openbaar ministerie bij deze rijksraden wordt uitgeoefend, te Gorontalo door een djaksa onder genot eener toelage van *f* 30 s' maands, en voor de landen op de noordkust, alsmede voor de Sangir-eilanden door den djaksa bij den Land- of Minahassa-raad te Manado. De bevoegdheid dezer regtbanken is omschreven bij Staatsblad 1828 No. 67 en bij de kontrakten met de betrokkene landschappen. In de wijze van procederen wordt zooveel mogelijk gevolgd het reglement van 1825 (Staatsblad No. 39) in verband tot de nieuwe wet. Voor de rijksraden staan te regt alle inlanders van de landschappen, waarover geen onmiddellijk gouvernements beheer gevoerd wordt.

Tot hulp in de uitoefening der politie zijn beschikbaar te Manado zes en te Gorontalo twee politiedienaren.

De Chinezen ter hoofdplaatse staan onder twee hoofden met de titels van kapitein en luitenant.

De mohammedaansche ingezetenen te Manado, Kema en Be-

lang staan onder het toezigt van kampongshoofden.

Over de Boeginezen te Gorontalo is een hoofd gesteld met den titel van kapitein.

In de uitoefening der politie wordt gevolgd het reglement voor den magistraat te Amboina (Staatsblad 1825 No. 39).

Terwijl de bevolking de zegeningen geniet van welvaart en beschaving, is de Minahassa allengs geworden eene bron van inkomsten voor den staat. Vroeger een zoogenaamde lastpost, heeft de residentie Manado sedert jaren reeds bijgedragen tot het batig saldo van Nederlandsch Indië en die overwinst der residentie is alleen verkregen door de Minahassa, voornamelijk door de kultuur der koffij en de invoering der hassil. In het jaar 1854 beliepen de inkomsten der Minahassa alleen, behalve de waarde der 23000 pikols koffij (1), welke het gouvernement slechts ongeveer *f* 23000 kostten, *f* 83,915 aan hoofdelijke belasting (hassil), *f* 15,951 aan verpachte middelen (hoofdgeld der Chinezen, verkoop van arak, rum en tjoe, pacht der bazaars en warongs, der po- en topho-spelen, der pandjeshuizen en van den verkoop van amfioen), en *f* 5,290 aan belastingen van verschillenden aard (zegelregt, jaar- en reispassen, kollaterale sukcessie, slavenbelasting, venduregten, posterijen, paarden en rijtuigen; regten van overschrijving van vaste goederen en boeten en konfiskatiën), behalve nog verschillende andere posten, zooals aanzuivering van den achterstand op de vroegere verpligte rijstlevering (12450 gantangs), inkomsten van de lijnbaan te Amoerang (*f* 15,500), aanzuivering van den achterstand op de verpligte vroegere goudlevering van het distrikt Ponosakan (154

(1) Vertegenwoordigende eene waarde van ongeveer 7 tonnen gouds. Het koffijprodukt van 1855 heeft volgens dezer dagen bekomene mededeelingen meer dan 25000 pikols bedragen, vertegenwoordigende thans eene waarde van 7 tot 8 tonnen gouds.

realen) enz. Alle deze sommen en waarden overtreffen aanmerkelijk de gezamenlijke kosten van administratie en militaire bezetting der geheele residentie. De inkomsten van de buiten de Minahassa gelegene gewesten der residentie zijn tegenover die der Minahassa van weinig belang. In de Gorontalosche landschappen bragt de amfioenpacht op *f* 2880. De radja's dier landschappen hebben zich in 1849, zoo als hiervoren reeds is gezegd, verbonden tot de opbrengst van een kontingent, berekend tegen *f* 5 per huisgezin, en zulks ter vervanging van de tot dien tijd toe verpligte goudlevering. Alle die landschappen, t. w. Gorontalo, Limbotto, Bone, Bolango, Attingola en Boealemon, blijven zeer achterlijk in de betaling van dat kontingent en hunne achterstand beliep in 1854 eene som van nagenoeg *f* 25000. Niet beter is het gesteld met de landschappen op de noordkust van Celebes. In de rijkjes Kaijdipang en Bolang itam, waar de verpligte goudlevering reeds door een kontingent van *f* 5 per huisgezin vervangen is, wordt dat kontingent slechts gedeeltelijk aangezuiverd en in de rijkjes Bolang mogondo, Bolang banka, Bintauna, Bwool en Tolitoli, waar de verpligte goudlevering nog bestaat, betaalt men niet veel meer dan niets, zoodat in 1854 de achterstand reeds meer dan 13000 realen beliep.

In 1849 bedroeg het totaal der kosten van civiel en militair beheer der residentie *f* 335,915 tegen een totaal van inkomsten van *f* 330,489 plus de waarde van 8338 pikols koffij. In 1850 stegen de uitgaven tot *f* 443,573, waartegen ontvangen werden *f* 398,950 plus 13288 pikols koffij. In 1851 was de balans als volgt: uitgaven *f* 357,935; inkomsten *f* 393,291 plus 13818 pikols koffij. Voorts in 1852: uitgaven *f* 249,039; inkomsten *f* 256,677 plus 7775 pikols koffij.

HOOFDSTUK IX.

BESCHOUWING VAN DE GORONTALOSCHE EN OVERIGE TOT DE RESIDENTIE MANADO BEHOORENDE LANDSCHAPPEN.

Rijkjes der residentie Manado buiten de Minahassa. — Rijkjes aan de noordkust. — Gorontalosche landschappen. — Moeton, Lemboenen, Sogenti, Taäda, Kasimber, Amphibaboe. — Parigi, Posso. — Todjo, Ampanan, Togian-eilanden. — Sangir- en Talaut-eilanden. — Bevolking der rijkjes buiten de Minahassa. — Toestand der Gorontalosche landschappen. — Veestapel, landbouw en handel aldaar. — Bolang mogondo. — Goudlevering. — Goudontginning. — Het christendom buiten de Minahassa. — Wenschelijkheid der uitbreiding van ons gezag. — Bwool. — Het gezag van Boni in verval.

Zooals ik in het tweede hoofdstuk reeds heb gezegd, kan men de gewesten, welke, behalve de Minahassa, tot de residentie Manado behooren tot drie groepen brengen, t. w.

1. De afdeeling Gorontalo, waartoe behooren de Gorontalosche landschappen, alsmede de rijkjes, aan de bogt van Tomini gelegen, met uitzondering van Loeinan, Saloewan, Pattipatti en Boealemon.

2. De rijkjes aan de noordkust van Celebes ten westen van de Minahassa.

3. De Sangir- en Talaut-eilanden.

De verhouding dier gewesten tot het gouvernement heb ik ter zelfder plaatse in algemeene trekken reeds aangestipt. Ons gezag, te Gorontalo nog vertegenwoordigd door een' adsistent

resident, is in de overige gewesten nog aanmerkelijk voor betere vestiging en uitbreiding vatbaar. Die gewesten staan alle onder eigene radja's en vormen alzoo afzonderlijke rijkjes, welker schaarsche bevolking bijkans overal in armoedigen toestand verkeert en gedrukt wordt door de willekeur van hare vorsten. Deze vorsten hebben kontrakten met het gouvernement aangegaan en indien de opvolging dier kontrakten, wat de meesten betreft, veel te wenschen overlaat, is zulks meer toe te schrijven aan onvermogen dan aan onwil. Daar is nog een ruim veld open voor de weldadige bemoeijingen van het gouvernement, bemoeijingen welke echter, althans voor de rijkjes op den vasten wal van Celebes, in de eerste tijden met eenige magtsontwikkeling moeten gepaard gaan, zullen zij aan de bedoeling beantwoorden. Magteloos als overigens die vorsten zijn en gering het zielental, waarover zij heerschen, moet het eener krachtige hand, gesteund door de noodige middelen, welke echter niet groot behoeven te zijn, niet moeijelijk vallen, die rijkjes binnen een' betrekkelijk korten tijd in een' veel beteren toestand te brengen en onder een geregeld bestuur.

De rijkjes langs de noordkust liggen, van het oosten naar het westen gerekend, naast elkander als volgt: Bolang mogondo, Bolang banka, Bintaoena, Bolang itam, Kaijdipang, Bwool en Tolitoli of Tontoli. De Gorontalosche landschappen springen slechts aan de noordkust uit, om de baai van Kwandang, en scheiden de rijkjes Kaijdipang en Bwool van elkander.

Volgens de officiële opgaven over het jaar 1852 waren de rijkjes der noordkust bevolkt als volgt:

Bolang mogondo	25000	zielen.
Bolang banka	450	〃
Bintaoena	880	〃
Bolang itam	2750	〃
Kaijdipang	2200	〃
Bwool	7550	〃
Tolitoli of Tontoli	560	〃
Te zamen	39390	〃

Bolang mogondo is van deze rijkjes verreweg het meest bevolkt en het cijfer van 25000 schijnt veel te laag gesteld te zijn. Tijdens een verblijf van den heer G. A. De Lange te Kottaboena, aan de oostkust van Bolang mogondo, in 1852, teekende hij de namen op van een 28tal negorijen van dit rijkje, welke toen te zamen eene bevolking hadden van minstens 3615 huisgezinnen, wat, het huisgezin op 5 zielen berekend, eene bevolking zou geven van 18075 zielen. Het rijkje moet echter meer dan het dubbele aantal negorijen bevatten, welke het cijfer der bevolking, indien die negorijen gemiddeld even sterk bevolkt zijn, tot meer dan 36000 zouden doen stijgen. Indien men dit laatste cijfer aanneemt als der juistheid te naderen, kan men het totale cijfer der bevolking van de rijkjes der Noordkust op ruim 50000 stellen.

Bij Valentijn vindt men eene schatting van de sterkte der bevolking van de rijkjes der noordkust op het einde der 17e eeuw. Die rijkjes noemde hij Boelan, Boelan itam, Dauw, Bwool, Attingola en Tontoli en werden toen gerekend gezamenlijk eene bevolking te bezitten van slechts 1395 weerbare mannen of 4228 zielen.

De Gorontalosche landschappen, dat is, de rijkjes Gorontalo, Limbotto, Boni, Bintauna en Soewawa, Bolango, Attingola en Boealemo, liggen alle nabij elkander, beslaan het centrale gedeelte van het noordelijke schiereiland en hebben gezamenlijk ongeveer de uitgestrektheid van de Minahassa. Na de Minahassa is het nederlandsche gezag in deze rijkjes het best gevestigd. Hunne bevolking is over 1852 opgegeven als volgt:

Gorontalo	28700	zielen.
Limbotto	5954	〃
Bone, Bintauna en Soewawa.	1733	〃
Bolango	759	〃
Attingola	299	〃
Boealemo	1243	〃
Te zamen	38688	〃 (1).

(1) Volgens een verslag van den gezaghebber van Gorontalo Scherius (thans resident van Probolinggo), zouden de Gorontalosche landschappen in

Onder het cijfer der bevolking van Gorontalo zijn begrepen 325 inlandsche burgers, 750 Boeginezen en 3683 boedak di moeka of erfslaven. In de rijkjes Limbotto, Boni, Bintauna en Soewawa en Bolango zijn ook nog 1200 erfslaven, zoodat nog $\frac{1}{7}$ tot $\frac{1}{8}$ der bevolking van de Gorontalosche landschappen uit slaven bestaat. Elke slaaf geldt gemiddeld ruim *f* 76. De vrije lieden der mindere klasse worden balla's genaamd. Zij waren in 1852 in de gezamenlijke rijkjes 32730 zielen sterk. De talrijke hoofden der bevolking, welke tot den zoogenaamden adel behooren, zijn in de bovenstaande opgave niet begrepen. Met hunne familiën zullen zij het globale cijfer der bevolking nog aanmerkelijk verhoogen, doch ik vind hun aantal nergens opgegeven, evenmin als dat der Europeanen en afstammelingen van Europeanen.

Onder Gorontalo behooren nog de rijkjes Moeton (gelegen aan het noordwesten en westen) en Parigi (gelegen aan het westen en zuidwesten der Tominibogt), alsmede het rijkje Todjo (aan het zuiden der bogt van Tomini) en de nabijgelegene Togian-eilanden. Omtrent de sterkte der bevolking van Todjo, verkeert men nog in volstrekte onzekerheid, terwijl men die van Parigi en Moeton op ongeveer 22000 zielen stelt, welk cijfer echter slechts op gissing berust en zeker veel te gering gesteld is. De Togian-eilanden hebben eene bevolking van 700 tot 800 zielen. Het zal niet overdreven zijn, wanneer men aanneemt, dat het geheel der bevolking van de afdeeling Gorontalo uit ruim 80,000 zielen bestaat.

De Sangir- en Talaut-eilanden zijn betrekkelijk veel sterker bevolkt. Zij bestaan uit eene groep van talrijke, gedeeltelijk vulkanische, eilanden, welke tot zes rijkjes behooren, die elk onder een' radja staan, t. w. Taboekan, Manganitoe, Taroena en Kandhar, alle gelegen op het eiland Sangir,-en Tagoelanda en Tsiauw, uitmakende de eilanden, welke dezelfde namen dragen. Het cijfer der bevolking zou er in 1852 ruim 66000 bedragen hebben, te weten:

1840 bevolkt geweest zijn, als volgt: Gorontalo 20000 zielen, Limbotto 8000, Bone 2000, Bolango 800, Attingola 400, Boealemo 500, te zamen 31700 zielen, zoodat het totaal der bevolking dier landschappen in 12 jaren tijds met ongeveer 7000 zielen zou vermeerderd zijn.

Taboekan	31400	zielen.
Manganitoe	6000	〃
Taroena	5000	〃
Kandhar	800	〃
Tsiauw	16650	〃
Tagoelanda	6550	〃
Te zamen	66400	〃

Van dit cijfer zouden alzoo niet minder dan 43200 zielen op het eiland Groot Sangir zelf komen. Het rijkje Taboekan beslaat de oostkust, terwijl de rijkjes Manganitoe, Taroena en Kandhar aan de westkust van het eiland zijn gelegen. Een gedeelte van de westkust van Sangir, Tamako, behoort onder den radja van Tsiauw, zoodat het cijfer van 43200 nog niet eens het geheel der bevolking van Groot Sangir zou uitdrukken. Ik vermoed echter, dat de bevolking der Talaut-eilanden, welke onder de Sangir-eilanden staan, onder de cijfers der 6 genoemde rijkjes begrepen is, daar ik ze nergens afzonderlijk vermeld zie.

De bevolking der Sangir-eilanden (1) bestaat grootendeels uit christenen en is zeer verlangende om onder een meer dadelijk beheer van ons gouvernement te komen. Zij is zeer gehecht aan ons gouvernement en zou gaarne de kosten betalen, welke de vestiging van onze ambtenaren aldaar zou veroorzaken. Zoodanige vestiging zou zeer heilzaam kunnen werken voor de bevolking en een einde maken aan de steeds aanhoudende verdeeldheden en twisten in den boezem der rijkjes zelve, welke de ontwikkeling van nijverheid en voorspoed tegenhouden. Zendelingen zouden daar ook zeer nuttig werkzaam kunnen zijn. Naar hetgeen mij uit mondelinge mededeelingen en echte bescheiden van de bevolking der Sangir-eilanden bekend geworden is, schijnt het, dat die eilanden, met talent bestuurd, ook spoedig produktief zouden kunnen worden voor het gouvernement.

---

(1) Een belangrijk artikel over de Sangir-eilanden is te vinden in het Indisch Magazijn, 1844. Dit artikel heeft echter betrekking tot 1825. In de sedert verloopene 30 jaren zal waarschijnlijk veel veranderd zijn.

Het geheel der bevolking van de residentie Manado volgens de bovenstaande mededeelingen zamentrekkende, erlangt men volgende ronde cijfers.

De Minahassa	92,000	zielen
Afdeeling Gorontalo . . .	80,000	„
Rijkjes der Noordkust . .	50,000	„
Sangir-eilanden	66,000	„
Globaal totaal	288,000	„

Dit cijfer overtreft met meer dan 130000 dat, hetwelk in het tweede deel van den Moniteur des Indes door den heer P. Baron Melvill van Carnbee is opgegeven als het geheel der bevolking van de residentie Manado voorstellende. Laatstbedoeld cijfer (156000) is zamengesteld uit opgaven over de jaren 1844, 1840 en 1825, welke opgaven echter, zelfs de Minahassa niet uitgezonderd, stellig ook voor den tijd, waartoe zij behooren, de cijfers veel te gering hebben voorgesteld. In 1784 schatte Radermacher de geheele bevolking van het noordelijke schiereiland van Celebes, met inbegrip van Palos, op ruim 55000 zielen.

De landstreek, gelegen tusschen Gorontalo en Parigi, beslaande het zuidwestelijke gedeelte van het noorder-schiereiland, Moeton in ruimeren zin, bevat nog vele overblijfselen van een' vroeger talrijken stam van alfoeren. De meesten dier alfoeren, welke als zeer onbeschaafd en wreedaardig worden geschetst, bevinden zich nu nog in het gebergte van Amphibaboe en Sogenti. Elders treft men er slechts enkelen van aan, die zich hier en daar verspreid, zonder vaste woonplaatsen ophouden. Het is zeer waarschijnlijk, dat de Makassaren, doch vooral de Mandharezen, uitgelokt door het goud, hetwelk het land oplevert, reeds lang vóór de komst der Nederlanders in den Archipel, zich hier vestigden. In deze vestiging en de daarmede vermoedelijk gepaard gegaan hebbende oorlogen, alsmede in den slavenhandel, welke daarvan het gevolg was, mag de voorname oorzaak gezocht worden der ontvolking, eene oorzaak, welke misschien reeds bestond tijdens de vroegere overheersching der

Ternatanen, die, vóór de Makassaren, het noordelijke schiereiland van Celebes aan zich onderworpen hadden. Bij den val van het Makassaarsche rijk, werd dat schiereiland, met uitzondering van een gedeelte, hetwelk de Kompagnie aan zich behield, wel weder aan Ternate teruggeven, doch de magt van dit rijk was destijds reeds te zeer gezonken, dan dat het zijn gezag zou hebben kunnen handhaven in deze afgelegene gewesten. De Mandharezen gingen intusschen voort zich te nestelen en hunnen invloed uit te breiden. De Kompagnie, die wel eenige posten bezette, doch welker gezag niet groot genoeg was om de Mandharezen te weren, ging hen daarin niet tegen en de Mandharezen, met de inheemsche bevolking langzamerhand vermengd, deden zich voor als heeren van het land en traden zelfs als radja's met de Kompagnie in verbond.

De hoofdzetel van het mandharesche bestuur in de landstreek tusschen Gorontalo en Parigi was in vroegere eeuwen gevestigd in de thans nog bestaande negorij Tomini. Dat bestuur zou voorheen in één of twee personen zijn vereenigd geweest, maar door onderlinge twisten en oorlogen en ten gevolge der aanranding van nieuw aangekomene mandharesche prinsen verbrokkeld tusschen onderscheidene personen, die zich als gezagvoerders opwierpen of van de vroegere bestuurders afstamden.

Zoo was ongeveer de stand van zaken, toen in 1831 met den radja van Moeton eene overeenkomst werd getroffen tot het leveren van goud tegen geringen prijs, welke overeenkomst in 1850 is vervangen door een kontrakt, enkel staatkundige ondergeschiktheid beoogende.

Het landschap Moeton (in engeren zin) beslaat slechts een gedeelte van de landstreek tusschen Gorontalo en Parigi en bepaalt zich tot Moeton, Tomini, Mobadjolo, Tinombo en Sidowang, en zelfs bevindt zich nog tusschen Moeton en Tomini, te Lemboenan, gelegen aan een meer, waaruit een breede stroom zeewaarts vloeit, eene vestiging van Boeginezen, die zich achten niet onder Moeton te behooren.

Het bestuur van Moeton is in handen van een radja (men-

gaoe), een djoegoegoe, twee marsaoli's en een' kapitein laoet. Nu en dan bragt het schatten op aan Mandhar, doch met veel tegenzin en slechts uit vrees. Thans heeft dat opgehouden. De bevolking van de negorij bestaat uit ongeveer 400 zielen, de adel, de vrije onderdanen en de slaven van den radja bijeengerekend. De negorij werd eenige jaren geleden door de Tabellorezen vernield, doch is sedert weder geheel opgebouwd.

Te Sogenti en Lipaijo, welke plaatsen zich aan het bestuur van Moeton onttrokken hebben, regeert een aan den radja van Moeton verwante mandharesche prins. Zoo ook staan de landstreken Taäda, Kasimber (waaronder Toeboeloe, Labalanga en Dongoeloe behooren) en Amphibaboe (met de plaatsen Tomoliengnge en Taboera) onder mandharesche hoofden, welker gezag echter uiterst gering schijnt te zijn.

De rijkjes langs het zuiden der bogt van Tomini hebben vroeger, even als de bovengenoemde, onder het gezag gestaan van den sulthan van Ternate en thans heeft dat gezag zelfs nog niet geheel opgehouden, wat betreft de landschappen Boealemon en Pattipatti, welke aan het zuidoostelijke gedeelte der bogt van Tomini zijn gelegen. Parigi, Todjo en de Togian-eilanden erkenden daarentegen nog kortelings de souvereiniteit van Boni, ofschoon zij niet gehouden waren schatting aan Boni op te brengen, althans het niet deden. De aanspraken van Boni zijn onaannemelijk en bestaan ook meer in naam. De zucht van Boni om zich regten aan te matigen over gewesten, op welke het niet de geringste aanspraak heeft, is in vroegere tijden te weinig tegengegaan. Sedert eenige jaren zijn de eischen van Boni echter aanmerkelijk lager gestemd en zullen spoedig geheel ophouden, wanneer eene krachtige staatkunde blijft toonen, dat die eischen niet gedoogd worden. De boeginesche handelaren, welke in de bogt van Tomini de hoofdrol spelen, en door hunne veerkracht en meerdere beschaving de meeste vorstjes van zich afhankelijk hebben gemaakt, onderhouden in hun eigen voordeel bij hen het denkbeeld der ondergeschiktheid aan Boni en nu en dan ontzien

sommige Boeginezen zich niet, om namens hunnen vorst belastingen te heffen, zonder dat zij daartoe een' schijn van volmagt bezitten.

De vorsten van Parigi en Todjo en de hoofden der Togian-eilanden, zich beroepende op hunne verhouding tot Boni, betoonden zich dan ook nog weinige jaren geleden weinig genegen om kontrakten met het gouvernement aan te gaan. De zeldzaamheid van het verschijnen onzer vlag in deze wateren, bevorderde geenszins het ontzag voor onze magt. De vorsten beweerden zich niet te herinneren in staatkundige ondergeschiktheid tot ons te staan en kwamen sedert lang niet meer te Gorontalo of Manado, om hunne hulde aan den vertegenwoordiger van het gouvernement aldaar te bewijzen.

In 1850 bezocht de kapitein ter zee Van der Hart deze gewesten met de Argo en Bromo. Toen er sprake was van het aangaan van kontrakten, beriep men zich op de oppermagt van Boni, welke het aangaan van overeenkomsten met het gouvernement niet toeliet. Daar de vorsten zich echter weinig of niet om Boni bekreunden, en Boni inderdaad geen regt op Parigi en Todjo had, kon men het beroep op die oppermagt gerustelijk beschouwen als uitvlugten, en men slaagde er in, om een kontrakt te sluiten, ten oogmerk hebbende de erkenning van staatkundige ondergeschiktheid.

Zoodra men eene meer gevestigde overtuiging zal bezitten van de magt van ons gouvernement, zal ons gezag in alle de genoemde rijkjes, meer dan thans nog het geval is, geëerbiedigd worden. Dikwerf herhaalde bezoeken van onze oorlogschepen van de bogt van Tomini zouden die rijkjes weldra in eene gewenschte verhouding tot ons brengen en bovendien nog eene weldaad zijn, door den schrik, dien zij zouden brengen onder de zeeroovers, welke voortdurend de wateren en kusten der bogt onveilig maken.

Een later bezoek van Parigi door den resident van Manado, met het stoomschip Etna, in Mei 1854, heeft reeds eene gunstige uitwerking gehad en ook bijgedragen tot eenige meerdere kennis van dit landschap.

Parigi strekt zich uit van Amphibaboe tot aan de rivier

Doelagoe en schijnt eene talrijke en welvarende bevolking te hebben. Het staat onder het bestuur van hoofden, die de titels dragen van magaoe (radja), djoegoegoe, madiki matoea, madiki malolo, kapitein laoet, majoor, hoekom en glarang, de verhouding tusschen welke rangen, behalve dien van radja, niet juist bepaald is. Het gezag der hoofden van Parigi schijnt niet groot te zijn. Volksvergaderingen beslissen over aanhangige belangrijke aangelegenheden. De voornaamste negorijen van Parigi zijn Parigi-di-bawa, Parigi-di-atas, Pelawa, Doelagoe, Tololi, Toboli, Kaijbokko en Tobinankali. Behalve de beide negorijen Parigi zijn Pelawa en Doelagoe de meest bevolkte. Het bestuur van Parigi heeft zich bij het laatst bedoeld bezoek genegen betoond, om het gouvernement behulpzaam te zijn in den opbouw eener versterking, indien het er zich, even als in vroegere tijden, weder wilde vestigen. Parigi wordt beschouwd als de voorname stapelplaats van den levendigen handel, welke over Palos en door tusschenkomst der Boeginezen, tusschen de landen der Tominibogt en Singapore gedreven wordt, en zeker zou deze plaats of Palos het geschikste punt zijn ter plaatsing van een' ambtenaar over onze bezittingen van Midden-Celebes en de landen aan het zuiden der bogt van Tomini.

Oostelijk van Parigi ligt de landstreek Posso, dus genaamd naar de voornaamste rivier, welke het land doorstroomt.

Van de monding der rivier Posso opgaande, komt men na twee dagreizen aan een meer, Tolagi, waaruit de rivier ontspringt. Aan dit meer liggen, op drie tot vier uren afstands van elkander, drie groote negorijen, bewoond door alfoeren, die zich awrang tolagi noemen. De namen dezer negorijen zijn Tapadodong, Tapada en Toeapa. De bewoners drijven handel met de Boeginezen, welken zij in ruil voor het hun benoodigde aanbieden gewerkt en ongewerkt goud, klewangs en pedakken van pamor, gekleurde salawako's met bokkenhaar ingelegd, enz.

In 1854, tijdens de reis van den tegenwoordigen resident van Manado in de bogt van Tomini, werden ook eenige nadere bijzonderheden omtrent Todjo en de Togian-eilanden bekend.

Todjo, waaraan de geheele landstreek tot Tandjong Api en zelfs de Togian-eilanden in naam onderworpen zijn, staat onder het bestuur van een opperhoofd, dat den titel van kaboesena voert. Todjo achtte zich nog kort geleden aan Boni ondergeschikt en schatpligtig, doch had niettemin sedert vele jaren geene schatting meer opgebragt. Men herinnerde er zich echter, dat men in vroegere jaren onderworpen was geweest aan den radja van Limbotto, een der Gorontalosche landschappen. Het land in de omstreken van Todjo moet zeer schoon en vruchtbaar zijn. De bevolking woont in het algemeen verspreid, is zeer onafhankelijk gezind en veeltijds in oorlog met naburige stammen. De kaboesena houdt gewoonlijk zijn verblijf in de negorij Kompah, in het gebergte op een uur afstands van het strand gelegen. Aan het strand, nabij de monding eener snelstroomende rivier, zijn eenige Boeginezen gevestigd, die onder het opzigt staan van het boeginesche hoofd op het eiland Togian. Ook elders langs de kust, op voor den ruilhandel geschikt gelegene punten, zijn boeginesche vestigingen.

In het landschap Ampanan, dat aan Todjo grenst en in naam ondergeschikt is, ligt de handelplaats Bonka. De Boeginezen hebben hier, op een uur afstands van de kust, een gepallisadeerd etablissement, alwaar de alfoeren hunne voortbrengselen ruilen tegen de goederen, aangevoerd door de handelaren, die zich aan de monding der rivier in praauwen en kleine hutten ophouden.

De inheemsche bevolking der Togian-eilanden is schatpligtig aan Todjo. De schatting bestaat s' jaars in 40 fardoes sago, welke op Togian in groote hoeveelheid verkregen wordt. Het hoofd der inheemsche bevolking voert den titel van olongia, welke waardigheid thans door eene vrouw vervuld wordt. De verkiezing tot olongia geschiedt door het volk. Overigens is het inlandsche bestuur zamengesteld uit twee djoegoegoe's, twee marsaoli's, een' tolomato en een' kimalaha.

De bevolking der Togian-eilanden bestaat uit meer dan 700 zielen, waaronder ongeveer 150 Boeginezen, 400 Togianners en 200 Saloewanezen. De Boeginezen voeren er den boventoon. De Boeginezen, die regtstreeks van Boni of van elders komen en vroeger meestal Gorontalo aandeden, begeven zich thans bij

voorkeur naar Togian. Zij vinden daar eene uitmuntende haven voor hunne praauwen, beschermd door een' doolhof van riffen, en bevinden er zich in het middenpunt van hun handelsterrein. Op het groote eiland Togian zijn zij gevestigd in de negorij Balabatang, die met eenen 6 voeten dikken muur van klipsteen en klei versterkt is tegen de aanvallen der zeeroovers. Zij staan onder een hoofd met den titel van kapitein en erkennen een zeker oppergezag van den kapitein der Boeginezen te Gorontalo.

In 1854 zijn de rijkjes Loeinan, Saloewan, Pattipatti en Boealemon, zich uitstrekkende van Tandjong api (op de lengte van het eiland Togian) tot aan Kaap Taliabo, van de residentie Manado afgescheiden en tot het gebied der residentie Ternate gebragt en wel tot het rijkje Banggaai.

De Gorontalosche landschappen verkeeren in een' weinig gunstigen toestand. De bevolking is er voor een groot gedeelte mohammedaansch. In het rijkje van Gorontalo alleen zijn meer dan 200 mohammedaansche priesters, die echter meestal niet niet kunnen lezen en schrijven. De bevolking schijnt weinig gehecht te zijn aan den islam. Het bestuur is er nog gedeeltelijk tweehoofdig, bestaande uit gouvernements-radja's en negorijradjas. Daardocr ontstaan twee soorten van adel, welke aan den eenen of anderen radja gehecht zijn, en hen bij hunne onderlinge oneenigheden in het bestuur bijstaan, om beide magteloos te maken en eene voortdurende bron van verwikkelingen te doen ontstaan, welke alle goede zaken tegenhouden. Het schijnt dat men dit stelsel van tweehoofdig bestuur langzaam aan zal afschaffen, wat ook in het belang der bevolking noodig is. Men heeft getracht verbetering in den toestand der gedrukte bevolking te brengen en ten dien einde de vroegere verpligte goudlevering, welke de bevolking bovenmatig kwelde ten voordeele van de hoofden, zonder dat de overeengekomene hoeveelheid goud (tegen *f* 16 koper het ons) aan het gouvernement werd geleverd, in 1849 doen vervangen door eene hoofdelijke belasting van *f* 5 s' jaars per huisgezin, even als in de Minahassa. Zoolang echter

de bevolking blijft onder het dadelijke beheer harer vorsten en onder den druk van haren adel, is geene groote verbetering in haar lot te voorzien. De hoofden, dom, vadzig en trotsch, leven van de opbrengst van den arbeid van de minderen, zoowel vrijen als slaven. Zij leenen de veelsoortigste zaken van de minderen om ze nimmer terug te geven. Regt daarvoor is niet te krijgen, omdat de vorsten hetzelfde doen. Eigendomsregt bestaat alzoo niet of wordt althans niet gehandhaafd. Lust tot arbeid kan er alzoo ook niet zijn en de armoede neemt dan ook zoodanig toe, dat, even als tijdens de verpligte goudlevering, talrijke inwoners hun land verlaten, om in Bwool, Kaijdipang en Bolang itam een beter bestaan te vinden. Zelfs de belasting van *f* 5 s'jaars per huisgezin schijnt er zoo drukkend te zijn, dat er slechts een gering gedeelte van kan worden opgebragt, zelfs in produkten (katoen), waartoe der bevolking vrijheid gelaten is. Over de vijf jaren, gedurende welke deze belasting werkt, is men in alle jaren in elk rijkje zeer achterlijk gebleven in de betaling van het kontingent. De achterstand bedroeg in 1854 reeds voor Gorontalo ruim *f* 70600, voor Limbotto *f* 17600, voor Bone *f* 7300, voor Bolango *f* 700, voor Attingola *f* 200 en voor Boealemo *f* 3700, dat is ongeveer een ton gouds, zonder dat het te denken is, dat die som aangezuiverd zal kunnen worden.

De huizen zijn algemeen slecht gebouwd van houten stijlen en bamboezen wanden en niet minder slecht onderhouden. De meeste hoofden zijn overgegeven aan het gebruik van amfioen. Wel brengt de amfioenpacht naauwelijks *f* 3000 s'jaars op, en bedraagt voor 1855 zelfs slechts *f* 1800, doch de Boeginezen brengen veel opium ter sluiks aan, waarschijnlijk meer dan de door het gouvernement verkochte hoeveelheid.

Van de Gorontalosche landschappen bezit men overigens meer statistische gegevens, dan van eenig ander buiten de Minahassa gelegen gewest der residentie Manado. De cijfers der bevolking heb ik hierboven reeds medegedeeld.

De veestapel was in de Gorontalosche landschappen in 1852 zamengesteld als volgt.

Veestapel in de Gorontalosche landschappen in 1852.

Rijkjes.	Karbouwen.	Runderen.	Schapen.	Geiten.	Paarden.
Gorontalo	2739	23	70	2029	1212
Limbotto............	701	—	—	190	452
Boni, Bintauna en Soewawa	186	—	60	85	185
Bolango.............	113	—	—	58	27
Attingola............	40	—	—	116	15
Boealemo	45	—	—	70	3
	3824	23	130	2548	1894

Het garnizoen te Gorontalo bestaat, zooals reeds hierboven is gezegd, uit een officier en 30 onderofficieren en manschappen. Er zijn fortjes te Gorontalo (fort Nassau), en te Kwandang en Soemalatte, welke laatste plaatsen aan de noordkust zijn gelegen. De schutterij is er 64 man sterk. De schutters zijn personen van verschillenden landaard, meest alle zeer behoeftig en van de vischvangst levende. Zij wonen in eene kampong bijeen en doen s' avonds en s' nachts wachtdiensten.

De landbouw bestaat voornamelijk in het aanplanten van rijst, turksche tarwe, suikerriet en eenige aardvruchten. De katoenteelt schijnt nog al iets voor de toekomst te beloven, doch de koffij- en kakao-kultuur heeft men vruchteloos beproefd. De ploeg is te Gorontalo in gebruik en wordt gewoonlijk met karbouwen bespannen. De karbouwen zijn groot en sterk en gelden, wanneer zij goed zijn, ongeveer *f* 12 koper het stuk. De karbouwen vermenigvuldigen sterk, doordien zij slechts bij feesten nu en dan geslagt en genuttigd worden. Het aantal paarden daarentegen vermindert sterk, zoowel door slechte verzorging als doordien de Boeginezen veel van paardenvleesch houden en er velen doen slagten. De gorontalosche en limbottosche paarden zijn van een veel minder edel ras dan die van Parigi, welke laatste in deze streken eene zekere vermaardheid hebben. Vroeger

werden vele paarden van Gorontalo naar Manado uitgevoerd, doch met het verval van het ras is ook die uitvoer veel verminderd. Hoenders zijn te Gorontalo in overvloed en goedkoop te verkrijgen; eenden en ganzen minder.

De vischvangst wordt zeer belemmerd door de bijkans voortdurende aanwezigheid van zeeroovers in de Gorontalosche wateren. Het zout verkrijgt men op dezelfde wijze als in de Minahassa. De volksvlijt is overigens gering. De vrouwen houden zich nog al bezig met het weven van sarongs, korte broeken en hoofddoeken. Van eene geringe beteekenis is de handel. Sedert de vrijverklaring der havens van Manado en Kema doen de boeginesche handelspraauwen Gorontalo niet meer aan. De zeeroovers doen het overige om den handel te vernietigen. Men wenscht dan ook Gorontalo tot vrijhaven verklaard te zien en de tijd is meer dan gekomen dat maatregelen genomen dienen te worden om de zeeroovers voor goed uit de wateren van Celebes verwijderd te houden.

De in- en uitvoer te Gorontalo bedroeg:

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Jaren.	Invoer.	Uitvoer.
1847	*f* 55,638	*f* 30,173	1851	*f* 14,061	*f* 18,112
1848	39,707	21,577	1852	14,993	3,995
1849	61,487	26,411	1853	9,574	6,521
1850	13,246	11,717	1854	26,245	7,140

Omtrent de rijkjes ter noordkust van Celebes is onze kennis nog van geringe beteekenis. Bolang mogondo is het minst onbelangrijke dier rijkjes. Bwool is als het tweede in rang te beschouwen. In alle rijkjes bestaat meer ontzag voor het gouvernement dan men zou vermoeden, met het oog op de weinige magt en klem, welke daar in de latere tijden ontwikkeld zijn, en dat ontzag is inderdaad ook nog slechts het gevolg van den grooten

invloed, dien de Kompagnie in deze gewesten wist te verkrijgen en te behouden. Wanneer men de krachtige bemoeijingen van Padbruggge op het laatst der 17e eeuw naleest, kan het geene bevreemding wekken, indien de overlevering daarvan bij de volken der noordkust nog niet is verloren gegaan en onwillekeurig wenscht men, dat de Nederlanders der 19e eeuw eene gelijke veerkracht mogen ontwikkelen. Veerkracht toch is op zich zelve reeds eene magt, welke het ontbrekende van genoegzame stoffelijke magt veel kan verhelpen.

Alle de rijkjes der noordkust zijn, even als de Gorontalosche landschappen, rijk aan goud, maar dat goud is ook voor hen geweest eene bron van rampen en eene groote oorzaak van den achterlijken toestand der bevolking. Tot 1826 waren de vorsten gehouden al het goud, dat in hunne rijkjes gevonden werd, aan het gouvernement te leveren tegen den geringen prijs van *f* 16 tot *f* 14 koper het ons. Het bleek echter, dat een groot gedeelte van het verkregen goud den gewonen handelsweg zocht, dat is: aan den meestbiedende verkocht werd. Men kwam toen overeen, dat men slechts eene bepaalde hoeveelheid van het goudprodukt aan het gouvernement zou leveren. Maar men bleef natuurlijk liever het goud tegen den dubbelen prijs aan de Boeginezen verkoopen en de achterstand op de verpligte levering heeft niet opgehouden toe te nemen. Op het laatst van 1854 bedroeg die achterstand voor de rijkjes Bolang mogondo, Bolang banka, Bolang itam, Bintauna, Bwool en Tolitoli reeds 13177 realen. Meer en meer bleek alzoo de wenschelijkheid, ook hier, even als in de Gorontalosche landschappen, de verpligte goudlevering af te schaffen en haar door eene hoofdelijke belasting te doen vervangen van *f* 5 per huisgezin s'jaars, betaalbaar in geld, goud of produkten. Men heeft ook reeds getracht nieuwe kontrakten in dien zin te sluiten, doch tot nog toe zijn slechts met de vorsten van Bolang itam en Kaijdipang zoodanige overeenkomsten aangegaan.

Ofschoon het een feit is, dat de goudgravende bevolking in armoedigen toestand verkeert en in vele mijnen de arbeid naauwelijks beloond wordt, mag men daaruit niet het gevolg trekken,

dat derwaarts gebragte kapitalen geene goede renten zouden geven. Vooreerst verkeert men omtrent den goudrijkdom der gronden nog in groote onzekerheid. Een deskundig onderzoek hieromtrent zou geenszins overbodig zijn. De algemeene verbreiding van het goud in het noordelijke schiereiland, tot in het westelijke gedeelte der Minahassa toe, laat vermoeden, dat er gronden zijn, veel rijker aan goud, dan eenige der tot nog toe bewerkte. Maar zelfs de opbrengst der bestaande mijnen is zeker slechts een gering gedeelte van hetgeen zij zoude kunnen zijn bij eene betere werkwijze, bij eene geregelde administratie en verzorging der arbeiders en bij eene behoorlijke betaling van den arbeid. De afkeer der bevolking van den mijnarbeid, die haar thans slechts zorgen en kommer baart, terwijl de hoofden de voordeelen van de opbrengst genieten, zou dan allengs verminderen of wel geheel ophouden.

De heer P. Baron Melvill van Carnbee heeft zich eenige jaren geleden tot het gouvernement gewend, om eene toelating te erlangen tot het ontginnen der goudgronden in Noord-Celebes met partikuliere middelen. Die toelating is niet verleend geworden. De tijden en de omstandigheden zijn sedert veranderd. Bij voortgaande vestiging van ons gezag zal de tijd waarschijnlijk spoedig aanbreken, waarin de ontginning der goudgronden van Noord-Celebes aan europesche kapitalen zal kunnen worden toevertrouwd.

Beschaving en christendom hebben in vorige tijden in sommige rijkjes langs de noordkust eenige voortschreden gemaakt. Naarmate wij ons gezag echter hebben laten verflaauwen, zijn beide weder achteruitgegaan en bij de christenen, die er nog zijn, de vorsten aan het hoofd, bestaat blijkbare neiging om tot het mohammedanisme, de algemeene godsdienst der bevolking over te gaan. De zendelingen zouden hier een' ruimen werkkring voor zich geopend zien en het zal zeker menigeen verwondering baren, bij de talrijkheid der zendelingen in de Minahassa, dat voor de rijkjes ter noordkust nog geene zendelingen zijn bestemd. Zij zouden daar zeker niet die aangenaamheden des levens genieten, welke in de Minahassa hun deel zijn, maar zij zouden even

nuttig kunnen zijn en niet minder blijken geven van eene zekere onverschilligheid voor aardsche goederen, van hunne gewijdheid aan het bekeeringswerk. Dat de zendelingen in de Minahassa zich nog niet derwaarts hebben begeven, is zeker daaraan toe te schrijven, dat ieder hunner reeds een' uitgebreiden werkkring heeft. Waarschijnlijk zouden zij geheel bereid zijn, in de rijkjes Bolang, Bwool enz. hun beschavings- en bekeeringswerk voort te zetten, indien zij slechts vervangers hadden voor hunne betrekking in de schoone oorden, die zij thans bewonen.

De alfoeren van Bolang mogondo moeten in vele opzigten overeenkomen met die der Minahassa. Velen ook, misdadigers en ontevredenen, zijn uit de grensdistrikten der Minahassa derwaarts verhuisd. Wars van een geregeld bestuur, houden zij zich verspreid in de bosschen op en mijden een geregeld handelsverkeer met de bewoners der grensdistrikten, omdat zij vreezen diensten voor het gouvernement te zullen moeten verrigten, waardoor zij veel van hunne onafhankelijkheid zouden moeten verliezen, hebbende zelfs de radja van hun rijk weinig of geen gezag over hen.

Met de bevolking der kuststreken is het echter veel gunstiger gesteld en indien het de bepaalde wil was van het gouvernement, zou het dit rijkje op eene vreedzame wijze met weinig moeite en opoffering in gelijke verhouding kunnen brengen als de Minahassa. Er bestaat nu reeds een weg dwars door het eiland van de hoofdplaats Bolang mogondo naar Kottaboena en deze weg zou van uit Mogondo ligtelijk met de Minahassa in gemeenschap kunnen gebragt worden. Bolang mogondo eens onder de onmiddellijke leiding van het gouvernement getrokken zijnde, zullen Bolang banka en Bolang itam, beide trouwens zeer onbeduidende rijkjes, spoedig dat voorbeeld kunnen volgen, daar zij thans reeds geheel onder den invloed van Bolang mogondo staan.

In Bwool wonen vele Boeginezen, Wadjorezen en Mandharezen. Er schijnt eene tamelijke mate van welvaart te bestaan, doch er is veel grond, om aan te nemen, dat de Bwoolers, even als de Tolitolorezen met de zeeroovers heulen, ofschoon de Bwoo-

lers zeggen er veel last van te hebben. De verpligte goudlevering is er sedert 1847 geheel gestaakt, hoezeer die verpligting nog niet opgeheven is. In Tolitoli of Tontoli heeft men daarmede reeds in 1843 geheel opgehouden.

Meermalen heb ik reeds gesproken over den invloed der Boeginezen ver buiten het land hunner inwoning. Zij hebben dien invloed deels te danken aan hunne verstandelijke meerderheid en hunne veerkracht, deels echter en voor geen gering gedeelte aan de aanmatigingen van het rijk van Boni. Dit rijk, groot geworden door ons na de vernedering van het rijk van Goa, heeft, sedert de verovering van Makassar door Speelman, de vroegere rol van Goa op zich genomen en steeds getracht zich uit te breiden en de overige staten van Celebes aan zich cijnsbaar te maken. Het verval der Kompagnie heeft die uitbreiding mogelijk gemaakt en de magt van Boni nam in dezelfde verhouding toe, als die der Kompagnie verzwakte. Evenwel is de magt van Boni op het einde der vorige eeuw ook reeds begonnen te dalen. De leenvorsten kwamen toen reeds in verzet, zonder dat Boni bij magte was ze te straffen. Der magt van Boni werd later door het europesche gezag meermalen gevoelig afbreuk gedaan, vooral door de vernieuwing van het Bongaaische verbond in 1824, dat de door Boni aan zich cijnsbaar gerekende staten de nederlandsche oppermagt op nieuw deed erkennen en door de niet toetreding van Boni tot de nieuwe daarin voorkomende bepalingen de voorname oorzaak was van den oorlog van 1825. Boni bleef ook na 1824 steeds een' hoogen toon voeren en zich tegen over de overige staten van Celebes gedragen, alsof het er de heerschappij over voerde. De tegenwoordige vorst van Boni, Aroe Poegie, ging zelfs in de jongste tijden zoo ver, dat hij de vorsten van Sidenring, Sawito, Soepa, die der Mandharsche staten, die van Tanette, Torathea, Kajeli, enz. deed ontbieden, om bij het besnijdingsfeest van een zijner kinderen tegenwoordig te zijn, onder bedreiging van zware straffen bij nalatigheid. Deze onbezonnen eisch heeft er nog meer toe bijgebragt om Boni te verzwakken, doordien

eensdeels de vorsten bepaald weigerden aan die ontbieding te voldoen en zich nader aan het gouvernement sloten, en anderdeels een magtvertoon van onze zijde den vorst van Boni spoedig een' meer nederigen toon deed aanslaan. Wij hebben er uit geleerd, dat de hooge toon van Boni weinig beteekent en dat eene krachtige en beleidvolle hand Boni spoedig zal kunnen terugbrengen tot de ondergeschikte verhouding, waarin het behoort. Mogt het noodig zijn, dan zal men ook niet behoeven te aarzelen verder te gaan en een einde te maken aan het bestaan van een rijk, dat, na zijne opkomst aan ons te danken te hebben gehad, zulks steeds met ondankbaarheid heeft vergolden.

Ik ben in dit Hoofdstuk opzettelijk in eenige bijzondere beschouwingen getreden, om aan te toonen, dat ons gezag in Noord-Celebes beter is gevestigd dan algemeen bekend is. Er is daar geen rijkje, dat niet door kontrakten minstens staatkundige ondergeschiktheid aan ons gouvernement erkend heeft, — en waar nog voor enkele gewesten zoodanige kontrakten niet bestaan, is het niet twijfelachtig, dat die gewesten behooren tot de rijkjes, zooals Moeton, Parigi en Limbotto, waarmede overeenkomsten door het gouvernement zijn aangegaan. En zelfs in de weinige en weinig beteekenende gewesten, welke zich van Moeton of Parigi of Limbotto min of meer hebben afgescheiden, erkent men eene meerdere of mindere ondergeschiktheid aan Boni of Mandhar, staten welke onder ons staatkundig gezag staan. Bovendien is geheel noordelijk Celebes, als oude bezitting van Ternate, door de onderwerping van Ternate, aan ons overgegaan. De geringe uitwerking van ons gezag aldaar is louter het gevolg geweest van onze weinige bemoeijenis en van het verderfelijke stelsel, dat zoo lang bij onze vorige staatsmannen heeft geheerscht, om de buitenbezittingen aan Java op te offeren. In de volgende afdeeling van dit verhaal zal ik aantoonen, dat ook op de oostkust van Celebes ons gezag veel uitgebreider is dan men vrij algemeen denkt.

HOOFDSTUK X.

OVER DEN TEGENWOORDIGEN STAND DER KENNIS VAN NOORD-CELEBES.

Hijdografie. — Geografie. — Geologie. — Flora. — Fauna. — Ethnologie. — Statistiek.

Hoezeer de kennis der tot de residentie Manado behoorende gewesten in de laatste drie tientallen jaren groote voortschreden heeft gemaakt (1), is het er nog verre af, dat men daarin eenigzins der volledigheid zoude genaderd zijn. De kusten zijn nog slechts voor een gedeelte opgenomen en de gesteldheid der wateren langs de kusten, vooral in de Tominibogt, voor een groot gedeelte onbekend. De geografische kennis van de rijkjes langs de noordkust, van de Gorontalosche landschappen en van alle overige

(1) Op de kaarten van het begin der vorige eeuw is Noord- en Midden-Celebes nog voorgesteld als een massief langwerpig vierkant. De groote bogten van Tomini en Tomaiki komen daarop niet voor. Zie Valentijn's kaart van de »Landvoogdij der Moluccos" met de aangrenzende eilanden in het eerste deel van zijn groot werk. Valentijn bezat echter veel meer kennis van Noord-Celebes dan die kaart aanwijst. Zijne beschrijvingen van de noordkust en van de landen om de Tominibogt, hoezeer tot een reeds ver verwijderd tijdstip betrekking hebbende, zijn nog zeer lezenswaardig. Zijn zij voor dat tijdstip juist, dan had men toen zeker betrekkelijk weinig minder kennis van de gesteldheid dier landen dan thans. Zij schijnen toen veel meer bevolkt en bebouwd geweest te zijn dan tegenwoordig.

aan de bogt van Tomini gelegene gewesten is eigenlijk nog slechts als geheel in haar begin te beschouwen en in een geologisch opzigt weet men weinig meer van ze, dan dat de bodem van het Parigische af tot in de Minahassa toe op zeer talrijke plaatsen goudhoudend is en op vele plaatsen uit zandsteen bestaat. Van de bergen tusschen Palos en de Minahassa weet men niets anders, dan dat er velen zijn, die zich van 1000 tot 2000 meters, enkele zelfs die zich tot meer dan 2000 meters boven de zeevlakte verheffen. Van de kennis van het planten- en dierenrijk van het noordelijk schiereiland, van Palos af tot Bolang mogondo toe, is zelfs nog geen sprake, indien men de tamme dieren uitzondert. In een anthropologisch opzigt zijn wij niet veel verder gevorderd en wat het ethnologische van onze kennis betreft, staan wij nog op eene naauwelijks noemenswaardige hoogte. Van de Gorontalosche landschappen bezit men echter omtrent een en ander nog de meeste gegevens.

Geheel anders is het gesteld met hetgeen ons van de Minahassa bekend geworden is. Maar ook die kennis, hoe zij ook in de latere tijden moge toegenomen zijn, is nog zeer eenzijdig en in vele opzigten nog volstrekt onvoldoende. Wanneer men de thans reeds uitgebreide literatuur over de Minahassa naslaat, zal men zich tamelijk bevredigd gevoelen over wat men er uit verneemt omtrent de bevolking, hare zeden en gewoonten, hare maatschappelijke instelling, hare godsdienst, hare bedrijvigheid, hare middelen van bestaan, hare verhouding tot de hoofden en en tot het gouvernement. Maar wil men zich eene eenigzins grondige kennis verschaffen van het land zelf, van zijne geologie, van zijne flora en fauna, van de verschillende talen door de volken der Minahassa gesproken, — waar zal men de bronnen er voor vinden?

Ik heb vijf speciale kaarten der Minahassa voor mij liggen: die van den Baron Van Derfelden van Hinderstein, van den heer Van Spreeuwenberg, van den heer J. C. Neurdenburg, een manuskriptkaartje tot een der jongste officiële verslagen behoorende en eindelijk de Kaart van de Minahassa van mijnen vriend

den heer P. Baron Melvill van Carnbee. Van deze kaarten is de laatstgenoemde verreweg de beste. De heer Melvill van Carnbee heeft bij de zamenstelling er van gebruik kunnen maken van de geodesische bepalingen van de gebroeders De Lange en van de waarnemingen van Forsten, den heer F. W. Paepke Bulow en anderen. Zijne kaart is een verblijdend verschijnsel van vooruitgang, wanneer men die bij de overige genoemde vergelijkt, doch zij is er nog verre af aan de eischen der wetenschap te voldoen. Ik zal niet spreken van de daarop aangeduide oudere administrative indeeling of van de afwezigheid van aanduiding of grensbepaling der distrikten, maar zij geeft geene juiste voorstelling van de gesteldheid van het land, dat er grootendeels als vlak land voorkomt, wijst weinig of niets aan van de ribben, welke de voornaamste bergen met elkander vereenigen, niets van de hoogvlakten van het centrale gedeelte der Minahassa, enz. Wenschelijk is het, dat eene geregelde opname van de Minahassa, welke door de heeren S. H. De Lange (wiens overlijden de wetenschap betreurt) en G. A. De Lange is voorbereid, weldra de gegevens moge verschaffen, om eene nieuwe en meer der volledigheid naderende kaart zamen te stellen. Daardoor zullen ook de grenzen der distrikten beter bepaald kunnen worden dan thans nog het geval is, en daardoor zal dan ook een einde gemaakt kunnen worden aan de kleine rustverstoringen, welke tot nog toe wegens grensgeschillen vrij dikwerf plaats hebben.

De natuurkundige kennis der Minahassa laat nog zeer veel te wenschen over. Mijne reis heeft mij geleerd, dat geheele het centrale gedeelte der Minahassa vulkanisch is, maar bijzondere kennis van de vele bergen, die er zich verheffen, van de jukken en ribben, die ze verbinden, bestaat nog niet. De weinige dagen van de reis, gebonden als ik bovendien was aan de nabijheid van den gouverneur generaal, lieten mij niet toe, zelf desbetrekkelijk onderzoekingen te doen. Ik heb slechts kunnen teruggeven, wat ik van de groote wegen af op een' vlugtigen doortogt heb kunnen nagaan. Van meerdere bergen, zoo als van

den Sapoetan, weet men dat zij van tijd tot tijd nog modder, zand of lava uitwerpen. Meerdere solfataren zijn reeds bekend. Maar al die kennis is nog slechts oppervlakkig en laat veel te wenschen over. Van oudere dan alluviale bezinkselvormingen in de Minahassa weet men nog niets, ten zij van die van het distrikt Ponosakan. Waarschijnlijk echter zullen ze op meerdere plaatsen gevonden worden in de nabijheid der kusten.

De flora der Minahassa is nog geheel te bewerken. Men kent er niet veel meer dan de kultuurplanten en de in het wild groeijende gewassen van uitstekend nut, de sago-, sagoweer- en wokam-palmen, de bamboe, kajoepoeti, koelit lawan, tapaloe, enz. en voorts nog een aantal boomen, welke bruikbare houtsoorten opleveren, boomen van welke men de alfoersche, doch voor een groot gedeelte nog niet de wetenschappelijke namen heeft leeren kennen.

Van de fauna der Minahassa is meer bekend geworden dan van hare flora. Die kennis dagteekent eerst van de jongste tijden. Reinwardt, Quoij en Gaimard, Forsten, S. H. De Lange en de heeren C. W. F. Mogk en H. E. Thepass hebben de bouwstoffen geleverd voor de beginselen dier kennis. De heeren C. J. Temminck, H. Schlegel, S. Müller en W. De Haan hebben de voorwerpen, door Reinwardt en Forsten in de Minahassa verzameld, voor een gedeelte althans, aan de geleerde wereld bekend gemaakt. De verzamelingen van S. H. De Lange en de heeren Mogk, Thepass en A. F. J. Jansen, heb ik, voor zoo verre zij tot de visschen betrekking hebben, in het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië beschreven en thans houd ik mij onledig met de beschrijvingen der uitgebreide verzamelingen, welke ik zelf in de Minahassa heb gemaakt en waartoe de heeren Jansen en Dr. C. H. H. Muhlert veel hebben bijgedragen. De verzamelingen, door Quoij en Gaimard in Manado gemaakt, zijn gedeeltelijk beschreven door hen zelven, gedeeltelijk door de heeren Boisduval, Walckenaer en anderen. Niettegenstaande die nasporingen bepaalt zich onze kennis van de fauna der Minahassa nog grootendeels tot die der voornaamste zoogdieren vogels, reptiliën en visschen, en, wat de ongewervelde die-

ren betreft, tot een aantal insekten en zoetwater-mollusken (1).

Wat de nadere kennis der talen van de Minahassa betreft, zal men veel mogen verwachten van de zendelingen, voor welke de beoefening daarvan een hoofdvereischte is tot wezenlijke slaging in hunnen arbeid. Tot nog toe weet men er weinig van

---

(1) De thans van het geheele eiland Celebes bekende dieren zijn de hieronder genoemde, althans voor zooverre ik zulks uit de ter mijner beschikking staande hulpmiddelen heb kunnen nagaan. Slechts van de Minahassa, van Makassar en van Straat Makassar zijn diervormen bekend geworden. De hieronder genoemde zoogdieren, vogels, reptiliën, schaaldieren, spinnen, insekhen en zoetwater-cephalophoren, zijn voor verre weg het grootste gedeelte gevonden in de Minahassa en de meeste der opgesomde zee-cephalophoren en acephalen in Straat Makassar. In mijn kabinet bevinden zich vrij talrijke schaaldieren van het eiland Celebes welke ik na bepaling der soorten nader hoop te vermelden.

Zoogdieren. — Macacus cijnomolgus Gr., Cijnopithecus niger I. Geoffr., Tarsius spectrum Geoffr., Taphozous saccolaimus Temm., Pteropus phaiops Temm., Pteropus alecto Temm., Macroglossus minimus Gr., Harpijia cephalotes Gr., Cephalotes Peronii Geoffr., Viverra zibetha L., Viverra tangalunga Gr., Cuscus ursinus Less., Mus decumanus Pall., Artherura fasciculata Cuv. Gr., Sciurus rubriventer S. Müll., Sciurus leucomus Forst., Sciurus murinus Forst., Sciurus erijthromelas Temm., Anoa depressicornis H. Smith., Rusa moluccensis Gr., Sus celebensis S. Müll., Babijrusa alfurus Less., Halicore dugong F. Cuv. — Voorts de gewone huisdieren en het gewone vee.

Vogels. — Falco liventer Temm., Falco leucogaster Lath., Falco malaijensis Rwdt., Falco Reinwardtii Schl. Müll., Noctua punctulata QG., Scops menadensis QG., Corvus enka, Buceros exaratus Temm., Buceros cassidix Temm, Scijthrops Novae Hollandiae Lath., Scissirostrum Pagei Guér., Trichostoma celebense Strickl., Lamprotornis erijthrophis Temm., Lamprotornis metallicus Temm., Pastor corijthaix Wagl., Pitta celebensis Forsten, Pitta melanocephala Forsten, Muscicapa manadensis QG., Drijmophila alecto Temm., Acridotheres cinereus S. Müll., Ceblepijris (Campephega) morio Müll. Schl., Ceblepijris (Lalage) orientalis Temm., Ceblepijris (Lalage) aurea Temm., Ceblepijris melanops Temm., Ceblepijris Novae Guineae Lath., Ceblepijris (Graucalus) atriceps S. Müll., Ceblepijris (Graucalus) papuensis Lath., Ceblepijris (Graucalus) Temminckii S. Müll., Ceblepijris (Graucalus) bicolor Temm., Ocijpterus monachus Temm., Ocijpterus leucorhijnchos Temm., Turdus eremita of manillensis, Merops corniculatus Lath., Arachnothera longirostris Schl. Müll., Nectarinia sericea Schl. Müll., Nectarinia frenata S. Müll., Dicaeum Leclancheri Lafresn., Dicaeum celebicum S. Müll., Alcedo ispida L., Alcedo melanorhijncha Temm., Al-

en niet veel meer dan door eene woordenlijst, in het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen is gepubliceerd.

Ten opzigte van de statistiek der bevolking bezit men slechts tot tamelijk in bijzonderheden gaande bescheiden omtrent de Minahassa en de Gorontalosche landschappen. Wij mogen ook

---

cedo diops Temm., Todiramphus funebris Temm., Todiramphus Forsteni Temm., Lijncornis macropterus Temm., Climacteris picumnus Temm., Psittacus ornatus Gm. (Australasia Malaisiae Less.), Psittacus setarius, Psittacus Mülleri, Psittacus (Psittacula) stigmatus S. Müll., Psittacus (Cacatua) sulphureus Gm., Picus fulvus QG., Picus Temminckii Malherbe, Venulia Albertuli Bp., Centropus celebensis QG., Centropus bicolor Less., Eudijnamis melanorhijnchus S. Müll., Phoenicophaeus calorhijnchus Temm., Gallus bankiva Temm., Megapodius rubripes Temm., Columba hijogastra Rwdt., Columba diademata Temm., Columba monacha Rwdt., Columba purpurata Lath., Columba Reinwardtii Temm., Columba radiata QG., Columba gularis QG., Columba manadensis QG., Oedicnemus magnirostris Geoffr., Parra gallinacea Temm., Gallinula phoenicura Penn., Gallinula leucomelana S. Müll., Rallus celebensis QG., Ardea caledonica Gm., Sterna melanauchen Temm., Sterna velox Rüpp., Anas superciliosa, Anas (Mareca) gibberifrons S. Müll., — Voorts het gewone tamme gevogelte. De genoemde soorten maken natuurlijk slechts een gering gedeelte uit der op Celebes levende vogels.

Reptiliën. — Chelonia midas Schw., Chelonia imbricata Schw., Emijs courou DB., Crocodilus biporcatus Cuv., Varanus bivittatus DB., Platijdactijlus monorchis D.B., Draco lineatus Daud., Histiurus amboinensis Cuv., Gongijlus (Euprepes) Sebae DB., Dibamus Novae Guineae DB., Cijlindrophis melanota Wagl., Rabdion torquatum DB., Rabdion Forsteri DB., Calamaria lumbricoidea Boie, Xenopeltis unicolor DB., Acrochordus fasciatus Shaw, Gonijosoma oxijcephalum DB., Leptophis olivaceus DB., Lijcodon aulicum Boie, Dendrophis picta Boie, Compsosoma subradiatum DB., Comprosoma melanurum DB., Amphiesma chrijsargum DB., Eurostus plumbeus DB., Cerberus boaeformis DB., Tragops prasinus Wagl., Drijinus nasutus Merr., Triglijphodon flavescens DB., Triglijphodon Drapiezii DB., Triglijphodon gemmicinctum DB., Triglijphodon irregulare DB., Triglijphodon dendrophilum DB., Dipsas multimaculata Boie, Pelamijs bicolor Daud., Hijdrophis pelamidioïdes Schl., Platurus fasciatus Daud., Bothrops viridis Wagl., Tropidolaemus Wagleri DB., Rana macrodon Kuhl., Polijpedates rugosus DB., Bufo asper Schl.

Visschen. — Deze zullen aan het einde van dit werk vermeld worden.

Schaaldieren. — Birgus latro Leach, Limulus moluccanus Latr.

Spinnen. — Thomisus farinarius Walck., Epeira anseripes Walck., Epeira aemula Walck., Plectana clavatrix Walck., Tetragnatha celebesiana Walck.,

daaromtrent nieuwe vorderingen te gemoet zien, sedert aan de radja's van meerdere rijkjes bevolen is de invulling en aanhouding van bevolking-, geboorte- en sterfte-staten volgens modellen, hun tot dat einde toegezonden.

De overige statistische kennis der Minahassa is veel gevorderd door de officiële opgaven, welke ik hierboven heb kunnen me-

---

Deineiresus Walckenaerii White.

Insekten. — *Schildvleugeligen.* — Chalcosoma atlas Burm., Lucanus metallifer Boisd., Lucanus titanus Boisd., Buprestis chrijsocoelis Boisd., Scarabaeus atlas Boisd., Lamia octomaculata Fabr., Saperda vanikorensis Boisd., Anomala Bousqueti Le Guillou, Isomerinthus dives Schoenh., Isomerinthus opulentus Schoenh., *Peesvleugeligen.* — Libellula menadensis Boisd. — *Regtvleugeligen.* — Blatta (Epilampra) jaspidea Serv., Blatta (Epilampra) macassariensis DH., Mantis (Mantis) hijbrida Burm., Mantis (Mantis) superstitiosa S., Mantis (Mantis) heteroptera DH., Mantis oligoneura DH., Phasma Boiei DH., Phasma (Phijllium) celebicum DH., Phasma (Ascephasma) Forstenii DH., Phasma (Necrosia) roseipenne DH., Acridium (Truxalis) psittacinum Hag., Acridium (Acridium) ruficorne F. of ranaceum B., Acridium (Acridium) consanguineum S., Acridium (Oxija) infuscatum DH., Acridium (Oxija) velox F. of hijla S., Acridium (Oxija) abbreviatum S., Acridium (Oedipoda) nigrofasciatum Latr., Acridium (Oedipoda) nigratorium L. B., Acridium (Oedipoda) maculata Charpent., Acridium (Gomphocerus) tamulus F., Acridium (Tetrix) gracile DH., Acridium (Tetrix) breve DH., Acridium (Truxalis) nasutum DH., Locusta (Mecopoda) macassariensis DH., Locusta (Mecopoda) javana L., Locusta (Phaneroptera) celebica DH., Locusta (Phaneroptera) hordeifolia DH., Locusta (Phaneroptera) brevis Serv., Locusta (Phijlloptera) Forstenii DH., Locusta (Xiphidium) lepida Hag., Locusta (Xijphidium) maculatum Charpent., Locusta (Locusta) plantaris DH., Locusta (Grijllacris) rubrinervosa S., Grijllus (Eneoptera) fasciatus DH., Grijllus (Eneopterus) cinereus DH., Grijllus (Eneoptera) punctatus DH., Grijllus (Oecanthus) gracilis DH., Forficula (Forficesila) indica Hag. — *Vliesvleugeligen.* — Crocisa lamprosoma Boisd.—*Schubvleugeligen.*—Ornithoptera amphimedon Boisd., Ornithoptera archideus G. R. Graij, Ornithoptera priamus Boisd., Ornithoptera haliphron Boisd., Papilio ascalaphus Boisd., Papilio cirrha Boisd., Papilio nephelus Boisd., Papilio dorcus Rwdt, Papilio memnon L., Papilio deiphobus L., Papilio ulijsses L., Papilio peranthus God., Papilio severus Cram., Papilio amphitrion Cram., Papilio eurijpilus L., Papilio androcles Boisd., Papilio aristaeus Cram., Papilio polijphontes Boisd., Papilio alphenor Cram., Pieris isse God., Pieris coronea God., Pieris celestina Boisd., Terias candida Boisd., Terias egnatia Boisd.

Cephalopoden. — Octopus indicus Rapp., Sepia latimanus QG., Onijchoteuthis armatus QG.

dedeelen. Die der overige gewesten van Noord-Celebes laten ten huidigen dage nog bijkans alles te wenschen over, maar het laat zich voorzien, dat ook daaromtrent spoedig een nieuw licht zal opgaan, wanneer het bestuur over die gewesten zal blijven in zulke kundige en krachtige handen, als aan welke het tegenwoordig is toevertrouwd.

Cephalophoren. — Helix Quoiji Desh., Helix bulbus Mouss., Helix colorata Mouss., Helix mamilla Fér., Helix laeva Chemn., Helicogena papilla Fér., Nanina Stuartiae Beck., Cijclostoma laeve Graij, Cijclostoma vitreum Müll., Planorbis tondanensis Q., Ampullaria celebensis Q, Paludina costata Q., Paludina ventricosa Q.,Melania celebensis Q., Melania uniformis Q., Melania tirouri Q., Melania perfecta Mouss., Melania aspirans Hinds, Bulimus perversus L., Bulimus contusus Reeve, Vitrina flammulata Q., Vitrina viridis Q., Ringicula caron Hinds, Siphonaria acuta Q., Cerithium palustre Lam., Cerithium macrostoma Hinds, Solarium asperum Hinds, Solarium coelatum Hinds, Scalaria glabrata Hinds, Ovulum gallinaceum Hinds, Rotella sagittata Hinds, Murex cirrosus Hinds, Tijphis nitens Hinds, Triphoris clemens Hinds, Triphoris concors Hinds, Triphoris sculptus Hinds, Trophon fimbriatus Hinds, Trophon gijratus Hinds, Mangelia oriza Reeve, Mangelia celebensis Reeve, Mangelia cinnamomea Hinds, Mangelia celebensis Hinds, Mangelia coronata Hinds, Mangelia vittata Hinds, Pleurotoma mijstica Reeve, Pleurotoma violacea Hinds, Defrancia philippensis Hinds, Clavatula sinensis Hinds, Clavatula debilis Hinds, Clavatula scalaris Hinds, Clavatula laeta Hinds, Clavatula nitens Hinds, Clavatula pijramis Hinds, Clavatula polita Hinds, Clavatula tessellata Hinds, Clavatula fulva Hinds, Clavatula retusa Hinds, Terebra amanda Hinds, Terebra textilis Hinds, Cancellaria bicolor Hinds, Rostellaria fusus Mart., Marginella scripta Hinds, Marginella tricincta Hinds, Patelloida striata Q.

Acephalen. — Corbula modesta Hinds, Corbula tunicata Hinds, Corbula crassa Hinds, Corbula albuginosa Hinds, Corbula solidula Hinds, Nucula Cumingii Hinds, Tellina rhodora Hinds, Pecten velutinus Sowb.

Stekelhuiden. — Holothuria fusco-cinerea Jaeg., Holothuria atra Jaeg., Holothuria punctata Jaeg., Holothuria scabra Jaeg., Trepang ananas Jaeg., Sijnapta Beselii Jaeg., Mulleria echinites Jaeg., Mulleria Lecanora Jaeg., Bohadschia mamorata Jaeg., Bohadschia argus Jaeg., Bohadschia ocellata Jaeg., Bohadschia lineolata Jaeg., Bohadschia albiguttata Jaeg. Deze Holothuriën zijn in Jaeger's Monographie beschreven naar voorwerpen, welke hij van Celebes ontvangen had. Het is echter nog geenszins zeker, dat die soorten alle op de riffen van Celebes voorkomen, maar waarschijnlijker, dat meerderen daarvan van elders door de makassaarsche, boeginesche en mandharesche tripangvisschers te Makassar waren aangebragt.

TWEEDE AFDEELING.

REIS

DOOR DE

RESIDENTIE TERNATE.

HOOFDSTUK I.

OVERTOGT VAN KEMA NAAR TERNATE.

Uittogt van Kema. — De resident Jansen. — Gezigt op de Minahassa van de reede van Kema. — De Vesuvius. — Eilandjes Tifore en Maijo. — Mitarra, Ternate en Tidore. — Schakel van vulkanen langs Halmaheira. — Aankomst ter reede van Ternate. — De sulthan van Ternate aan boord van de Ambon.

Des morgens vroeg van den 23n September waren de schutterij en de kabesaran van Kema, van de loge tot aan het havenhoofd in twee reijen geschaard, om den gouverneur generaal uitgeleide te doen. Onder het lossen van het geschut van den wal en van de Vesuvius begaf het hooge reisgezelschap, na elf dagen verblijf in de Minahassa, zich weder aan boord van het stoomschip Ambon, om de reis naar de eigenlijke Molukken te vervolgen.

Vol van aangename herinneringen aan dat verblijf, kwam ik aan boord terug. De reis door dat schoone land was mij als een droom, zoo spoedig was zij geëindigd, zoo weinig rustpunten had zij aangeboden door de onophoudelijke afwisseling van tooneelen en indrukken, en indien niet het betreurenswaardige ongeluk aan den waterval van Tonsea lama waren voorge-

gevallen, zouden alle die indrukken nog aangenamer zijn geweest. Met veel genoegen had ik te Manado de kennismaking hernieuwd met mijnen vriend den resident Jansen, een uitstekend ambtenaar vol kennis en energie, nog jong en vol ijver, van wien het gouvernement, dat hij dient, en de bevolkingen, die hij bestuurt of nog besturen zal, gespannen verwachting mogen koesteren. De heer Jansen bleef te Kema achter. Wij hadden den takt en smaak bewonderd, met welke hij het hooge reisgezelschap overal in de Minahassa had weten te ontvangen en te doen ontvangen en hij oogstte dan ook, bij het vertrek van den gouverneur generaal, over die ontvangst en over zijn bestuur ruimschoots de goedkeuring in, welke hij in zoo hooge mate verdiende.

Dadelijk na onze wederinscheping werd het anker geligt. Het strand van Kema en het havenhoofd waren met menschen als bezaaid. De Vesuvius schepte zich in wijde kringen om de Ambon, als om zijne groeten te brengen aan ons stoomschip, dat de eer te beurt viel den opperlandvoogd tot gast te hebben.

Spoedig echter rigtten zich onze blikken verder om ons heen. Prachtig is het gezigt van de reede op het land. De heldere hemel vergunde ons dat prachtige in zijne volheid te genieten. De Klabat lag geheel vrij voor ons, met zijnen breeden voet zich in de zee verliezende. Het lieve Kema met zijne onbeschaduwde strandhutten en duizenden kokospalmen ligt op zijnen uitersten voet. Achter Kema gaat het terrein in de zachte hellingen des bergs over, die, tot ongeveer 600 meters boven de zeevlakte bebouwd, van af die hoogte tot nog wel 1000 meters hooger met digt oorspronkelijk woud zijn bekleed, boven hetwelk de kegelvormige top zich naakt verheft. Dien top peilde ik in noordwest ten westen. Hij schijnt een' krater te hebben, die naar het zuid-zuid-oosten is gekeerd. Zuidelijk gaat de voet van den Klabat over in het Tondanosche gebergte, noordoostelijk door een laag bergzadel in dien der tweelingvulkanen Soedara, welke, veel minder hoog dan de Klabat, op een' grooteren afstand hunne scherpe kegelvormen in het noordnoordoosten lieten ontwaren.

Het eiland Lembeh lag niet ver van ons verwijderd met zijn. hoogsten top in noordnoordoost-half-oost en door eene enge straat van den voet der Twee gebroeders (Soedara) gescheiden. Steile, zich bijkans regtstandig uit de zee verheffende rotsen, onzer marine in hare schietoefeningen soms tot schijf dienende, begrenzen de reede in het zuidzuidoosten.

Lang nog nadat wij van de reede waren gestoomd, waren onze blikken aan het prachtige landschap geboeid, dat waarschijnlijk geen onzer immer zou terugzien.

De Vesuvius vergezelde ons van Kema tot Banda op bijkans alle togten door de Molukken. De officieren van dien bodem konden wij bijkans beschouwen als tot het reisgezelschap te behooren en een dier officieren, de heer Jkhr L. De Stuers werd zelfs tot ordonnansofficier aan den gouverneur generaal toegevoegd. Het etat-major bestond, behalve uit den heer L. de Stuers, uit den heer Valentini, kommandant, en de heeren Faure, Meijer, Baron Van Tuijl Van Serooskerken en Frucht. Eenige jaren vroeger, in 1848, tijdens de tweede balische expeditie, had ik met denzelfden bodem een togtje gemaakt van Bezoeki naar Soerabaja. Van het toenmalige etat-major was er niemand meer. De meeste heeren waren op andere bodems overgegaan, de overigen waren overleden.

De nabijheid van de Vesuvius droeg er veel toe bij, om onze verdere togten te veraangenamen. Het geeft altijd een' aangenamen indruk, eene zekere gezelligheid, wanneer men op de onmetelijke vlakte der zee een punt heeft, waarop het oog kan rusten.

De overtogt van Kema naar Ternate geschiedde onder het schoonste weder. De afstand tusschen beide plaatsen bedraagt nog geene 2½ graden. Ofschoon de Ambon niet te tellen is onder de snelloopende stoomers, berekenden wij toch den overtogt binnen het etmaal te zullen kunnen volbrengen.

Ongeveer half weg tusschen beide plaatsen liggen de eilandjes Ti-

fore (Tafoeri) en noordoostelijk van Tifore het eiland Maijo (Majauw). Tifore bereikten wij tegen half vijf uur in den namiddag. Wij stoomden tusschen dit eiland en Maijo door. Maijo, dat wij op grooteren afstand links lieten liggen, is grooter en hooger dan Tifore. Ik schat zijne hoogte op ongeveer 200 meters, die van Tifore op slechts ongeveer 100. Geen van beiden heeft een vulkanisch voorkomen. Men ziet slechts heuvelreijen, welke in het centrale gedeelte der eilanden de grootste hoogte bereiken, zonder echter scherp geteekende toppen te vormen. Beide eilanden zijn onbewoond. Men vindt er vele klapperpalmen en wilde geiten, waarom ze door de Sangirezen op hunne reizen naar Ternate gewoonlijk worden aangedaan.

Nog voor het vallen van den avond ontwaarden wij reeds, ofschoon nog geheel in de verte, den top van den berg van Ternate boven den horizon. s' Avonds werd de Vesuvius gepraaid en bevolen om gedurende den nacht langzamer te stoomen, omdat wij anders Ternate nog in den nacht zouden bereiken. Niettegenstaande onze tragere gang waren wij toch in den nanacht reeds bij het eiland Ternate.

Toen de zon opging, verlichtte zij een tafereel, waarvan de indruk bij een ieder, die het heeft aanschouwd, niet ligt zal worden uitgewischt. Wij gleden over het enge vaarwater, dat Ternate van Mitarra (Noorwegen) scheidt. In de schemering zagen wij de beide kegels dezer bergen als geweldige zwarte massen, doch naarmate de schemering week voor den dag en wij de hoofdplaats Ternate meer nabijkwamen, zagen wij die kegels, alsook dien van Tidore met zijne rei van voorbergen, in al hunne pracht voor ons.

Het eilandje Mitarra bestaat geheel uit een' vulkanischen doch niet werkenden kegel, die, hoezeer veel minder hoog dan Ternate en Tidore, zeer indrukwekkend is, wanneer men zich nabij zijne steile kusten bevindt. Het behoort, even als Ternate en Tidore tot den schakel van vulkanen, die zich niet ver van de

westkust van Halmaheira van het zuiden naar het noorden uitstrekt en zich noordelijk in de vulkanen van het noordelijk schiereiland van Halmaheira voortzet.

Mitarra verheft zich nog geene 1000 meters boven de zeevlakte en is onbewoond. Slechts tijdelijk houden zich er eenige tidoresche visschers en landbouwers op. Lang is Mitarra een twistappel geweest tusschen de sulthans van Ternate en Tidore en thans nog is niet volkomen beslist, onder welken sulthan het behoort. De regten van Tidore op het eilandje schijnen echter het minste aan betwisting onderhevig te zijn en in het algemeen beschouwt men het ook als onder den sulthan van Tidore te staan.

Langzaam tusschen Ternate en Mitarra voortstoomende, ontwikkelde zich ook meer en meer het bergachtige land van Halmaheira voor het oog, doch het was te ver verwijderd en de lucht boven het land te weinig helder, dan dat het onze blikken lang van het bekoorlijke panorama van de drielingkegels van Ternate, Mitarra en Tidore zou hebben kunnen afhouden. Spoedig echter kregen wij de hoofdplaats in het gezigt en werd onze aandacht getrokken door de ter reede van Ternate liggende vaartuigen, door het lieve en levendige gezigt op de langs het strand zich uitstrekkende huizen der hoofdplaats en door de drukte ter ontvangst van den opperlandvoogd aan strand en op de bij het havenhoofd liggende praauwen. De Vesuvius, die een weinig was vooruitgestoomd, kwam eenige oogenblikken voor ons ten anker en loste het gewone salvo, dat bij het aan wal gaan van den gouverneur generaal door een saluut uit het fort Oranje gevolgd werd.

Naauwelijks had de Ambon het anker laten vallen of talrijke, met vlaggen en wimpels versierde, praauwen van den sulthan van Ternate staken van wal, om zich naar de Ambon te begeven. Op een dier praauwen, de grootste en fraaiste, bemand met een vijftigtal scheppers en van eene nette tent voorzien, bevond zich de sulthan zelf, wiens hooge jaren hem niet tegengehouden hadden, om als blijk

zijner verknochtheid aan ons gouvernement, den opperlandvoogd aan boord te komen verwelkomen. Ook de resident van Ternate de heer J. L. De Dieu Stierling, de sekretaris der residentie en de militaire kommandant kwamen aan boord, om den gouverneur generaal welkom te heeten.

HOOFDSTUK II.

VERBLIJF TE TERNATE.

Plegtige ontvangst van den gouverneur generaal. — Gesteldheid van het eiland. — Beschrijving der hoofdplaats. — Sulthans- en gouvernementsgebied. — Bevolking. — Aardbevingen en berguitbarstingen. — De sulthans van Tidore en Ternate. — Fort Oranje. — Garnizoen. — Schutterij. — Fort Terlokko. — Talangami. — Sakkovisschers. — Plegtige ontvangst der sulthans. — Tegenbezoek van den opperlandvoogd aan den sulthan van Ternate in zijn paleis. — Togtje naar Soela-takomi. — Lavastroomen. — Batoe angoes. — Hiera. — Verdronken land. — Ongeluk aan boord van de Vesuvius.

Dadelijk na aankomst aan wal, begaf het hooge reisgezelschap, begeleid door den resident en den sulthan van Ternate, zich naar het residentiehuis.

Het garnizoen, de schutterij en de troepen des sulthans stonden van het havenhoofd tot aan het residentiehuis langs den weg geschaard. Onder het oorverdoovend gerommel der trommen en de onwelluidende zoogenaamde europesche muziek van den sulthan kwamen wij ten residentiehuize aan, waar terstond de voorstelling plaats had aan den opperlandvoogd van de ambtenaren, officieren en notabele ingezetenen, alsmede van de prinsen en rijksgrooten van Ternate en Tidore, welke laatste daartoe van Tidore waren overgekomen.

Na afloop dezer plegtigheid maakte ik eene wandeling door de hoofdplaats, om mij eenigzins nader met haar bekend te maken.

Het eiland Ternate is als een enkelen vulkanischen kegel te beschouwen, aan welks tot in de zee afdalenden voet slechts hier en daar enkele kleine vlakten zijn te bespeuren. Zijn ruim 1500 meters hooge top vertoont zich, van de hoofdplaats gezien, vrij breed en afgeknot, doch onder eene veel spitsere gedaante, wanneer men hem van de noordoost- en noordzijde des eilands aanschouwt.

De hoofdplaats strekt zich langs de oostzijde des eilands uit en rust hier op de zachte hellingen van den voet des bergs, verheffende het terrein zich reeds op eenige schreden afstands van het strand. De bevolking van het geheele eiland bedroeg op het einde van 1854 ruim 8000 zielen, welke voor verre weg het grootste gedeelte ter hoofdplaats zelve wonen, terwijl de overige spaarzame bevolking aan den voet en de lagere hellingen des bergs verspreid woont.

Slechts een klein gedeelte des eilands is gouvernementsgrondgebied. Het beslaat niet veel meer dan het grootere gedeelte der hoofdplaats, behoorende het overige gedeelte des eilands geheel tot het grondgebied des sulthans.

De hoofdplaats zelve is verdeeld in twee groote afdeelingen. Dat gedeelte, hetwelk gouvernementsgrondgebied is, beslaat de zuidelijke helft er van en heet ook wel Malaijoe. De noordelijke helft der stad, geheel den sulthan toebehoorende, draagt meer bijzonder den naam van Ternate. Daar ligt het paleis des sulthans, gebouwd om en op een' heuvel, in europeschen stijl, en van het niet ver verwijderde strand gezien de vertooning makende van een groot landhuis. In de wijken van het eigenlijke Ternate, die zich nog vrij ver langs het strand in noordelijke rigting tot aan een fortje, Terlokko genoemd, uitstrekken, wonen meer dan 4000 Ternatanen, die onderdanen des sulthans zijn. Bezuiden het paleis des sulthans komt men spoedig in het kamp der Makassaren en andere vreemde oosterlingen, bevolkt met meer dan 1000 zielen. Dit kamp behoort reeds tot het grondgebied van het gouvernement. Zuidelijk er van ligt het fort Oranje, hetwelk ten zuiden weder wordt begrensd door het chinesche kamp, dat zich zuidelijk sluit aan

de wijk der Europeanen, welke het zuidelijkste gedeelte der hoofdplaats uitmaakt. De Chinezen zijn te Ternate nog geene 400 zielen sterk. De Europeanen zijn er ten getale van ruim 100, of, de mestiezen en andere kleurlingen medegerekend, ten getale van meer dan 450. De geheele stad heeft slechts twee of drie hoofdstraten, welke ongeveer evenwijdig met elkander en met het strand loopen en op meerdere plaatsen door dwarsstraten met elkander vereenigd zijn.

Volgens de officiële opgaven bestond de bevolking van het geheele eiland op den 1n Januarij 1855 uit:

Nederlanders in Nederland of elders buiten Nederlandsch Indië geboren	9
Nederlanders in Nederlandsch Indië geboren	87
Vreemde Europeanen in of buiten Nederlandsch Indië geboren	13
Mestiezen en andere kleurlingen	345
Chinezen	385
Arabieren en andere vreemde oosterlingen	21
Inlanders onder het gouvernement	2056
Slaven	323
Inlanders onder den sulthan van Ternate	5250
Militairen van het garnizoen	115
Totaal.	8594,

waarbij nog te tellen zijn eenige leprozen, welke in een gesticht aan de zuidkust des eilands verblijf houden, en eenige tientallen bannelingen en kettinggangers

Merkwaardige gebouwen bezit Ternate niet; zelfs het paleis des sulthans is daartoe niet te rekenen. Het fort Oranje is niet onbelangrijk en ofschoon het door herhaalde aardbevingen zeer heeft geleden, maakt het nog eene goede vertooning met zijne dikke steenen wallen, zijne uitgestrektheid en de talrijke gebouwen, die er zich in bevinden, kazernes, officierswoningen en magazijnen. Het residentiehuis is weinig geschikt om indruk op de bevolking te maken en beantwoordt geenszins aan de stel-

ling van den vertegenwoordiger van ons gezag, en als zoodanig verheven boven de drie sulthans van Ternate, Tidore en Batjan, welker gebied onder de residentie Ternate is geplaatst. De kerk, school, pakhuizen, marktplaats en het hospitaal verdienen, wat hun voorkomen betreft, niet meer dan eene bloote vermelding. De europesche wijk heeft eenige vrij goed gebouwde steenen huizen, en in de inlandsche en chinesche wijken hebben de huizen, hoezeer eenvoudig gebouwd, een tamelijk goed voorkomen, voor zoover ze door de laatste hevige aardbevingen zijn gespaard gebleven. De sporen dier aardbevingen waren nog op vele plaatsen zigtbaar. Meerdere huizen van de europesche ingezetenen waren nog zwaar gescheurd en onbewoonbaar en in de wijk der Chinezen zag ik nog meerdere bouwvallen van geheel ingestorte huizen. Het kwam mij echter voor, dat de naar Java gezondene berigten omtrent de jongste aardbevingen (in Junij en Julij 1855) zeer overdreven waren. De goed gebouwde huizen stonden nog alle daar en hadden weinig of niets geleden en zelfs het residentiehuis scheen meer door vermolming of witte mieren, dan door de aardbevingen in een' toestand van onbewoonbaarheid gebragt te zijn. Als men overigens ziet, hoe de muren van vele huizen, vooral in de chinesche wijk, zijn opgetrokken, uit ongelijke trachietsteenen en eene slechte metselspecie, verwondert men er zich over, dat zij zelfs slechts matige aardbevingen hebben kunnen wederstaan.

Ternate wordt sedert eeuwen door aardbevingen en uitbarstingen geteisterd. De aardbevingen van 1686, 1840 en 1855 schijnen de hevigste te zijn geweest. Uitbarstingen kent men reeds sedert 1608. Bij de uitbarsting van 1673 viel de vulkanische asch tot op Amboina. In 1687 had ook een zware aschregen plaats. Bij de uitbarsting van 1763 vloeide de lavastroom tot in zee. Zoo ook in 1840. Deze waren zeker de hevigste eruptiën der latere eeuwen. In vroegere eeuwen, in de voorhistorische tijden van Ternate, hebben die lavastroomen zich meermalen tot in zee uitgestrekt. In deze eeuw zijn aardbevingen en uitbarstingen te Ternate zeer talrijk geweest, vooral echter na 1835. Na 1835 is er

naauwelijks een jaar voorbijgegaan, waarin niet meerdere erupties of aardbevingen zijn waargenomen. In 1840 was de aardbeving zoo hevig, dat men er ernstig aan dacht, de hoofdplaats elders, ergens op Halmaheira, over te brengen. 1855 heeft dat plan weder levendig in herinnering gebragt, doch spoedig na elke hevige eruptie acht men zich weder veilig en eene verplaatsing onnoodig. Zoo gaat het meestal, wanneer men te midden van gevaren leeft. De gewoonte van het gevaar doet het minder vreezen. Zelfs de Nederlanders in Indië gewennen zich aan het denkbeeld van aardbevingen, gelijk zij het in Nederland doen aan dat van watervloeden. Te Amboina verraste ons eene aardbeving, terwijl wij te Batoegadja aan het ontbijt zaten. Niemand der talrijke gasten bekommerde er zich over en van opstaan of van tafel gaan was zelfs geen sprake. Zoo is het ongeveer ook met ons Europeanen op Java. Wie jaren op Java gewoond heeft, verlaat bij eene aardbeving niet ligt zijne woning, of de schokken moeten al vrij hevig zijn. De inlanders bekommeren er zich nog minder om. Tijdens de hevige cheribonsche aardbeving van 1847, welke ook sterk gevoeld werd te Samarang, waar ik toen verbleef, was een mijner bedienden slechts bemoeid de hevig schommelende hanglampen tot rust te brengen, terwijl het hevig kraken en schudden van het huis mij noopte de open lucht te zoeken.

Te Ternate was men echter door de aardbevingen van Junij en Julij, welke ook nog in Augustus en September aanhielden, niet geheel gerust. Wel had men de bewoonbare huizen weder betrokken, doch men vreesde toch voor eene herhaling van zwaardere schokken. Den 16n September, dus acht dagen voor onze komst, had nog een schok plaats gehad. Aan die vrees was het voornamelijk toe te schrijven, dat het residentiehuis zelf niet voor de ontvangst van den gouverneur generaal was ingerigt. Een gedeelte van de pendoppo was afgeschoten en tot verblijf van den opperlandvoogd en zijne gemalin zoo veel mogelijk in orde gebragt. De resident en zijne familie logeerden in een op het erf achter het residentiehuis opgeslagen gabbagabba-huisje.

Het gevolg moest zich in de bijgebouwen behelpen, gedeeltelijk twee heeren in één kamer. De inrigting dezer logeervertrekken liet, wat noodige artikelen betreft, veel te wenschen over. Aan artikelen van weelde was daar niet te denken. De aardbevingen kregen van veel de schuld, maar er waren blijkbaar andere redenen voor. Bij goede gezindheid der ingezetenen jegens het hoofd der residentie zou in meerdere zaken voorzien hebben kunnen zijn. Overigens liet de ontvangst van het gevolg niet te wenschen over.

s' Avonds van den dag onzer aankomst was er groote receptie in de pendoppo van het residentiehuis. Tegen acht uur waren de ambtenaren, officieren en voorname ingezetenen met hunne dames aldaar verzameld. Ook de sulthans van Ternate en Tidore, met hunne prinsen en rijksgrooten, werden verwacht.

De sulthan van Tidore, Chalifatoen Noeroel Moelki Daiman Filasjik Wahoea Saijid Achmadoel Mansoer Siradjoedin Sjah Kaitjili Djehan Joesoef, kwam kort na 8 uur, gevolgd door zijne rijksgrooten, den rijksbestierder, den kapitein laoet en verder gevolg. Hij was, niettegenstaande zijne hooge jaren en zijne zwakte, die hem in de laatste tijden bijkans aanhoudend bedlegerig had doen zijn, van zijn rijk naar Ternate overgekomen, om als blijk zijner verknochtheid aan het gouvernement den opperlandvoogd zijne hulde te brengen. De sulthan regeert reeds sedert 1821, toen hij zijnen vader Mohamad Tahir, bijgenaamd prins Mossel, is opgevolgd. Thans 81 jaar oud, heeft hij voor zijnen hoogen leeftijd een nog vrij goed voorkomen, waartoe zeker de bij de moluksche vorsten sedert lang gebruikelijke europesche kleeding bijdraagt. Zijne kleeding heeft veel van de gala-kostumen van onze hoofdambtenaren: geborduurde rok, geborduurd vest, gegalonneerde pantalon, witte das met boordjes, enz. Slechts het hoofddeksel is niet europeesch en bestaat uit eene wrong of tulband, rijk met vederen en edelgesteenten versierd. Ook de prinsen en rijksgrooten waren in europesche kleeding of in de hollandsche montering, altijd echter met de wrong als hoofddeksel. In het algemeen kleeden de prinsen en rijksgrooten

zich goed, wat ook en in nog hoogere mate van die van Ternate moet gezegd worden. Slechts scheen de reeds zeer bejaarde rijksbestierder van Tidore, die in het zwart gekleed was, nog dezelfde modellen in zijne kleedingstukken te volgen als in zijne jonge jaren.

Te Ternate, niet ver van het havenhoofd en dus ook niet ver van het residentiehuis, is een weinig aanzienlijk gebouw, den vorst van Tidore toebehoorende en hem of zijnen rijksgrooten, bij aanwezigheid te Ternate, tot verblijf dienende. De reeds van oude tijden af bestaan hebbende verwijdering tusschen de vorsten van Ternate en Tidore heeft onder de tegenwoordige nog geenszins opgehouden. Zij en zelfs hunne bewindslieden vermijden allen omgang of aanraking met elkander zooveel mogelijk. Van ontvangst of verblijf van den eenen vorst bij den ander is alzoo nooit sprake. Misschien ligt het ook niet in de etikette.

De optogt van den sulthan van Tidore, wel tusschen militairen en eerewachten, maar in een oud, door menschen getrokken, rijtuig, was weinig vorstelijk. Door den resident binnengeleid, nam de sulthan plaats naast den gouverneur generaal. De vorst scheen gedrukt te gaan onder het gewigt van zijne met edelgesteenten als bezaaide wrong. Na reiniging van den mond met drinkwater, het gebruik van een kop thee, op oostersche wijze toegediend, en een kort onderhoud met den opperlandvoogd was het bezoek afgeloopen. De vorst had blijkbaar zijne krachten ingespannen om het bezoek te volbrengen en werd door den resident weder uitgeleide gedaan.

Eerst na het vertrek van den sulthan van Tidore kwam de sulthan van Ternate Tadjoel Moelki Amiroedin Iskandar Khaoeleini Sjah. Tijdens ons bezoek 73 jaren oud, regeerde hij toen reeds sedert den 8n April 1824, in welk jaar hij zijnen vader, sulthan Mohamad Jassiem opvolgde. Zijn innemend uiterlijk beantwoordt aan de goede hoedanigheden, die hem worden toegekend en zich in zijne lange regering nooit verloochend hebben. Hij was gekleed ongeveer als de sulthan van Tidore en vergezeld van de sulthane, die den titel van toewan poetri draagt, en van eene

prinses, hier bokki genoemd, beide gekleed in saja en witte kabaai. Ook de prinsen en rijksgrooten waren tegenwoordig, en meest alle bij een goed voorkomen goed gekleed. Het bezoek droeg zich ongeveer op dezelfde wijze toe als dat des sulthans van Tidore, doch het duurde langer. De sulthan was zeer spraakzaam. Ik gaf hem mijnen wensch te kennen, om den krater des bergs een bezoek te brengen. Hij had daartegen echter bedenkingen, hoofdzakelijk daarop nederkomende, dat hij vreesde, dat de beklimming des bergs nieuwe aardbevingen zou te weeg brengen en den gouverneur generaal eenig onheil berokkenen. Hij verklaarde echter bereid te zijn bij die beklimming alle hulp te verleenen, indien de gouverneur generaal bepaald wenschte, dat ik den togt zou ondernemen. Na raadpleging van den gouverneur generaal besloot ik maar van de beklimming des bergs af te zien, te meer daar ons verblijf te Ternate slechts kort zou zijn en ik voor die beklimming andere togtjes en onderzoekingen zou hebben moeten opofferen.

De top van den piek van Ternate is reeds meermalen door Europeanen beklommen, het eerst reeds in 1686 door David Haak en Meindert de Rooij. In 1818 werd de berg beklommen door de zeeofficieren Q. M. R. Ver Huell, J. Boelen en H. P. N. t' Hooft; in 1830 door J. H. De Boudijck Bastiaanse; in 1836 of 1837 door Laij, natuuronderzoeker aan boord van de amerikaansche brik Hummaleh. In 1839 beklom de natuuronderzoeker Hombron van de zuidpoolexpeditie van Dumont d'Urville den berg, doch hij bereikte de krateropening niet. Het verslag van Hombron's beklimming is in het reisverhaal dier expeditie opgenomen. Veel heeft de wetenschap er niet door gewonnen, evenmin als door de berigten der overige genoemde reizigers.

De bezoeken van de beide sulthans waren slechts officieus. De plegtige officiële receptie zou den 25n en 26n September plaats hebben.

De ochtend van den 25n September werd grootendeels besteed

aan het bezoeken van het fort Oranje, van de christenkerk, de school, het hospitaal, enz.

Het fort bestaat reeds sedert 1607. De gouverneur generaal Van der Capellen beschouwde het als het beste fort in Nederlandsch Indië. De tijden zijn sedert echter veel veranderd. Van de prachtige javasche forten bestond toen nog niets. Het fort Oranje heeft evenwel zelfs na de aardbevingen van 1840, en 1855 nog een vrij goed uiterlijk. Zijne hooge dikke muren met bastions en talrijke schietgaten, zijne ligging nabij het strand en zijne uitgestrektheid zijn wel geschikt om eenigen indruk te maken. Het is echter veel te groot voor het garnizoen, dat slechts bestaat uit 173 man infanterie en artillerie met 6 officieren: 1 kapitein kommandant, 1 officier van gezondheid der 2e klasse, 1 officier der admimistratie, 1 officier der artillerie en 2 of 3 officieren der infanterie. Van dit garnizoen zijn nog 7 man gedetacheerd te Dodinga op Halmaheira, tegenover Ternate, en 25 man op het eiland Batjan. Deze is de geheele krijgsmagt van het gouvernement in de residentie Ternate. Het garnizoen met de officieren (de officier van gezondheid uitgezonderd, die nabij het hospitaal te midden der europesche wijk woont) is in het fort gehuisvest in vrij goede woningen en kazernes. In het fort zijn ook verschillende pakhuizen en magazijnen.

In de vroegere tijden der Kompagnie had Ternate nog eenige andere forten, welke echter thans deels niet meer bestaan, deels niet meer bewapend zijn. Slechts Terlokko of Hollandia is thans nog van eenige waarde.

De militaire magt van Ternate kan zoo noodig nog vrij aanzienlijk versterkt worden door de schutterij. Deze bestaat uit 250 leden, waaronder 9 officieren, met een kapitein als kommandant (de tegenwoordige majoor der schutterij is zulks honorair). De schutterij is zamengesteld uit de christenen, Makassaren en Javanen der hoofdplaats, welke onder het onmiddellijke beheer staan van het gouvernement. Meermalen heeft de schutterij van Ternate belangrijke diensten bewezen, hetzij ter herstelling van de plaatselijke rust, hetzij ter bezetting van het fort Oranje bij

gedeeltelijke afwezigheid of te geringe sterkte der militaire magt, hetzij door deelneming aan militaire expeditiën buiten het eiland, zooals in 1849 aan die tegen Makjan.

Het officiële bezoek van den sulthan van Tidore had plaats na de inspektie der landsgebouwen. De gouverneur generaal, gezeten in een met gele zijde bekleed gestoelte en omringd van den gouverneur der Molukken, den resident van Ternate en de personen van het gevolg, ontving den sulthan, gevolgd door zijne prinsen en rijksgrooten, in de groote zaal van het residentiehuis. Slechts voor den gouverneur generaal, den gouverneur der Molukken, den resident van Ternate en den sulthan waren zitplaatsen; ook hun alleen werden ververschingen aangeboden. De receptie was wegens de hooge jaren des sulthans spoedig geëindigd. Eene eerewacht van het garnizoen was langs zijnen weg geschaard en sloeg de marsch bij zijn vertrek.

s' Namiddags werd een uitstapje gemaakt naar het fortje Terlokko, gelegen noordelijk van de inlandsche kampongs der hoofdplaats op eene in zee uitstekende rots, welke blijkbaar is gevormd door een' ouden lavastroom van den vuurberg. Wij begaven ons derwaarts over zee met de rijk met vlaggen versierde praauw banko van den sulthan van Ternate, die gevolgd werd door meerdere andere, eveneens rijk met vlaggen versierde, praauwen. Behalve uit den opperlandvoogd en zijne gemalin en gevolg bestond het gezelschap uit den gouverneur der Molukken, den resident van Ternate en twee prinsen van Ternate, een zoon van den sulthan, de kapitein laoet (in onze uniform van kapitein luitenant ter zee) en een zijner kleinzonen, 2e luitenant.

De 48 scheppers, op de uitleggers gezeten, deden het vaartuig met snelle vaart over de kalme zee glijden en voerden ons binnen een klein uur tijds naar de landtong, op welke het fort Terlokko is gelegen. De Vesuvius zond het gewone saluut af en paradeerde. Bijzonder aangenaam was dit togtje door de fraaije en lieve gezigten, die de heldere hemel en de nabijheid van de kust ons toelieten te genieten. De pieken van Ternate en Tidore waren geheel onbewolkt. De noordelijke helft van

Tidore, hoezeer door haar liefelijk groen het oog bekorende, lag daar als eene groep woest dooreengeworpene bergen regts als naast ons. Niettegenstaande de diepte der bogt van Dodinga konden wij toch haar uiterste grensland ontwaren. Noordelijk van die bogt verhieven zich de vulkanische kegels van het noordelijke schiereiland van Halmaheira. Maar lief vooral was het gezigt op de kust van Ternate zelf, met hare talrijke huizen en vruchtboomen, met het fort Oranje en met het paleis des sulthans, alles op den achtergrond scherp begrensd door de spoedig zich aanmerkelijk verheffende, met veelsoortig groen geschakeerde hellingen des vuurbergs, op welke hier een daar een hutje het oog een rustpunt schonk.

Het fortje Terlokko is van steen opgetrokken. Het is van meerdere bekendheid dan vele andere versterkingen in de Molukken, deels door zijne zonderlinge gedaante, welke den lingam min of meer herinnert, deels door de heldhaftige verdediging tegen de Engelschen op het einde der vorige eeuw. Het is thans nog met een paar stukken geschut bewapend en wordt bewaakt door eenige soldaten des sulthans.

Van Terlokko keerden wij over land naar het residentiehuis terug, door de ternataansche kampongs, langs het paleis des sulthans, door de makassaarsche kampong, langs het fort Oranje en door de chinesche en europesche wijken. De weg was overal met eerebogen en op meerdere plaatsen met eerepoorten versierd. De meesten van ons waren te paard gestegen, eene niet alledaagsche weelde te Ternate, waar paarden en rijtuigen zeer schaarsch zijn en in het algemeen ook weinig noodig, wegens het geringe aantal en de kortheid der voor het dagelijksche verkeer gebruikt wordende wegen. De verschillende bevolkingen van Ternate bezetteden heggen en wegen en maakten nu en dan door hare soms vrij ver gaande nieuwsgierigheid den doortogt minder gemakkelijk. In den vooravond waren wij ten residentiehuize terug.

s'Avonds was eene sierlijke illuminatie voor het residentiehuis ontstoken. Ook de chinesche en makassaarsche kampongs waren verlicht.

Met veel genoegen had ik te Ternate kennis gemaakt met den heer M. D. Van Duivenbode, voornaam handelaar aldaar en tevens in meerdere eerebetrekkingen geplaatst. Reeds vroeger had mijn kabinet van naturaliën eenige bijdragen aan hem te danken. Hij bood mij nu aan daartoe bij te dragen door een vischpartijtje te regelen nabij Klappapindah en Talangami een paar plaatsen tegenover Mitarra, zuidelijk van de hoofdplaats Ternate. Gretig nam ik dit aanbod aan. In den vroegen morgen van den 25n September begaven wij ons per praauw naar bovengemelde plaatsen en deden daar herhaaldelijk een groot treknet uitwerpen. De vangst was echter gering wat de verscheidenheid van soorten betrof. Meer nabij de hoofdplaats waren wij gelukkiger. In het algemeen was ik tevreden over de aanwinsten voor mijne verzamelingen, welke ik in de weinige dagen van mijn verblijf en in de weinige beschikbare uren voor dergelijke nasporingen magtig werd. De marktplaats droeg daartoe niet weinig bij, vooral in de laatste dagen, toen de visschers de bedoeling mijner komst kenden en ontwaard hadden, dat zij ook voor voorwerpen, in hun oog zonder waarde, ruime betaling erlangden. De voornaamste vangst echter deed ik zelf op de koraalriffen, die zich als een breede gordel om de hoofdplaats uitstrekken, tijdens eene bijzonder lage eb. Ik vond daar meerdere nieuwe soorten en ook talrijke schaaldieren, mollusken en stekelhuiden (1).

Door het togtje naar Klappapindah en Talangami leerde ik

---

(1) De door mij te Ternate verzamelde visschen, ten getale van 133 soorten, heb ik opgesomd in mijne » Zevende Bijdrage tot de kennis der ichthyologische fauna van Ternate", opgenomen in het 10e deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, bladz. 357—386. Onder die soorten waren meerdere in de wetenschap nog onbekende, t. w. Apogonichthijs gracilis Blkr, Caesio gijmnopterus Blkr, Pseudochromis polijacanthus Blkr, Pomacentrus tapeinosoma Blkr, Heliases ternatensis Blkr, Novacula Twistii Blkr, Muraena monochrous Blkr, en Muraena Duivenbodei Blkr, alle welke soorten in genoemde Bijdrage zijn beschreven.

tevens eenigzins het landschap kennen, dat zich ten zuiden van de hoofdplaats uitstrekt. Nabij het zuidelijke einde der hoofdplaats bevindt zich een landgoed van den heer Van Duivenbode. Het is vrij digt beplant met klapperpalmen. Er is eene voortreffelijke badplaats en een groote vischvijver, waar men het zeewater kan laten in- en uitvloeijen. De visschen in den vijver zijn alle zeevisschen. Zij worden gevoed met kleinere vischjes, welke ten dien einde in zee worden gevangen, soorten van Engraulis, Clupeoïdes, Apogonichthijs, enz. Het geluid van een belletje duidt den bewoners van den vijver het oogenblik van den maaltijd aan en zij haasten zich dan nabij de plaats te komen, van waar hun het voedsel wordt toegeworpen.

Zuidelijk van het landhuis van den heer Van Duivenbode strekken zich nog uitgebreide klapperaanplantingen langs de kust uit. Bij Talangami is het land moerassig. Het is daar eene vlakte van eenige uitgestrektheid, gevormd door de afzetsels van een zich daar in zee uitstortend riviertje. Het terrein is geheel met rhizophoren begroeid, doch door eene strook zandachtige kust van de zee gescheiden, met welke het slechts door het riviertje gemeenschap heeft. Eenige visschers wonen in de nabijheid en hebben er een paar staaknetten (sero's).

Talrijke kleine vischpraauwtjes dobberden in de kom tusschen Ternate, Tidore en Mitarra. Elk dier praauwtjes was slechts bemand met één visscher, die van tijd tot tijd een geep (Belone sp.) met zijn' hengel boven water bragt. De geepen worden door de Ternatanen sakko genoemd.

De sakkovisscherij heeft plaats met den hengel. Het aas bestaat uit een klompje rag. De geepen, daarin bijtende, dringt het rag tusschen de spitse en tallooze tanden hunner lange bekken en zoo worden zij ligt de buit der visschers. De zee van Ternate schijnt door talrijke scholen van geepen te worden bezocht. Zij komen in alle zeeën van den Indischen archipel veel voor. Enkele soorten houden zich bij voorkeur in de brakke wateren der riviermondingen op, zooals Belone caudimacula Cuv., andere doorkruisen de zee in alle rigtingen, zooals de te Ternate door mij

waargenomene Belone cijlindrica Blkr en Belone schismatorhijnchos Blkr. De markt te Ternate is gewoonlijk ruimschoots van geepen voorzien. Zij geven echter een weinig smakelijk voedsel.

s'Morgens 10 uur had ten residentiehuize de plegtige receptie plaats van den sulthan van Ternate. Het geschut van het fort Oranje kondigde kort voor 10 uur aan, dat de sulthan het fort voorbij toog. Het ceremonieel was overigens ongeveer hetzelfde als dat bij de ontvangst van den sulthan van Tidore. Slechts werd de sulthan begeleid, behalve door eene eerewacht, ook door zijne eigene troepen. Die troepen heetten op europesche wijze gekleed en gewapend te zijn. Noch in het een, noch in het ander had men het echter ver gebragt, evenmin als in de europesche muziek, welke de sterkte onze trommelvliezen scheen op de proef te willen stellen.

s'Avonds bragt de gouverneur generaal en zijne gemalin den sulthan een tegenbezoek in zijn paleis. De autoriteiten en het gevolg begaven zich ook derwaarts. De optogt naar het paleis en de ontvangst aldaar waren zoo plegtig, als de plaatselijke omstandigheden het toelieten. In de groote zaal van het paleis was een troonhemel opgerigt, onder welken de opperlandvoogd en zijne gemalin plaats namen. De toewan poetri, de voornaamste prinsen en prinsessen en de rijksgrooten waren tegenwoordig. Na het gebruik van de gewone ververschingen begon de tjakalele, een kunstige dans door vlugge knapen in min of meer gewijzigde oude spaansche kleederdragt uitgevoerd, en daarna de menareh, een smakeloze dans, geheel het tegenovergestelde van de tjakalele, uitgevoerd door vrouwen, even onbevallig van gelaat als van kostuum. De inrigting van het paleis, de groote receptiezaal niet uitgezonderd, was volstrekt niet vorstelijk. Een eenigzins welgesteld europeesch ingezetene te Batavia zou het ameublement zijner receptiezaal en vooral niet dat zijner huiskamers, willen verwisselen met dat van den vorst van Ternate. De wanden waren nog, even als een twintigtal of meer jaren geleden, behangen met eenige oude schilderijen, welker beeldjes opzettelijk

waren uitgekrabt. De vorsten op Java zijn zoo angstvallig niet met hunne schilderijen, niettegenstaande zij, even als de sulthan van Ternate, aan het hoofd staan der godsdienst in hunne rijken. In vroegere jaren had ik reeds meerdere inlandsche vorsten aan hunne hoven bezocht, den soesoehoenan van Soerakarta en de sulthans van Djokdjokarta, Madura en Sumanap, vorsten meer afhankelijk en een veel minder uitgestrekt gebied beheerschende dan de sulthan van Ternate, de voornaamste der Moluksche sulthans. Het inwendige der kratons van de javasche en maduresche vorsten, hoezeer insgelijks weinig vorstelijks bezittende, doet evenwel veel meer uitwerking dan dat van het paleis van Ternate. Wat al prullen wij zagen in eene aan de groote receptiezaal grenzende kamer, welke zeker nog de best ingerigte was, daar de sulthan ons uitnoodigde die te bezoeken, zal ik liefst niet melden. Wij hadden veel moeite om onze lachlust te bedwingen.

Nadat ons geduld vrij lang door de tjakalele en de menareh op de proef was gesteld en het bezoek ruim een uur had geduurd, begaven wij ons weder naar het residentiehuis.

De 27e September was bestemd tot een togtje noordelijk om het eiland heen naar het meertje Soela-takomi, nabij de noordwestkust van het eiland gelegen. Dit togtje was in meerdere opzigten belangrijk en deed mij het niet betreuren, dat er zich bedenkingen hadden opgedaan tegen het beklimmen des bergs. Deze togt om ongeveer de helft van het eiland, begunstigd door eene heldere lucht en onbewolktheid der berghellingen, leerde mij de voornaamste punten van het karakter van den piek van Ternate kennen.

Onder het gewone saluut van de Vesuvius, waarbij zich de salvo's voegden van de Ambon en van de ter reede liggende handelsvaartuigen, verliet het geheele reisgezelschap, vergezeld door den sulthan en meerdere prinsen, in eenige met vlaggen versierde praauwen de hoofdplaats. Na het fortje Terlokko gepasseerd te zijn, ontwikkelden zich aanhoudend nieuwe, prachtige en indrukwek-

kende tafereelen voor ons oog. De scheppers deden op het maatgeluid der inlandsche muziek de praauwen nabij het strand voortglijden en spoedig de noordkust van het eiland bereiken. Van daar doet zich de berg geheel anders voor, dan van de oostzijde, dat is, van de hoofdplaats. De stompe vorm des tops is daar verdwenen en in stede van dien enkelen top ziet men er nu drie, den Arfat, Madiena en Kekau. De Arfat ligt tusschen de beide andere en is de hoogste. Ter hoofdplaatse is die top niet zigtbaar en achter den oostelijken top verborgen, die echter ook, van de noordkust gezien, geenszins de stompe gedaante vertoont, onder welke men hem van de hoofdplaats aanschouwt. De krater, nabij den Arfat gelegen, is van de noordkust af goed zigtbaar.

De uitbarstingen van den berg hebben op de noordelijke helft des eilands de meeste verwoestingen aangerigt. Talrijke lavastroomen zijn hier van den krater tot in zee afgedaald. Het fortje Terlokko ligt op een der oudere lavaribben, welke het meest oostwaarts is gevloeid. Andere nieuwe stroomen zijn meer noordwaarts gevloeid en meerdere breedere en oudere lavaribben vertoonen hare uiteinden aan de noordwestkust des eilands tegenover het eiland Hiera. De meeste dier lavastroomen prijken thans met eene weelderige vegetatie en men ontdekt hunne geaardheid slechts aan de ontblootingen aan het strand, waar ze met steile door den golfslag naakt gehoudene wanden in zee dalen De vorm der lavastroomen is nog gedeeltelijk herkenbaar aan de wormsgewijze ribben, die zij op de berghellingen nog laten ontwaren.

De meeste dier lavaribben bestaan zeker reeds sedert voorhistorische tijden. Getuige het fortje Terlokko, welks stichting van den vroegeren tijd der portugesche vestiging dagteekent. Van de breede lavastroomen aan de noordwestelijke helling des bergs bestaan ook geene overleveringen.

Niet zoo echter ten opzigte van een' jongeren lavastroom, die aan de noordzijde des eilands in zee is gevloeid en waarnaar

dat punt der kust Batoe-angoes of de Verbrande hoek is genoemd. Deze lavamassa zou de berg tijdens de eruptie van 1763 uitgeworpen hebben. De eeuw, bijkans verloopen na deze uitbarsting, is niet voldoende geweest om de oppervlakte dezer massa in die mate te ontleden, dat er zich eene vegetatie op heeft kunnen vestigen. Als eene breede zwarte streep kan men daarom thans nog dien stroom nagaan van het strand af tot nabij den krater, en slechts op ongeveer het midden der hoogte van den berg, daar waar vochtigheid en wolken het krachtigste ter ontleding hebben ingewerkt, is deze lava hoezeer nog slechts dun begroeid. Daar, waar deze lavastroom de kust bereikt, heeft hij nog een indrukwekkend voorkomen. Aan het strand is de massa bijkans vertikaal afgebroken en vormt daar een' ongeveer 30 voet hoogen en wel 400 voet breeden zwarten muur, aan den grond meer uit eene massieve min of meer kristallijne, van boven uit eene slakachtige trachietische lava bestaande. De bovenvlakte der lavamassa is zeer oneffen en vertoont talrijke onregelmatige puntige en scherpe stukken, die tot meerdere voeten hoog boven de lavavlakte uitsteken. Het schijnt, dat de lava tijdens hare uitwerping heeft bestaan deels uit groote blokken, deels uit gesmoltene massa. De blokken, door de vloeibare massa medegevoerd, steken thans nog op vele plaatsen boven de sedert gestolde vloeibare massa uit.

De beschouwing van dezen nieuweren lavastroom maakte mij duidelijk de talrijke dergelijke verschijnselen, welke zich elders op de noordelijke en noordwestelijke hellingen des bergs voordeden en mij tot de meening bragten, boven uitgedrukt, dat zoo vele van den berg tot in zee afdalende ribben insgelijks door oude lavastroomen zijn gevormd.

Hier en daar, tusschen die ribben en zich niet ver binnenslands uitstrekkende, ontwaart men langs de noordoost- en noordkust van het eiland, kleine vruchtbare vlakten, beplant met djagong, padi of klapperpalmen. Enkele hutjes dienen daar tot slechts tijdelijk verblijf der landbouwers.

Langs de kust voortscheppende, kwam weldra het eilandje Hiera in het gezigt. Wij moesten tusschen dit eiland en Ternate door om de noordwestkust van Ternate te bereiken. Hiera is slechts door eene enge straat van Ternate gescheiden. Even als Mitarra is het een vulkanische kegel, welks voet zich onder de zeevlakte verliest. Het zal ongeveer 2000′ hoog zijn en is geheel met digt geboomte bekleed. Het is onbewoond.

Hierna gepasseerd zijnde, kwamen wij in eene hooge deining, welke de beweging der praauwen zeer onaangenaam deed zijn. Aan de oostzijde der eilandenreeks van Hiera tot Batjan heeft men meestal weinig deining. De zee vormt daar eene breede straat, welke, bij Hiera beginnende, zich om Batjan heen in de straat Patientie en straat Herberg splitst. Het groote eiland Halmaheira begrenst die straat oostelijk van de baai van Djilolo af tot tegenover het zuidelijke punt van Batjan. Westelijk van de genoemde eilandenreeks is de Moluksche zee geheel open en breekt hare deining tegen de westkusten dier eilanden. Na ongeveer een uur scheppens van Hiera af, in zuidelijke rigting, bereikten wij de noordwestkust van Ternate bij Soela-takomi.

Soela-takomi, thans zonder andere dan eenige natuurkundige belangrijkheid, was in het begin van den kompagnie's tijd eene plaats, waaraan gewigt genoeg werd gehecht, om er een fort op te rigten en een garnizoen van ongeveer 100 man te houden. Toen was die plaats ook bewoond door ongeveer een duizendtal zielen en zelfs in de laatste helft der 18e eeuw was er nog eene wel bevolkte negorij. Thans bestaat niets meer van dat alles. De bezetting is reeds vóór 100 jaren ingetrokken, het fort vernietigd en de laatste bevolking door den zich geopend hebbenden bodem verzwolgen. Men wijst er thans twee kleine meren aan, welke, even als vroeger de negorij, den naam dragen van Soela-takomi. Het eene meertje ligt slechts ongeveer een honderdtal schreden van het strand, weinig boven de zeevlakte verheven. Een goed voetpad geleidt derwaarts. Het is niet veel meer dan eene uitgestrekte poel, bedekt met wieren en

lotusplanten (Nelumbium speciosum) en omringd van eene woeste vegetatie voornamelijk uit Pandanen bestaande. Men noemt dit meertje Soela-takomi-di-bawa. Het hooger gelegene meertje Soela-takomi-di-atas is ongeveer een halve paal van strand verwijderd en beslaat het midden van een vrij hoogen stompkruinigen slechts met gramineën en heesters begroeiden heuvel. Hier stond vroeger de negorij Soela-takomi. Het meertje, rond van gedaante en naauwelijks een halve paal in omtrek groot, wijst de plaats aan, waar die negorij verzwolgen is. Men noemt het thans ook wel het „verdronken land.” Het heeft geheel het karakter van een kratermeer. Nagenoeg loodregt verheffen zich zijne oevers tot meer dan 100 voeten boven zijn niveau en gevaarlijk zou het zijn den oeverrand te betreden. Vulkanische uitwerpselen op de heuvelhellingen, aan de bovenvlakte slakachtig gestold, duiden op den hittegraad, welke tijdens de vorming diens kraters hier moet hebben geheerscht. Na die vorming, welke in 1763 of 1771 moet hebben plaats gehad, schijnen daar ter plaatse geene vulkanische verschijnselen meer te zijn waargenomen. De Ternatanen hebben er althans geene overlevering of herinnering van.

Van Soela-takomi keerde het reisgezelschap langs denzelfden weg naar de hoofdplaats terug. Het togtje had meer tijds gevorderd dan gegist was en daarom werd afgezien van het bezoek van eene plaats aan de noordkust, gelegen een weinig beoosten den hoek van Ternate, die het naast aan Hiera grenst en Soela medahah geheeten, eene plaats, waar vroeger ook eene negorij moet hebben gebloeid.

Tegen 1 uur in den namiddag waren wij ter hoofdplaatse terug. Het rif voor en noordelijk van de hoofdplaats was door den bijzonder lagen waterstand grootendeels droog en talrijke inlanders, mannen, vrouwen en kinderen, waren daar ijverig bezig, om zich van eene gemakkelijke vangst van visch, schaaldieren en weekdieren te verzekeren. Ik spoedde mij ook derwaarts en maakte eene rijke vangst voor de wetenschap.

Later in den namiddag vernamen wij, dat bij het saluut van

de Vesuvius twee matrozen gewond waren. Een dier matrozen was buiten boord gevallen en onmiddellijk in de diepte der zee verdwenen, de ander was naar het hospitaal ter hoofdplaats vervoerd, waar zijne door de verwonding verbrijzelde arm uit de geleding met het schouderblad was weggenomen. Ik maakte het mij ten pligt den lijder te bezoeken en vond de operatie goed verrigt en den toestand des lijders bevredigend. De gouverneur generaal vaardigde den last uit, dat voortaan niet meer zou gesalueerd worden dan volstrekt noodig zou zijn.

HOOFDSTUK III.

VERDERE BIJZONDERHEDEN OMTRENT TERNATE.

Grondgebied des sulthans en van het gouvernement. — Overzigt van de landen en eilanden onder het gezag van den sulthan van Ternate. — De magt des sulthans slechts schijnbaar. — Verbeteringen gebragt in het bestuur der Molukken gedurende de laatste dertig jaren. — Verval van Ternate. — Wenschelijkheid van de uitbreiding van ons onmiddellijk beheer. — Statistieke opgaven omtrent de onderdanen des sulthans van Ternate. — Geringe kennis der bezittingen van den sulthan. — Natuurlijke geschiedenis van het eiland Ternate. — De Ternatanen. — Statistiek der gouvernements bevolking op het eiland Ternate. — Slaven en Papoeërs. — Middelen van bestaan der Europeanen en Mestiezen. — Landbouw. — Visscherij. — Walvischvangst. — Handel. — Levensmiddelen. — Bestuur der residentie. — Ophooping van dienstbetrekkingen. — Ternate nog een lastpost. — Belastingen en verpachte middelen. — Zoutverkoop. — Inlandsch bestuur.

Wanneer men spreekt van Ternate, is het noodig, om verwarring voor te komen, te zeggen wat men onder dien naam verstaat. Men moet dan onderscheiden:

1e. De residentie Ternate.

2e. Het gebied van den sulthan van Ternate.

3e. Het eiland Ternate.

4e. De hoofdplaats Ternate.

De residentie Ternate is, wat uitgestrektheid betreft, verreweg de grootste van alle onze residentiën in den Indischen Archipel.

Zij omvat de menigte eilanden van den Molukschen archipel, gelegen benoorden de eilanden Ceram en Boeroe, de westelijke helft van Nieuw Guinea namelijk tot eene lijn, getrokken van 141° oosterlengte van Greenwich op de zuidkust van dat eiiand tot Telokh Lintjoe op de noordkust, alsmede de talrijke eilanden langs de westkust van Nieuw-Guinea en de Geelvinksbaai. Westelijk strekt het gebied der residentie zich uit over het grootste gedeelte van de landen der oostkust van Celebes. Slechts een gering gedeelte van die gewesten staat onder het dadelijk beheer van het gouvernement. De Obi-eilanden (Obimajor of Ombira, Bissa, Tupa, Beilanbeilan, Tolo, Obi lattoe, Njanja, Malamala, Karanga, Oewang, Laloeng, Massarang, Moerassar oesana (4 eilanden), Loijang, Miola, Tapiola, Raijola, Gomomo en Sambiramin), zijn in 1683 door den sulthan van Batjan voor 800 rijksdaalders aan de Kompagnie verkocht en thans nog geheel gouvernements-eigendom. Op Batjan zelf heeft het gouvernement het fort Barneveld en de negorij Laboeha. In 1847 heeft de sulthan van Ternate afstand gedaan van de regten, die hij sedert oude tijden bezat op het distrikt Kalongtjoesa of Kalang-soesoe van het eiland Boeton en van de distrikten Woean, Tibore en Lohia van het eiland Pegansane, Pangasanen of Moena, welke gewesten thans tot het gouvernement van Celebes behooren. De gouvernementsgrond op het eiland Ternate zelf, maakt, zooals boven reeds is gezegd, slechts een klein gedeelte van het eiland uit.

Het onmiddellijke gezag over alle de overige eilanden berust bij de sulthans van Ternate, Tidore en Batjan. Over de bezittingen der sulthans van Tidore en Batjan zal ik later nog gelegenheid hebben te spreken. Die van den vorst van Batjan bepalen zich tot de Batjan-eilanden. Die van den vorst van Tidore omvatten, behalve de eilanden Tidore en Mareh, het centrale gedeelte van Halmaheira, de tusschen Halmaheira en Nieuw-Guinea gelegene eilanden, een groot gedeelte van Nieuw-Guinea zelf en de eilanden der Geelvinksbaai.

Het gebied van den sulthan van Ternate omvat behalve het grootste gedeelte van het eiland Ternate:

a. De eilanden Hieri, Tifore en Majoe.

b. Het noordelijke schiereiland van Halmaheira met zijne kusten en eilanden tot aan den noorderoever der rivier Kajassa, op de westkust, regtlijnig naar Jofongo of de oostkust, waaronder Manamadek, Djoerangrood, een veertigtal kleine ongenaamde eilanden in de bogt van Sindangole en de op de westkust gelegene eilanden Dooi, Toba, Tongo-ai, Tjera (4 eilanden), Toewah-kara (3 eilanden), Goe-ai (2 eilanden), Salangadi (6 eilanden), Diti (2 eilanden), Goeralama (4 eilanden), Aroe-baik, Sengaroe (3 eilanden), Toengoesoeng, Mareh-porotjo, Foetoe, Gohakake, Njawolakko, Adoei, Lidoewah (3 eilanden), Tamoe, Djerek, Moestagi-tagi, Leloe, Saöraga, Sabol, Oessololi. Voorts het ten noorden van het noordelijk schiereiland gelegene grootere eiland Morotai, waarbij Na-ai-morodera, Ngele-lamoe, Ngele-itji, Nobela-lawoe, Nobela-itji, Dondola-lawoe, Dondola-itji, Perloe, Galoegaloe-lawoe, Galoegaloe-itji, Tagalaja, Kokoja, Soessoem-lawoe, Soessoem-itji, Kodogoeroe (2 eilanden), Sakita, Pedang en Rau (5 eilanden); en de langs de oostkust van het noordelijk schiereiland gelegene eilandjes Metti, Golarai, Takawo, Toppo-toppo, Barangkanek, Wobi, Tolonaen, Koewoem, Kokare-lawoe, Kokare-itji, Powaleh, Meddek, Popilo, Solat en nog 5 ongenaamde eilandjes.

c. Het zuiderschiereiland van Halmaheira van af Taja langs den zuidhoek Libora naar Djojopo, waaronder behooren Doeroe-lawoe, Doeroe-itji, Katinai-lawoe, Katinai-itji, Gaäneh, Wedah of Widi, Djerongan, Kobei, Orangkaja, Topa, Solomakit, Katoedoekoe, Djodigaila en een twintigtal ongenaamde eilanden.

d. De eilanden nabij de westkust van het zuidelijk schiereiland van Halmaheira, t. w. Makjan, Sikoe, Kefi, Naigonio, Tolomau, Tameti, Memori, Tawohi en 10 ongenaamde eilanden.

e. De groep der Soela-eilanden, waaronder Taliabo, Sehoe, Bawana, Djeni, Lemboe, Daloema, Aroe, Jano, Kano, Mangkololi, Toenassim, Matete, Damain, Tabalami, Ketoep, Makanateh, Noessa Hai, Noessa Mehoedjoe, Aäla, Saroembah, Passikaja, Toentangan, Lahi, Penoe; voorts Soela-mangoli (waaronder Toeboeloe en Paskoro), Soela-besi, Liffa-matoela, Pagama, Paskora, en 2 ongenaamde eilanden.

f. De groep der Banggaai-eilanden, waaronder Baloeka, Bakakan (2 eilanden), Tongakat, Tiga (3 eilanden), Tánlau, Sassan, Tompotele, Panda-boboi, Molilis, Kambongan, Tiwalat, Poetat, Boeang-boeang, Tetepon, Timpano en Massoni.

g. De eilanden bewesten de Banggaai-groep t. w. Bankoeloe, waaronder Lamoenan, Linsaweh, Togang pelogot (2 eilanden), Mari-boeboe, Tatoebek, Tamotoon, Teloh-boeloe, Saijoe, Mandibon, Toenoewan, Togong-baijoko.

h. De Labobo-groep t. w. Labobo, Mälamoelang, Sailomanok, Toembakpaono, Toembak (2 eilanden).

i. Groep tusschen Banggaai en Tomboekoe, t. w. Lilepan, Togong bedaijong (7 eilanden), Sompoean en Mentoeleh.

j. De oostkustlanden van Celebes, van af Tandjong Api in de bogt van Tomini in het noorden en Lassola in het zuiden en in het binnenland tot aan de grens van het rijk Loewoe bij de negorij Toe-epeh, met de eilanden Langala, Toko-eja, Pahoe, Tombolo, Sainoa, Entahoe, Boengentedeh, Sofaïna, Tokoasolo, Pitamengolo (2 eilanden), Baneteh, Benoei, Kowehkowelah, Foeimenoei, Padaëja (2 eilanden), Manoei, Roembia, Nanakka, Batoe, Baik, Gimpah, Dediri, Karanto, Nanossi, Bolasikan, Paropoh en Boboni of Wowoni, welk laatste eiland door Straat Boeton van het eiland Boeton gescheiden is.

Wanneer men op de kaart die uitgestrekte bezittingen aanschouwt, verbindt men, met den stand der zaken niet bekend, daaraan noodzakelijk het denkbeeld van grootheid en magt des bezitters.

Inderdaad bezaten de sulthans van Ternate in vroegere eeuwen eene magt, welke ontzien werd en gevreesd. Maar die magt is allengskens tot een minimum gedaald, en indien zij niet door de beschermende hand des gouvernements nog eenigzins werd in stand gehouden, zou zij reeds geheel verdwenen zijn, niet alleen in de van de hoofdplaats verwijderde gewesten; maar ook op de hoofdplaats zelve.

Het monopoliestelsel der Kompagnie heeft de vorsten der Molukken, toen zij nog ontzien werden, aan zich dienstbaar weten te maken. Algemeen verval, achteruitgang en gedeeltelijke ver-

dwijning van zoovele volkeren van den Molukschen archipel zijn de bittere vrucht geweest van een bedroevend stelsel, dat overheerschten en overheerschers gelijkelijk heeft benadeeld en te gronde gebragt.

De handelsvloten van vroegere eeuwen werden vervangen door vloten van zeeroovers. De vreedzame en nijvere bevolkingen van oudere tijden maakte plaats voor eene spaarzame populatie, die deels te zwak was, om zich tegen de op hare kusten stroopende zeeroovers te weren, deels aan de zeerooverijen zelve deel nam of ze ondersteunde.

Zoo was het in het algemeen in de Molukken nog niet lang geleden, en zoo is het gedeeltelijk nog.

De wonde door de Kompagnie geslagen, is diep. Hare diepte evenwel is sedert een aantal jaren bekend en dat was de eerste schrede om haar te heelen. Bovendien bestaat de wensch tot hare genezing. Herhaaldelijk is die reeds door een billijk en verlicht gouvernement beproefd en naarmate het blijkt, dat de aangewende middelen het doel niet of slechts onvolkomen bereikt hebben, schrikt men niet terug voor het beproeven van nieuwe middelen, welke er eindelijk toe zullen moeten leiden, om de Molukken te maken tot gelukkige gewesten, welker bewoners ons gezag zullen achten en liefhebben en door hunne welvaart de kracht van het gouvernement steunen en den handel van het moederland nieuwe bronnen openen.

Ik herinner hier slechts de onderdrukking der schrik en verwoesting verspreidende hongitogten ter uitroeijing der specerijboomen, de beperking der togten van de Ternatanen en vooral van de Tidorezen, om de bevolkingen der hun ondergeschikte gewesten, die zij als niet veel meer dan hunne slaven beschouwen, te plunderen en weg te voeren; de betere regtsbedeeling aan zoovele volken reeds verleend; de betere betaling der gedwongen geleverde specerijen; de vrijverklaring der havens van Kema en Manado; de openstelling der voornaamste Moluksche eilanden voor den algemeenen handel.

Veel echter blijft er nog te doen over en men kan geen' gegronden twijfel koesteren, dat ook dat niet allengs zal geschieden.

Ik wil thans meer bepaald het oog vestigen op de residentie Ternate. Amboina en Banda zullen later het onderwerp eener meer bijzondere beschouwing uitmaken.

Ternate is blijkbaar in verval. De bevolking gaat gedrukt onder de lasten, die zij moet opbrengen om den sulthan met zijne 125 kinderen en kleinkinderen te onderhouden. De 5000 Ternatanen, armoedig als zij reeds zijn, zijn daartoe niet in staat. Halmaheira, Makjan, de Soela's, enz. moeten daartoe bijdragen.

De bevolking wordt geprest tot het doen van onbeloonde heerendiensten, gedwongen tot het opbrengen zonder betaling van rijst, sago, muskaatnoten en foelie, vogelnestjes, tripang, karet en paarlen, en erlangt vele haar benoodigde artikelen slechts tegen buitensporig hooge prijzen, vermits die artikelen door den sulthan en de prinsen zijn gemonopoliseerd. De negorijen van het westelijk gedeelte van het noordelijk schiereiland van Halmaheira leveren dagelijks 100 mannen voor het verrigten van heerendiensten te Ternate en moeten daarbij tevens voor de voeding dier mannen zorg dragen.

In tijden van onlusten in eenig gedeelte van het rijk, en die tijden zijn niet zeldzaam, moeten de uitrustingen bekostigd worden en de manschappen geleverd door de gewesten, die niet in de onlusten deelen.

Volkomene uitputting van vorst en volk is noodzakelijk van een en ander het gevolg.

De rekognitiegelden van het gouvernement voor den sulthan en de rijksgrooten, ten bedrage van *f* 17400 s' jaars, kunnen slechts in een gedeelte van de behoeften van het hof en het bestuur voorzien.

Tijdens den javaschen oorlog van 1825 tot 1830 was de sulthan nog bij magte om een korps hulptroepen te leveren ten dienste van het gouvernement.

Thans zou hij zonder hulp van het gouvernement de rust in zijn eigen rijk niet kunnen handhaven.

In 1848 en 1849 was hij niet bij magte om de bevolking

van Makjan, welke zich aan zijn gezag had onttrokken, tot onderwerping te brengen en die opstand werd niet onderdrukt, dan nadat de sulthan de hulp van het gouvernement had ingeroepen en erlangd.

De Tobellorezen en Galelorezen minachten het gezag van den sulthan en plegen stoutmoedig hunne zeerooverijen bijkans allerwege in zijn gebied.

Banggaai en Tomboekoe hebben reeds meermalen zijne stedehouders verjaagd of vermoord en worden telkens slechts door de vrees voor het gouvernement of door zijne dwangmiddelen tot gehoorzaamheid aan Ternate teruggebragt.

En zelfs de ternataansche bevolking ter hoofdplaats, gedrukt als zij is, heeft geene achting en weinig ontzag voor den vorst en zijne familie en blijft hem slechts gehoorzamen, omdat zij begrijpt, dat eene vrijmaking van dat gezag niet mogelijk is, zoolang het gouvernement den sulthan beschermt.

Het rijk van Ternate heeft uitgeleefd en voor verjonging is het niet vatbaar. De leiding van het bestuur over de talrijke er nog toe behoorende gewesten moet in andere handen overgaan, indien gewenscht wordt, dat die gewesten weder tot een' staat van bloei zullen geraken.

Het gouvernement zal de teugels van het bewind zelf geheel in handen moeten nemen, tegen billijke schadeloosstelling der titularissen van het rijk.

Ik weet wel, dat er zijn, die de sulthans beschouwen als het goedkoopste middel voor het gouvernement, om de onder hen staande gewesten te beheeren, om door hunnen invloed zonder vestigingen van europesche ambtenaren of bezettingen uit ons leger, ons gezag in stand te houden.

Indien evenwel zoodanige staatkunde ooit te prijzen is geweest of door de noodzakelijkheid werd geboden, thans in zij onnoodig en schadelijk. Onnoodig, omdat het nederlandsche gezag overal, tenzij op Tidore zelf, meer ontzien is en gewenscht, dan dat der sulthans en de sulthans hun gezag nergens kunnen staande houden zonder ons; — schadelijk, omdat de weinige inmenging van ons gezag in de landen der sulthans slechts strekt tot meerdere onderdrukking

der bevolkingen, waar het gezag der vorsten het grootst is, tot bevordering van onlusten, waar men zich aan dat gezag meent te kunnen onttrekken en tot ontwikkeling der zeerooverij, daar waar dat gezag wordt veracht of niet gehandhaafd. Het wordt daarom meer en meer tijd, ook in het belang van onzen handel, welke ook voor de residentie Ternate is vrij verklaard, dat het gouvernement aan die onderdrukkingen, opstanden en rooverijen voor goed een einde make en de edele taak op zich neme, welke de sulthans niet bij magte zouden zijn te volbrengen, al ware hunne wil ook goed.

Wanneer dan het bestuur toevertrouwd zal zijn aan eene kundige en krachtvolle hand, zal zich ongetwijfeld voor de bevolkingen der ternataansche gewesten eene betere toekomst openen, onder gelijktijdige betere bevestiging van ons gezag en uitbreiding van onzen handel.

De bevolking der talrijke gewesten onder het beheer van den sulthan van Ternate is betrekkelijk zeer gering. De opgaven, welke men omtrent hare sterkte bezit, zijn echter voor vele gewesten onvolledig en verdienen slechts een beperkt vertrouwen. Men stelt evenwel de volgende cijfers, welke waarde genoeg hebben, om eene der waarheid min of meer nabijkomende voorstelling van de sterkte der bevolking te erlangen,

De onderdanen van den sulthan van Ternate waren in

1854.	Op Ternate	5250	zielen.
1854.	〃 Halmaheira	23079	〃
1854.	〃 Makjan	6152	〃
1854.	〃 Kajoa	403	〃
1854.	〃 de Soela-eilanden	6447	〃
1852.	In de rijkjes Loeinan, Saloewan, Patti-patti en Boealemon en overige distrikten van Banggaai op Celebes met uitzondering van Mondono p. m. .	27000	〃
1852.	In Mondono (onder Banggaai) . . .	9843	〃
1852.	Op de Banggaai-eilanden	7024	〃
1852.	In het radjaschap Tomboekoe	15030	〃
	Globaal totaal, bij benadering. .	100000	〃

Indien men voor de gewesten, van welke de sterkte der bevolking niet bekend is, dat is, voor de rijkjes Loeinan, Saloewan Pattipatti, Boealemon en overige distrikten van Banggaai op Celebes met uitzondering van Mondono, een cijfer van ruim 27000 zielen stelt, wat zeker niet overdreven is, daar b.v. de geringe gegevens, welke men bezit, op eene vrij sterke alfoersche bevolking duiden van het noordoostelijke schiereiland van Celebes, op hetwelk genoemde rijkjes gelegen zijn, mag men gerustelijk aannemen, dat het wezenlijke of nominale gezag van den sulthan van Ternate zich nog over een honderdduizendtal zielen uitstrekt.

Raadpleegt men de bestaande werken, welke over de genoemde gewesten handelen, dan vindt men zich teleurgesteld door de weinige gegevens, die men er in aantreft.

Ten opzigte der Soela-eilanden en de rijkjes van Banggaai en Tomboekoe is men tot eenige meerdere kennis gekomen door twee in 1853 en 1854 uitgegevene werken; het eerste van den kapitein ter zee C. Van der Hart getiteld „Reize rondom het eiland Celebes en naar eenige der Moluksche eilanden, gedaan in den jare 1850 door Z. M. schepen van oorlog Argo en Bromo;" — het andere van de heeren C. Bosscher en P. A. Matthijsen, getiteld „Schetsen van de rijken van Tomboekoe en Banggaai op de oostkust van Celebes" en opgenomen in het 2e deel van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Ten opzigte van Halmaheira, Morotai, Makjan, Kajoa, enz. wordt men door de bestaande geschriften weinig of niet ingelicht en sedert Valentijn is de kennis dier gewesten niet veel vooruitgegaan, want de Molukken van anderhalve eeuw geleden zijn niet meer de Molukken van het heden en men mist voor talrijke eilanden de gegevens, om het verschil van het toen en het heden te beoordeelen. Evenwel heeft een belangrijk artikel van den heer T. J. Willer, geplaatst in het 2e deel van den eersten Jaargang van het Indisch Archief, aanmerklijk bijgedragen tot eene betere kennis van het noordelijke schiereiland van Halmaheira.

Raadpleegt men de archieven van de residentie Ternate, dan

staat men verbaasd over het weinig beteekenende der meeste verslagen, welke door de residenten over de onder hun beheer en toezigt geplaatste gewesten zijn opgemaakt en aan het gouvernement ingezonden. Ik heb alle algemeene verslagen der residentie, welke sedert de herstelling van ons gezag in het archief van het gouvernement bewaard worden geraadpleegd, t. w. de verslagen van de residenten J. A. Neijs, J. H. J. Moorrees, A. J. Van Olpen, D. F. H. Helbach, C. M. Visser, van den sekretaris der residentie C. De Mulder, en van de residenten W. L. Van Guericke en Jkhr C. F. Goldmann. De rapporten van de heeren Visser en Goldmann uitgezonderd, vindt men in de overige bescheiden naauwelijks een' vlugtigen blik geworpen op de talrijke gewesten, welker nadere kennis zoo wenschelijk is voor de wetenschap, zoo noodig voor de voorbereidende regelingen tot een beter bestuur.

In volgende hoofdstukken zal ik nog gelegenheid hebben het voornaamste betreffende die gewesten mede te deelen. Vooraf valt nog veel wetenswaardigs te melden omtrent het eiland Ternate zelf.

De botanische verhoudingen van het eiland zijn nog niet toegelicht.

De fauna is eenigzins beter bekend. Arm aan zoogdieren en reptiliën, is zij rijk aan vogels, visschen en ongewervelde dieren.

Het hertzwijn (Babijrusa alfurus Less.) wordt beweerd op Ternate evenzeer voor te komen als op noordelijk Celebes en Boeroe. Men kent van Ternate drie soorten van vledermuizen (Megaderma spasma Geoffr., Taphozous saccolaimus Temm., Pteropus personatus Temm.). Van de tamme zoogdieren heeft men er de gewone indische vormen, met uitzondering van den buffel.

Forsten moet talrijke vogelsoorten van Ternate en Halmaheira naar het moederland gezonden hebben, doch het is mij niet bekend of daarover iets anders is publiek gemaakt geworden, dan hetgeen voorkomt in het 3e deel van het Coup d'oeil sur les possessions néêrlandaises dans l'Inde Archipélagique van onzen beroemden landgenoot den heer C. J. Temminck. Daarin is sprake van meerdere nieuwe soorten van roofvogels, jaarvogels, duiven en papegaaijen, van twee reusachtige soorten van Centropus en Pitta, enz. van welke soorten, ofschoon op den over-

wal van Ternate bij Dodinga gevangen, ook wel meerdere in de bosschen van Ternate zullen voorkomen. Van Ternate zelf zie ik in de ter mijner beschikking staande hulpmiddelen overigens geene andere vogels vermeld dan Lamprotornis metallicus Temm., Ceblepijris (Graucalus) papuensis Lath., Tanijsiptera dea Less., Cuculus poliogaster S. Müll., Psittacus xanthosomus Vig. en Psittacus riciniatus Bechst. (Eos riciniata Bonap.).

Van de reptiliën van Ternate is wel de krokodil (Crocodilus biporcatus Cuv.) de voornaamste soort. Andere soorten zijn trouwens van daar nog niet vermeld.

Het meeste bekend is nog de vischfauna, waarover ik echter hier ter plaatse niet zal uitwijden. Ik ken thans 233 vischsoorten van de kustwateren van Ternate, welke alle zijn opgesomd in mijne boven reeds aangehaalde Bijdrage over dit onderwerp. Van echte riviervisschen is hier geene sprake.

De wereld der ongewervelde dieren van Ternate is nog bijkans geheel onbekend. Enkele snuitkevers (Geonomus insignis Guér., Coptorhijnchus ternatensis Guér., Coptorhijnchus elegans Guér.) en vlinders (Papilio ascalaphus Boisd. en Papilio deiphobus L.) en eene soort uit de familie der mieren (Ponera bispinosa Le Guillou) zijn alle de insekten, welke men van daar kent. De beurskrab (Birgus latro Leach) en de schijfvormige zeester (Culcita discoidea Ag.) heb ik van Ternate ontvangen. De beurskrab is een der keurigste geregten op de tafels der Europeanen, wegens den fijnen smaak van het olieachtige vet, dat in haar achterlijf is opgehoopt. Zij komt ook elders in den Archipel voor, te Manado, op de Sangir-eilanden, en ook op de eilandjes nabij Batavia. De schijfvormige zeester is uiterst merkwaardig doordien zij even als sommige tripangsoorten, soms levende vischjes (Oxijbeles Brandesii Blkr) herbergt. Mijne te Ternate opgedane verzamelingen bevatten meerdere soorten van schaaldieren, weekdieren en stekelhuiden, welke ik nader hoop te vermelden. — Enkele land-gasteropoden van Ternate zijn door de naturalisten van de zuidpoolexpeditie van Dumont d'Urville verzameld en door den heer Le Guillou beschreven t. w. Helix albula Le Guill., Helix approximata Le Guill., Helix quadrifasciata Le Guill. en Helix ternatana Le Guill.

Tijdens mijn verblijf te Ternate heb ik getracht mij een beeld

te vormen van de eigenlijke ternataansche bevolking. Elders reeds heb ik de afmetingen medegedeeld van eenige door mij waargenomene schedels van Ternatanen (1). De Ternatanen zijn echter een gemengd ras. Ik zou er ook geen eigen karakter van weten te vermelden, omdat ik gedurende de weinige dagen van mijn overigens nog zeer weinig vrij beschikbaar verblijf te Ternate niet in de gelegenheid was om van vele personen den eigenlijken onvermengden landaard op te sporen. In bonte mengeling ziet men onder de inlandsche bevolking Ternatanen, Tidorezen, Gilolorezen, Boeginezen, Maleijers en Javanen onder elkander en die landaarden meestal nog vermengd. Arabieren, Chinezen, Papoeërs en de vrij talrijke klasse der mestiezen voltooijen de geschakeerdheid der ternataansche bevolking.

In het voorgaande hoofdstuk heb ik reeds een overzigt gegeven van de cijfers der verschillende bevolkingen van het eiland Ternate op het einde van 1854. Voor zooveel de mij beschikbare bescheiden zulks hebben toegelaten, heb ik onderzoekingen in het werk gesteld naar de vermeerdering of vermindering der verschillende afdeelingen van de bevolking over een aantal jaren. De ingezetenen in de bevolkingstaten over de beide laatste jaren onder andere hoofden verdeeld zijnde dan vroeger, laten zich ten opzigte der landaarden geene goede vergelijkingen maken met vroegere jaren. Het verschil in het aantal Europeanen en mestiezen van 1854 met 1853 duidt op eene vermindering van een veertigtal zielen. Europeanen en mestiezen te zamen genomen, in 1829 nog 784 zielen sterk, waren in 1854 tot 454 verminderd. Van 1829 tot 1852 laten de bevolkingsstaten echter eene meer bijzondere vergelijking toe, hoezeer in verschillende jaren de Makassaren, Arabieren en Papoeërs nu eens met de overige inlandsche bevolking in een algemeen cijfer voorkomen, dan weder afzonderlijk zijn opgesomd. Ik laat hier eene zamentrekking van die cijfers volgen over die jaren, omtrent welke officiële bescheiden bestaan.

---

(1) Afmetingen van schedels van inboorlingen van Java, Sumatra, Nias, Borneo, Celebes, de Moluksche eilanden en Nieuw-Guinea. Zie Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië 2n Jaargang bladz. 489 — 520.

Overzigt van de cijfers der bevolking van het eiland Ternate van 1829—1854.

Landaard.	1829	1833	1834	1836	1837	1838	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854
Europeanen en afstammelingen van Europeanen.....	339	376	322	328	313	290	412	373	391	409	472	369	373	319	321	297	296	291	255	490	454
Inlandsche christenen..........	445	297	272	380	362	354	231	181	227	237	256	240	235	250	230	295	238	242	250		
Chinezen en afstammelingen...	375	330	363	360	354	365	401	403	411	418	438	430	384	405	339	372	349	368	379	385	385
Mohammedanen..	929	1131	1094	874	1115	1095	1157	247	231	252	120	80	80	1410	1397	1376	1223	1182	121	2057	2056
Makassaren.....	—	—	—	—	—	—	—	1033	1092	1194	1432	1428	1329	—	—	—	—	—	1111		
Arabieren en andere oosterlingen.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	24
Papoeërs........	—	—	—	—	—	—	253	291	303	324	308	363	379	344	335	335	281	289	219	339	323
Slaven..........	1044	838	781	662	706	683	555	551	531	520	486	425	433	406	398	356	332	318	357	5860	5250
Onder den sulthan.	7000	6500		5194	5086	3353	3718	3711	3705	3708	3702	3689	3686	—	—	—	—	—	6199	—	—
	10132	9472		7798	7936	6140	6727	6790	6891	7062	7214	7024	6899						8991	9351	8489

Deze staat in verband met de in de dienstverslagen voorkomende aanteekeningen, leiden tot meerdere gevolgtrekkingen en tot de kennis van niet onbelangrijke feiten.

1°. Het cijfer der bevolking van het eiland onder het gezag van den sulthan is eerst in 1836 tot in bijzonderheden opgegeven. Van dat jaar af tot op 1854 is dat cijfer aan onophoudelijke golvingen onderhevig geweest, voortgebragt door onevenredigheden in de sterfte, door afwezigheid van het eiland, expeditiën, enz. Het minimum, vallende in 1838, bedroeg weinig meer dan de helft van het maximum, dan in 1852, doch na een tijdsverloop van bijkans 20 jaren zijn de cijfers van beide tijdstippen weder nagenoeg gelijk, t. w. 5194 en 5250. Er is alzoo geene toename der bevolking van eenig belang waar te nemen, maar ook geene vermindering.

2°. De bevolking van Europeanen en afstammelingen van Europeanen is van 1829 tot 1844 van 339 tot 477 zielen gestegen en alzoo met 39 percent vermeerderd, maar sedert allengskens verminderd tot dat in 1852 haar cijfer tot 255 was gedaald en alzoo in bijkans een vierde eeuw tijds met 25 percent verminderd.

3°. De inlandsche christenen zijn in hetzelfde tijdvak van 445 tot 250 gedund en alzoo bijkans tot op de helft verminderd. Sedert 1852 komen de inlandsche christenen op de bevolkingsstaten voor onder het hoofd mestiezen en andere kleurlingen.

4°. De chinesche bevolking heeft zich zonder groote golvingen staande gehouden en is in bijkans $\frac{1}{4}$ eeuw van dezelfde getalsterkte gebleven.

5°. De onder het dadelijk gezag van het gouvernement staande inlanders, Boeginezen, Makassaren, Javanen, Arabieren, enz. zijn van ruim 900 tot ruim 1200 zielen toegenomen, alzoo met ongeveer 33 percent.

6°. Voor de 12 jaren, in welke de Papoeërs speciaal op de staten voorkomen, is hun aantal eerst van 253 tot 379 gestegen en daarna weder gedaald tot dat er in 1852 slechts 119 overbleven.

7°. De slavenbevolking, in 1829 nog 1044 zielen sterk, is vrij regelmatig elk jaar verminderd, totdat in 1854 nog slechts 323 slaven overbleven.

In het algemeen ziet men alzoo meer achteruitgang dan vooruitgang in de getalsterkte der verschillende afdeelingen van Ternate's bevolking.

Bedroevend als dit verschijnsel is, omdat het, over een groot tijdvak loopende, wijst op achteruitgang in den stoffelijken toestand der bevolking, is het verblijdend ten opzigte van twee punten, de voortdurende vermindering van het aantal slaven en van het aantal Papoeërs.

De Papoeërs te Ternate, hoezeer niet tot den slavenstand behoorende, worden toch nagenoeg als slaven beschouwd. De moeijelijkheid voor de europesche en chinesche ingezetenen, om zich te Ternate van bedienden te voorzien, van welke betrekking de Ternatanen een' afkeer hebben, heeft, toen de slaven in aantal aanmerkelijk afnamen, er op bedacht doen zijn om bedienden van elders te erlangen. De hongivloten bragten toen, met toestemming van den sulthan van Tidore, Papoeërs naar Tidore en Ternate over en deze werden dan tegen betaling van eene bepaalde som, als dienstboden aan de ingezetenen afgestaan. Dat was alzoo niet veel anders dan een bedekte slavenhandel. Van 1840 tot 1846 nam die aanvoer van Papoeërs steeds toe, doch desbetrekkelijk den sulthan van Tidore gemaakte opmerkingen hebben er een einde aan gemaakt en het aantal der Papoeërs, in 1846 nog 379 bedragende, was dan ook in 1852 reeds tot 219 verminderd.

De stoffelijke en zedelijke toestand der bevolkingen van Ternate wordt als zeer ongunstig afgeschilderd. Armoede en zedenbederf schijnen onder kleurlingen en inlanders sedert jaren toe te nemen. De bronnen van welvaart, welke te Ternate ruimschoots zouden kunnen vloeijen door land- en tuinbouw en vischvangst en handel, zijn grootendeels gestopt, eensdeels door de traagheid der bevolking zelve, ten andere, wat de onderdanen der sulthans betreft, door den druk der hun opgelegde lasten, voorts wat de christen-bevolking betreft, door gebrek aan kapi-

taal, door kwalijk geplaatst eergevoel, hetwelk op het oefenen van vele nuttige bedrijven met zekere verachting doet neerzien enz., en eindelijk door de ongunstige verhouding, waarin Ternate zich nog kort geleden bevond ten opzigte van den handel tegenover de vrijhavens Makassar, Kema en Manado.

De naauwkeurigheid waarmede sedert een paar jaren de bevolkingsstaten der Europeanen en mestiezen worden opgemaakt, laat toe, ook een blik te slaan op de middelen van bestaan der bevolking. Uit de bijzondere registers van Ternate over 1854 heb ik ondervolgend staatje kunnen opmaken. Vrouwen en kinderen zijn daar buitengesloten.

Beroepen.	Nederlanders geboren		Mestiezen en andere kleurlingen.	Vreemde Europeanen.	Totaal.
	in Neêrl. Indië	buiten Neêrl. Indië			
Gouvern. dienaren.	5	4	13	1	23
Gepensioneerden ..	1	0	3	2	6
Kooplieden	1	8	6	0	15
Zeevarenden	0	1	8	2	11
Smeden	0	0	3	0	3
Timmerlieden.....	0	0	4	0	4
Kleermakers......	0	0	4	0	4
Schoenmakers	1	0	8	0	9
Kammakers	0	0	1	0	1
Zonder beroep....	0	4	31	0	35
Totaal ..	8	17	81	5	111

De rubriek, welke hier meer bijzonder de aandacht verdient, is die der mestiezen of zoogenaamde inlandsche kinderen. 31 van de 81 zijn zonder beroep, zonder andere middelen van bestaan, dan de resten van een vervallen fortuin, vertegenwoordigd door slaven of kleine erven en tuinen. Velen hunner bezitten ook die middelen niet en kunnen dagelijks naauwelijks beschikken over eenige weinige duiten om in hun onderhoud en dat hunner fa-

miliën te voorzien. 16 van de overige 50 kleurlingen vinden een sober bestaan als klerken of geëmploijeerden in s'lands dienst of in geringe pensioenen. Alzoo leeft nog niet de helft hunner van eenig nuttig bedrijf van handel, zeevaart of industrie.

Gelijk armoede zedenbederf baart, baart zedenbederf nieuwe armoede, en eene bevolking, die uit zoodanigen toestand zich niet weet op te heffen of er uit opgeheven wordt, gaat eenen langzamen doch zekeren ondergang te gemoet.

Wel heeft de achteruitgang van den handel te Ternate bijgebragt tot die armoede. De vrijverklaring der havens van Makassar, Kema en Manado heeft den stroom der produkten van den oostelijken Molukschen archipel en Nieuw-Guinea grootendeels van Ternate afgeleid en velen, welker bestaan van dien handel in mindere of meerdere mate afhankelijk was, zich naar Celebes doen verplaatsen of in minder gunstige of armoedige omstandigheden gebragt.

De aardbevingen, welke Ternate sedert de laatste 20 jaren zoo zeer teisteren, hebben gewis veler eigendommen verwoest en het maatschappelijk kapitaal aanmerkelijk verminderd.

Maar behalve dat der menschen vlijt spoedig de door rampen verdwenen waarden weder te voorschijn roept, heeft Ternate in vorige eeuwen meermalen dergelijke rampen doorgestaan, zonder dat dezelfde maatschappelijke verschijnselen zijn gevolgd.

Het zou dus eenzijdig zijn, alleen in de celebesche vrijhavens of in de aardbevingen het verval van Ternate's ingezetenen te zoeken.

Er moeten nog andere oorzaken voor zijn en daaronder bekleeden zeker opvoeding en onderwijs eene niet onbelangrijke plaats.

Ik weet wel, dat voor het onderwijs, ook voor dat der inlandsche christenen, veel zorg wordt gedragen en dat vooral de inlandsche christenschool te Ternate bloeit, maar wil men iets van de christenjeugd te Ternate verwachten voor de toekomst, dan zal zijne opvoeding aan zijn onderwijs moeten beantwoor-

den en dit laatste moeten worden uitgestrekt tot vele onderwerpen, die de jonge lieden kunnen doen opleiden tot kundige handwerkslieden, zeelieden en handelaars.

Wat de overige klassen der bevolking aangaat, ook van deze is, wat het stoffelijke aangaat, weinig gunstigs te zeggen.

De weinige Arabieren zijn ijverig en leven van den invoerhandel met Javà en Manado.

De Chinezen bestaan evenzoo door den handel en door het pachten van s'lands middelen. Zij staan bekend als rustige en deftige ingezetenen, in vele opzigten verschillende van hunne landgenooten elders in den archipel.

De overige inlanders op gouvernementsgrond, Boeginezen, Makassaren en Javanen, leven van een weinig landbouw, van de vischvangst, van den kleinen handel met de omliggende eilanden, enkelen ook van de uitoefening van eenig ambacht. Meest alle echter zijn arm en vinden hun levensonderhoud niet zonder moeite.

Is het met de eigenlijke ternataansche of inlandsche bevolking beter gesteld?

De landbouw kwijnt, de vischvangst bloeit niet, de handel is in verval

De landbouw is nog weinig ontwikkeld. Nergens ziet men waterleidingen, nergens den ploeg of den patjol. Men vindt niets dan kleine aanplantingen, door afzonderlijke huisgezinnen aangelegd, waarbij de mensch zoo weinig arbeid verrigt als mogelijk is en de opbrengst geheel van het toeval afhangt.

De voormalige Hoofdkommissie van landbouw heeft door hare subkommissie te Ternate getracht ook den bloei van Ternate door ontwikkeling van den landbouw te bevorderen. In 1829 zouden er op Ternate 14541 koffijboomen, 38 muskaatnotenboomen, 43 nagelboomen, 835 kakaoboomen, 1800 katoenheesters en 2584 peperranken in aanplant zijn geweest, ongerekend de gewone kultuurgewassen en vruchtboomen. Sedert hebben de kultuurstaten jaren lang van de hoeveelheid der genoemde kultuurgewassen melding gemaakt en het doen voor-

komen, alsof die kultures in bloeijenden toestand verkeerden. Zoo spreekt het algemeen verslag over 1846 nog van meer dan 36000 koffijboomen, 15000 kakaoboomen, 1450 peperranken, 850 kruidnagelboomen en 14000 muskaatnotenboomen. Maar later bleek het, dat, indien die cijfers al eenig vertrouwen verdienden, wat zeer betwijfeld werd, de opbrengst in allen gevalle onbeteekenend was, voornamelijk door de zorgeloosheid der planters. De meesten dier kultures kunnen tegenwoordig beschouwd worden als te niet gegaan te zijn of althans als geene produkten voor den uitvoer te leveren, tenzij voor zoover van ze Halmaheira worden aangebragt.

Men heeft op Ternate ook beproefd het kultiveren van tabak, indigo en djati, doch deze kultures zijn evenmin geslaagd, waarschijnlijk, wat althans den tabak aangaat, insgelijks door gebrek aan zorg, vermits bijvoorbeeld het nabij gelegene Makjan, dat evenzoo geheel uit een enkelen vulkanischen kegel bestaat, uitmuntenden tabak oplevert.

Men houdt zich op het eiland Ternate liever bezig met het kweeken van aardvruchten, vruchtboomen, sagoweerpalmen, een weinig rijst, enz. Een sagoweertuin van 200 tot 300 palmen verzekert den bezitter een maandelijks inkomen van *f* 50 tot *f* 60 en de vruchten vinden op de markten in het algemeen goeden aftrek. Al spoedig wint men daarmede zooveel als genoeg is, om den honger te stillen en weder rust te genieten. Verder gaat de ijverzucht van velen niet.

Van een' veestapel is op Ternate naauwelijks sprake. Hij bestond sedert jaren en bestaat nog uit een twee- tot driehonderdtal runderen, een honderdtal varkens en eenige weinige paarden en schapen, wat het gouvernementsgrondgebied betreft, — en op het grondgebied des sulthans is hij van nog minder beteekenis. Gebrek aan goede weiden maakt het gebrek aan hoornvee, gebrek aan wegen dat aan paarden verklaarbaar. Voor den geringen landbouw is geen hoornvee noodig.

De weinige rijst, maïs en koffij, welke op het eiland wordt geteeld, is nog niet eens voldoende voor de behoefte der geringe

bevolking. De sago, het zoo algemeene volksvoedsel, wordt voor verreweg het grootste gedeelte van Halmaheira aangebragt of door de Ternatanen zelve daar geklopt. Ook tabak, boomwol en muskaatnoten, worden grootendeels van de omliggende eilanden aangebragt.

De vischvangst, waarin vele Ternatanen hun bestaan vinden, kon veel grootere voordeelen afwerpen, indien men er zich meer in het groot op toelegde. Men rekent dat ter hoofdplaats jaarlijks eene waarde van ongeveer *f* 50000 aan visch wordt verkocht.

De zee om Ternate is zeer vischrijk, maar de Ternatanen leggen zich niet eens in die mate op de vischvangst toe, dat zij in de behoefte aan visch van hun eilandje voorzien. Het ontbrekende wordt door de Tidorezen gevangen en te Ternate ter markt gebragt. Behalve de sleepnetten van den heer Van Duivenbode en een paar kleine staaknetten bij Talangami heb ik te Ternate geene vischtoestellen van eenigen omvang gezien. Gewoonlijk wordt slechts gevischt met hengels en lijnen.

Men legt zich nog het meest toe op de vangst van den sakko en tjakalang. Omtrent de sakko-visscherij heb ik hierboven reeds een en ander medegedeeld. Van meer belang is de tjakalang-visscherij. Deze visch is eene soort van tonijn of boniet (Thijnnus pelamijs CV., Thijnnus thunnina CV. etc.), welke soms in groote scholen in de meeste moluksche wateren voorkomt, doch zich veelal van de kusten verwijderd houdt. De waarde van een tjakalang van 2½ tot 5 kilogrammen zwaarte is ongeveer *f* 1. Een goede vangst kan alzoo zeer winstgevend zijn.

In de laatste tijden is de walvischvangst in de Molukken meer ter sprake gebragt. Zeker is het vreemd, dat deze zoogdieren van onder onze kusten door Amerikanen en Engelschen worden weggehaald en wij ons alzoo voordeelen laten ontnemen, welke zeker zeer belangrijk zijn, daar belangrijke uitrustingen en verre en langdurige reizen er door worden goedgemaakt. Het ligt zoo geheel in den aard der zaak, dat men in Nederlandsch Indië zich met nog veel beter gevolg op deze visscherij zou kunnen toeleggen dan de Engelschen en Amerikanen, dat het bevreem-

ding moet baren, dat wij ten deze nog zoo geheel achterlijk zijn. Er bestaat thans vooruitzigt tot oprigting van eene vennootschap, ten doel hebbende de walvischvangst in en om de Molukken met nederlandsch kapitaal. Indien, wat bij verwezenlijking dezer vennootschap waarschijnlijk zou zijn, Ternate werd gekozen voor het hoofdetablissement eener dergelijke onderneming, zou daarin een krachtig middel zijn gelegen om Ternate uit zijn verval op te heffen. Talrijke inlandsche kinderen en Ternatanen, Tidorezen, Gilolorezen of Soelarezen zouden bij zoodanige onderneming kunnen worden gebezigd. De noodige schepen en kleinere vaartuigen zouden goedkoop en uit uitmuntend hout kunnen worden aangebouwd op de Soela-eilanden, waar reeds goede inlandsche scheepsbouwers zijn, welke onder deskundige hoogere leiding, zeker voortreffelijke voor het doel geschikte vaartuigen zouden leveren. De terugwerking eener zoodanige onderneming op den geheelen maatschappelijken toestand van Ternate zou zeker zeer heilzaam zijn en meerdere andere industriën zouden er zeker door te voorschijn worden geroepen.

Slaat men een blik op den handel van Ternate en brengt men dien in verband met de voortreffelijke ligging der plaats aan den noordelijken ingang der Moluksche zee, dan erlangt men daarvan een' weinig bevredigenden indruk.

Ternate zelf brengt tot nog toe geene artikelen voor den uitvoer voort. Deze artikelen worden eerst van de omliggende eilanden, vooral echter van de Papoesche eilanden en Nieuw-Guinea aangebragt. Wilde muskaatnoten, schildpad, tripang, vogelnestjes, verwhout, massooi, was, parelschelpen, zijn de voornaamste dier artikelen.

De invoer-artikelen bestaan voornamelijk uit europesche en inlandsche lijdwaden, rijst, zout en olie, welke artikelen grootendeels van Java en Makassar worden aangevoerd. Daar echter de handel voor het grootste gedeelte is in handen van den sulthan en de prinsen, erlangt de inlandsche bevolking de haar benoodigde artikelen slechts tegen de willekeurige prijzen, welke de vorsten gelieven te stellen.

In de verslagen der residentie van 1829 tot en met 1843 zie ik geen gewag gemaakt van het geldswaardig bedrag der in- en uitvoeren te Ternate over die jaren, tenzij slechts over dat van enkele artikelen.

Van 1844 af zijn de totale bedragen der uit- en invoeren vermeld, t. w.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Jaren.	Invoer.	Uitvoer.
1844	*f* 128,251	*f* 73,725	1850	*f* 140,825	*f* 42,225
1845	80,192	56,935	1851	180,600	65,344
1846	162,872	62,839	1852	169,213	44,319
1847	200,793	35,483	1853	107,472	14,174
1848	153,388	79,961	1854	95,845	43,073
1849	135,002	45,857			

Neemt men de laatste 10 jaren tot grondslag van vergelijking en verdeelt men die in twee tijdvakken van 5 jaren, dan blijkt het, dat gedurende de vijf laatste jaren de uitvoeren bijkans *f* 62000 en de invoeren ruim *f* 38000 minder hebben bedragen dan in de vijf eerste jaren, waaruit volgt, dat de handel, zelfs in de laatste vijf jaren, met betrekking tot de weinige omgezette waarden, nog aanmerkelijk is achteruitgegaan, en dat die achteruitgang het meeste merkbaar was wat den uitvoer betreft.

Inderdaad, er is thans een groot verschil in de hoeveelheid der van de overige Molukken en van Nieuw-Guinea te Ternate ter uitvoer aangebragte artikelen. In 1836 werd nog voor eene waarde van *f* 10000 aan paradijsvogels van Ternate uitgevoerd. In de laatste jaren is op de uitvoerstaten van dit artikel zelfs geene melding meer gemaakt en in 1850 bedroeg de uitvoerwaarde er van nog slechts *f* 37.

Ondervolgend overzigt, uit de staten van den uitvoerhandel getrokken, toont aan, in welke mate de vermindering in den uitvoer der voornaamste artikelen heeft plaats gehad.

Uitvoer van Ternate.

Jaar.	Schildpad.	Tripang.	Paradijsvogels.	Massoo i.	Was.
1832	*f* 43727	*f* 1889	*f* 1218	?	?
1833	41978	1367	2829	?	?
1834	67347	7869	5171	?	?
1835	26543	6732	9065	?	?
1836	29067	19327	10223	?	?
1837	32627	8520	5235	?	?
1844	13537	21660	500	10460	1680
1845	6974	14374	311	7762	347
1846	12054	19517	90	268	4827
1847	3655	9676	24	0	40
1848	5210	7185	154	2040	1130
1849	3799	6949	0	1113	4430
1850	3848	10388	37	3980	3233
1851	11516	8522	0	7040	1025
1852	1762	6456	0	3760	940
1853	330	3647	0	927	2066
1854	11060	10650	0	648	600

Van de jaren 1838 tot en met 1844 zie ik de uitvoerwaarden van bovengenoemde artikelen niet vermeld. Ik vind alleen, wat de uitvoer van paradijsvogels betreft, in de Reis naar de Zuidpool van Dumont d'Urville vermeld, dat in het begin van 1839, tijdens het verblijf der Astrolabe en Zelée te Ternate, meer dan 400 paradijsvogels tegen ongeveer *f* 2½ het stuk, aan de bemanning dier korvetten werden verkocht. Na 1850 heeft de uitvoer dier vogels, zooals uit het staatje blijkt, geheel opgehouden.

Het is te vermoeden, dat de openstelling van Ternate voor den handel, welke in 1854 plaats had, weder eene stijging der uitvoerwaarden zal ten gevolge hebben. De voornaamste reden althans, waarom die produkten van Halmaheira, den Oosterschen archipel en Nieuw-Guinea elders aan Boeginezen werden van de hand gezet, heeft thans opgehouden te bestaan.

Omtrent de Ternate geïnde in- en uitgaande regten vind ik bescheiden over een grooter aantal jaren dan over de geldswaardige bedragen der in- en uitgevoerde artikelen. Ik laat een overzigt

daarvan hieronder volgen. Men ontwaart daaruit, dat het verval des handels, zoowel van den in- als uitvoer-handel, reeds een twintigtal jaren bestaat. Het bedrag der regten in 1829 en 1834 nog van *f* 9000 tot *f* 10000 beloopende, daalde sedert 1834 aanmerkelijk, doch bleef tot 1852 nog steeds boven de *f* 2000, waarna het in de beide laatste jaren tot *f* 1900 en *f* 1400 afnam.

Geheven regten te Ternate.

Jaar.	Inkomende.	Uitgaande.	Additionele.	Totaal.
1829	*f* 4238	*f* 4955	*f* —	*f* 9193
1834	6449	3382	—	9831
1835	383	5113	—	5496
1836	944	3597	227	4768
1837	602	2978	179	3759
1838	1870	1693	178	3741
1840	812	4156	248	5216
1841	2820	2825	282	5927
1842	778	1925	135	2838
1843	1311	1872	159	3342
1844	588	3885	223	4696
1845	570	1947	125	2642
1846	47	2351	119	2517
1847	1256	1097	96	2449
1848	1299	1952	162	3413
1849	1677	3040	235	4952
1850	2241	1383	181	3805
1851	1920	2302	211	4433
1852	4561	1083	282	5926
1853	1292	521	90	1903
1854 (1)	—	—	—	1414

In 1854 bestond de handelsvloot van Ternate uit 7 rascheepjes en eenige padoeakans.

Te Ternate hoorde ik, evenzeer als te Manado en later ook te Amboina, dat de stoomvaart de handelsschepen van Java

(1) Jaar der vijverklaring van de haven van Ternate.

weert en de ingezetenen in het erlangen van vele artikelen afhankelijk maakt van de beperkte ruimte der stoomschepen en van de hooge prijzen, welke men, door de afwezigheid van mededinging, goed vindt daarvoor te vorderen. De levensmiddelen, welke niet noodzakelijk door de stoomschepen worden aangevoerd, halen overigens geene buitensporige prijzen. De rijst gold in de beide laatste jaren *f* 5—*f* 7 de pikol, sago ongeveer *f* 1 de fardoe (van ongeveer 25 kilogrammen), gedroogde visch 35 tot 40 duiten het katti, rundvleesch 45 en varkensvleesch 60 duiten het pond, dinding 35 tot 40 duiten het katti, hoenders *f* 3 tot *f* 4 het dozijn, kippeneijeren 2 duiten het stuk; voorts zout *f* 5 tot *f* 3 de pikol, turksche tarwe 100 duiten de honderd trossen, klappers 3 tot 4 duiten het stuk, klapperolie 24 en lampolie 20 duiten de flesch, gambier 60 tot 70 en tabak 40 duiten het katti, enz.

Alvorens dit hoofdstuk te eindigen, wil ik nog een en ander mededeelen omtrent de bestuurs- en administratieve verhoudingen der residentie Ternate.

De residentie staat, even als Manado, Amboina en Banda onder een' resident, die ondergeschikt is aan den gouverneur der Moluksche eilanden. Hij geniet eene bezoldiging van *f* 1000 s' maands. Behalve den resident zijn er slechts 2 ambtenaren voor het residentiebestuur, een sekretaris met een traktement van *f* 400 en ongeveer *f* 150 emolumenten en een kommies met *f* 200 s'maands; voorts eenige klerken, welke bezoldigd zijn met *f* 10 tot *f* 90 s'maands en 2 maleische schrijvers, welke *f* 40 en *f* 50 s'maands genieten. Aan deze bezoldigde betrekkingen zijn vele onbezoldigde verbonden. Zoo b.v. is de resident tevens president van den te Ternate gevestigden raad van justitie. De sekretaris is tevens magistraat, officier van justitie, auditeur militair, notaris, vendumeester, pakhuismeester, ambtenaar van den burgerlijken stand en debitant van het klein-zegel.

De kommies is tevens landmeter en belast met de waterstaatswerken. Enkele klerken zijn tevens griffier van den raad van justitie, of sekretaris van de wees- en boedelkamer of postkommies, ha venmeester, enz. Zeker een merkwaardig voorbeeld van hetgeen soms in een' indischen ambtenaar geëischt wordt.

Het lidmaatschap van den raad van justitie is evenzeer slechts eene eerebetrekking als het voorzitterschap van dien raad. Met de wees- en boedelkamer is het niet anders. In de civiele geneeskundige dienst wordt voorzien door den officier van gezondheid van het garnizoen.

Elders dan ter hoofdplaatse zijn nergens ambtenaren van het europeesch bestuur, tenzij op Batjan, waar zich thans, hoezeer niet organiek, bevinden een officier van gezondheid voor de militaire en civiele geneeskundige dienst, een ingenieur van het mijnwezen en een voorman van het mijnwezen voor de ontginning der steenkolen aldaar. Op Halmaheira waren vroeger 2 adsistent-residenten, te Galela en Bitjoli, doch in 1827 zijn die betrekkingen ingetrokken. Thans is op het geheele eiland slechts een kleine militaire post te Dodinga. Er is in de laatste tijden echter weder sprake geweest en nog van het plaatsen van europesche ambtenaren in het Banggaaische of Tomboekoesche en op Nieuw-Guinea, een maatregel, die ook voor nog andere eilanden der residentie noodig zal zijn, indien men werkelijk onzen invloed wil uitbreiden en nuttig doen werken.

Men noemt Ternate gewoonlijk een' lastpost voor het gouvernement. Inderdaad overtreffen de lasten de baten der residentie. In 1852 bedroegen de uitgaven ruim 2½ tonnen gouds, terwijl de inkomsten ongeveer *f* 84000 minder beliepen. In 1853 bedroeg het nadeelig verschil ruim *f* 38000. In 1854 waren de lasten gedaald tot ruim *f* 197000 en de baten gestegen tot ruim *f* 184000, zoodat het nadeelig verschil nog slechts *f* 13000 bedroeg.

Het is echter de vraag, of het noodig is, dat Ternate een lastpost blijve. Ik geloof het niet. Nieuwe kontrakten met de sulthans, de strekking hebbende om tegen schadeloosstelling meer grond-

gebied onder het onmiddellijk beheer van het gouvernement te brengen, zouden de zaken geheel van aanzien kunnen doen veranderen tot heil der betrokkene bevolkingen, tot vermeerdering van ons gezag, tot voordeel der schatkist.

Ik wil hier er slechts op wijzen dat de landbouwende bevolkingen van Tidore en Halmaheira, doch vooral die van Makjan en de Soela-eilanden, zonder veel moeite en zonder groote kosten van militaire bezettingen, er toe zouden te brengen zijn, om voor het gouvernement voortbrengselen voor de europesche markt te kweeken. De bevolkingen van den sulthan van Ternate verlangen bijkans algemeen te staan onder ons onmiddellijk bestuur en een resident van takt zou spoedig er in kunnen slagen, zonder eenige botsing of zonder benadeeling van de vorstelijke familie, ten deze tot de wenschelijke uitkomsten te geraken.

De verpachte middelen en de verschillende belastingen, welke ter hoofdplaatse geheven worden, voorzien slechts voor een gering gedeelte in de kosten van bestuur.

De opbrengsten der in en uitgaande regten over de laatste 25 jaren heb ik hierboven reeds vermeld. Ik zal hier laten volgen een dergelijk overzigt van verschillende andere belastingen en van de verpachte middelen.

Belastingen van verschillenden aard geheven te Ternate.

Jaren.	Kollateraal sukcessieregt.	Overschrijving van vaste goederen.	Kleinzegelregt.	Belasting op de paarden.	Venduregten.	Haven- en ankeragegelden.	Slavenbelasting.	Boeten en konfiskatiën.	Posterij.
1827	0	*f* 1135	*f* 1238	*f* 143	*f* 724	*f* 675	»	*f* 220	0
1828	0	533	1067	139	951	610	*f* 1828	130	0
1832	0	700	1477	65	989	1251	1762	110	0
1833	*f* 450	1207	1382	49	624	517	1695	359	0
1834	0	700	747	63	675	509	1632	50	0
1835	0	901	1638	76	347	392	1461	232	0
1836	590	1098	2578	90	1940	445	1313	262	0
1837	106	1044	1316	116	392	432	1450	210	0
1838	0	388	1335	103	530	953	1467	62	0
1839	0	600	1442	90	399	449	1412	0	*f* 89
1840	0	586	1338	76	461	6	1315	0	115
1841	0	115	1373	31	1203	50	1213	2700	146
1842	57	668	1958	49	302	254	1291	0	135
1843	0	341	1513	31	772	43	1129	200	210
1844	0	184	1307	27	633	5	1166	0	181
1845	0	132	1763	45	555	51	1006	2	184
1846	0	588	1302	41	498	8	765	469	201
1847	156	190	1248	45	1161	60	877	70	187
1848	0	624	1487	49	865	5	937	0	151
1849	68	38	1277	49	970	110	828	0	179
1850	51	541	1686	45	878	137	920	0	265
1851	247	234	1023	36	846	131	781	0	171
1852	0	137	1393	66	1057	207	741	0	162
1853	808	300	901	60	559	414	703	0	289
1854	23	108	738	54	822	236	700	0	454

De belasting op de slaven is in 1828 ingevoerd. Van inkomsten der brievenposterij zie ik geene opgave van vóór het jaar 1840.

De verpachte middelen zijn de volgende: hoofdgeld der Chinezen (in 1829 ingevoerd); kleine lombard; arak en andere sterke dranken; sagoweer; bazaars, winkels en kramen (1); amfioen; slagten van varkens (ingevoerd in 1835) en van rundvee (ingevoerd in 1835). De opbrengsten dier verpachtingen waren als volgt.

---

(1) Onlangs afgeschaft.

Verpachte middelen te Ternate.

Jaren.	Amfioen.	Bazaars. (1)	Sagoweer.	Arak.	Lombard.	Hoofdgeld.	Slagten van vee.
1826-1828 (gemidd.)	*f* 3204	*f* 3324	*f* 3200	*f* 676	*f* 792	*f* 0	*f* 0
1829 . .	4188	4032	3996	504	852	672	0
1830-1833 (gemidd.)	4596	6801	3140	615	1329	483	0
1834 . .	5196	8004	3396	504	1248	372	0
1835 . .	5196	8364	2748	804	2916	384	48
1836 . .	5340	7620	2148	600	1512	360	168
1838 . .	7560	6504	1860	600	1008	276	108
1839 . .	8875	7440	1536	1128	1008	348	144
1840 . .	11125	6396	1424	1104	1020	312	192
1841 . .	7875	4080	1008	888	600	240	156
1842 . .	7875	6144	1800	1206	1104	270	144
1843 . .	7125	4880	1600	840	800	275	170
1844 . .	7800	5550	1810	990	1450	310	135
1845 . .	7800	5550	1810	990	1450	310	135
1846 . .	6500	4625	1508	825	1208	258	112
1847 . .	7930	5300	1900	1610	3240	300	120
1848 . .	7930	5300	1900	1610	3240	300	120
1849 . .	7930	5300	1900	1610	3240	300	120
1850 . .	9880	6800	1610	1900	3550	332	150
1851 . .	9880	6800	1610	1900	3550	332	150
1852 . .	9880	6800	1610	1900	3550	332	150
1853 . .	7930	6340	1955	1060	3200	330	130
1854 . .	7930	6340	1955	1060	3200	330	130

Men ontwaart hieruit, dat de pachten der voornaamste middelen in de laatste 25 jaren aanmerkelijk zijn gestegen, hebbende slechts die der sagoweer eene vermindering ondergaan.

Het gouvernement voorziet ook gedeeltelijk in de behoefte aan zout van Ternate. Het verkocht echter in de laatste 12 jaren gemiddeld nog geene 280 pikols s'jaars. De overige benoodigde hoeveelheid wordt door den partikulieren handel voor *f* 3 tot *f* 3½ de pikol verkocht, terwijl het gouvernementszout met *f* 5 de pikol moet betaald worden. De inlanders gebruiken het zout, dat zij zelve uit het zeewater winnen.

---

(1) In 1855 zijn de bazaarpachten op de buitenbezittingen afgeschaft, even als zulks vroeger, insgelijks onder het bestuur van den gouverneur generaal Duymaer van Twist, reeds voor bijkans geheel Java plaats had.

De verhouding der sulthans van Ternate, Tidore en Batjan tot het gouvernement is als die van leenmannen en bepaald bij kontrakten, gesloten in 1824 en 1826.

De sulthans bezitten hunne rijken zelfs niet als een erfelijk leen. De keuze hunner opvolgers blijft geheel aan het gouvernement. De regtspleging hunner onderdanen is hun wel overgelaten, maar de vonnissen in strafzaken, door de rijksraden geveld, zijn aan de goedkeuring van den resident van Ternate onderworpen. Zij hebben het regt niet, zelve hunne rijksgrooten en hoofden te benoemen of te ontslaan anders dan na schriftelijke goedkeuring van het gouvernements.

De rijkjes Banggaai en Tomboekoe worden door den sulthan van Ternate als achterleen bezeten.

Den sulthan staat een rijksraad of babatoe ter zijde, welke door een' djoegoegoe of rijksbestierder wordt voorgezeten. De tegenwoordige sulthan behandelt evenwel gewoonlijk de rijkszaken zelf, zonder hulp van den raad of van de rijksgrooten. Daar hij der tweede kindschheid nabij is, gaan de zaken er niet beter om en de ontevredenheid onder grooten en geringen moet dan ook algemeen zijn. Een der voornaamste posten is die van kapitein laoet. De titularis, gewoonlijk een bloedverwant des sulthans, heeft alle vaartuigen des sulthans onder zijn beheer en kleedt zich in den montering van kapitein ter zee of kapitein-luitenant ter zee.

De negorijen onder het gebied des sulthans worden beheerd door sengadji's, welke slechts met goedkeuring van het gouvernement kunnen worden aangesteld. De hoofden der tot eene negorij behoorende kampong dragen den titel van kimalaha of pomenila.

Op het noordelijke schiereiland van Halmaheira, waar ruim 20000 onderdanen van den sulthan van Ternate wonen, regeert de sulthan door ternataansche babato's, djoeroetoelies, kalaudi's of luitenants, welke chefs zijn van distrikten, welke onder hen door halmaheirasche sengadji's, kimalaha's, ngofamanira's of kolano's beheerd worden.

HOOFDSTUK IV.

TIDORE.

Vertrek van Ternate. — Overtogt. — Gezigten op Tidore en Halmaheira. — Filongia. — De piek van Tidore. — Soasio. — Verwoestingen door de jongste aardbevingen aangerigt. — Korra korra's. — Ontvangst van den gouverneur generaal te Soasio. — Tegenbezoek aan den sulthan van Tidore. — Inlandsche dansen. — Paleis des sulthans. — Bezittingen des sulthans buiten Tidore. — Halmaheira. — Papoesche eilanden. — Nieuw-Guinea. — Verval van het rijk van Tidore. — Wenschelijkheid van nederlandsche vestigingen op verschillende punten van het Tidoresche grondgebied. — Onderdrukking der bevolkingen. — Onzekerheid der sterkte van de bevolking onder Tidore. — De Tidorezen. — Landbouw en nijverheid.

Den 28n September vertrok het reisgezelschap van Ternate naar Tidore. De sulthan en rijksgrooten van Ternate deden den gouverneur generaal uitgeleide. De troepen van het garnizoen, de schutterij en de troepen des sulthans, de laatste ongeveer 100 man sterk en met de geëuropiseerde voorvechters aan het hoofd stonden, even als bij onze aankomst, langs den weg geschaard. Saluten als naar gebruik. De resident van Ternate ging mede aan boord, om den gouverneur generaal tot Batjan te vergezellen. Eenige rijksgrooten van Tidore, die na het vertrek huns sulthans te Ternate waren achtergebleven, maakten den overtogt mede.

De overtogt was spoedig volbragt en werd door fraai weder begunstigd.

Stoomende langs de oostkust van het eiland Tidore, genoten wij de schoone gezigten, welke het eiland zoo ruimschoots aanbiedt. Het eiland bestaat uit twee zeer van elkander verschillende helften. De zuidelijke helft wordt gevormd door den piek van Tidore, een regelmatige kegel, welks voet geheel de zuidelijke helft van het eiland beslaat. De noordelijke helft daarentegen bestaat uit een bergachtig land, woest dooreengeworpen, maar blijkbaar toch van vulkanischen aard en slechts een verbindingslid, een schakel van de vulkanische keten, welke Halmaheira ten westen omringt. De noordhelft van Tidore is weinig of niet bewoond. Steil dalen de bergwanden in zee en slechts hier en daar, waar het strand een vlak terrein aanbiedt van eenige weinige schreden omvang, zijn enkele hutjes gebouwd, bewoond door visschers of landbouwers, die er zich tijdelijk nederzetten, om te zijn nabij de plaatsen waar zij hun bedrijf oefenen.

Bijkans de geheele bevolking van Tidore bewoont de zuidelijke helft van het eiland en is daar nog voornamelijk aan de oostkust bijeen gedrongen. De zachte en vruchtbare hellingen van den voet des bergs zijn gunstig voor den landbouw en tot ongeveer 900 meters hoog langs de helling des bergs ziet men dan ook het land in ontginning. Boven de grens der kultuur breidt zich nog een breede gordel van oorspronkelijk woud uit, doch deze reikt niet tot den top, die zich spits en kaal nog aanmerkelijk boven de grens van het woud verheft.

Oostelijk van Tidore ligt een klein eilandje of liever eene rots, welke misschien 100 voeten lang en 60 voeten hoog is en met vegetatie bekleed. Deze rots draagt den naam van Filongia. Wij passeerden tusschen haar en Tidore.

Links verder op den achtergrond lag het onder het gebied van Tidore behoorende hooge kustland van Halmaheira nabij genoeg om de begeerte op te wekken, ook daar eens voet aan wal te zetten. In het zuiden, maar nog geheel in de verte begonnen

zich allengs te vertoonen de kruinen van de eilandjes Mareh, Motir en Makjan, welke wij in den loop van den dag meer van nabij zouden aanschouwen.

Na een paar uren stoomens kwamen wij voor de Soasio, of de hoofdplaats van het eiland Tidore, de verblijfplaats van den sulthan. Eene flotille van korra-korra's van den sulthan lag ter reede geschaard en kwam de Ambon bij het opstoomen te gemoet.

Men kan zich naauwelijks voorstellen, dat met zulke ellendige vaartuigen uitgestrekte bezittingen, zooals die van Ternate en Tidore, kunnen worden beheerscht en zulks is alleen verklaarbaar doordien de vaartuigen der overheerschte volken nog ellendiger zijn, zoodat de Tidorezen elders in het gebied huns sulthans nog vrij algemeen worden ontzien en wegens hunne wreede handelingen in nog hoogere mate gevreesd.

Eene praauw des sulthans, met vlaggen en wimpels versierd en aan boord hebbende eenige rijksgrooten, kwam op zijde van de Ambon om den gouverneur generaal te verwelkomen en naar wal te begeleiden. Dit vaartuig stak echter zeer ongunstig af bij dat, hetwelk bij onze komst te Ternate den opperlandvoogd van boord kwam afhalen, niet alleen wat het uitwendige maar ook en voornamelijk wat het inwendige betrof. De toestand en inrigting van dat vaartuig waren zelfs zoodanig, dat geaarzeld werd om daarmede naar wal te gaan en besloten om althans den terugtogt naar boord met de sloepen van de Ambon te doen. Indien het niet gebleken was, dat men hier niet mogt denken aan gebrek aan eerbied van de zijde des sulthans, die, meer dan 80 jaren oud en meestal bedlegerig, toch een paar dagen vroeger zich naar Ternate had begeven om den gouverneur generaal te verwelkomen, zou het tegenbezoek van den opperlandvoogd waarschijnlijk niet hebben plaats gehad.

De hoofdplaats van Tidore, ook wel genaamd Soasio (zetel van het hoofd van het rijk), ligt onmiddellijk aan het strand. De negorij, op eenigen afstand van zee gezien, heeft geen onbevallig uiterlijk. Het terrein der hoofdplaats, uitmakende een gedeelte van den oostelijken voet van den piek

van Tidore, verheft zich dadelijk achter het strand, zoodat de talrijke huizen amphitheatersgewijze achter elkander geplaatst zijn.

Vele dier huizen, van steen opgetrokken en wit gepleisterd, teekenen zich scherp en niet onoogelijk op het schuinsche vlak der negorij af en voornamelijk trekt daar het hooger gelegene en hooger opgetrokkene zoogenaamde paleis des sulthans het oog. Komt men echter naderbij, dan verdwijnt al dat bevallige en er blijft niets over als eene massa digt op een gedrongene onoogelijke huizen en hutten.

De jongste aardbevingen, welke hier blijkbaar veel heviger zijn geweest dan op te Ternate, hadden groote verwoestingen te Soasio aangerigt en van de meeste overigens slecht gebouwde steenen hnizen waren slechts de muren of gedeelten der muren blijven staan. Zelfs het paleis van den sulthan was zoodanig beschadigd, dat de sulthan het geraden geoordeeld had zich voorloopig in hulpgebouwen te vestigen.

Het naderen van Soasio van de zeezijde is bemoeijelijkt door een zich voor de negorij uitstrekkend rif, dat door aangebragte steenen zoodanig is opgehoogd en uitgebreid, dat zelfs weinig diepgaande vaartuigen slechts door eene in het rif gelatene opening Soasio kunnen bereiken, en ook wij moesten een' kleinen omweg maken om dit rif te vermijden.

Te Soasio aan wal stappende begaven wij ons dadelijk naar het tijdeiijke verblijf des sulthans, geheel nabij het gedeeltelijk verwoeste paleis ingerigt. Een steenen trap van eenige honderden schreden lengte geleidt van het strand derwaarts. Deze trap was belegd met wit lijnwaad, eene eerbewijzing welke wij op meerdere andere plaatsen in de Molukken aantroffen. De troepen der sulthans en de daar gedetacheerde weinige soldaten van ons leger welke als eerewacht der sulthans figureren, stonden langs den weg geschaard en de tidoresche artillerie deed haar best om het bezoek van den hoogen gast te begroeten.

De sulthanstroepen heetten op europesche wijze gekleed en gewapend te zijn. Wij hadden er vrede mede. De troepen van den sulthan van Ternate zagen er evenwel veel minder onoo-

gelijk uit en in het algemeen had alles wat wij van de inlandsche hof- en huishouding te Ternate zagen een gunstiger uiterlijk dan op Tidore, waarschijnlijk door de meerdere aanraking van de Ternatanen met de Europeanen.

Op Tidore toch is zelfs geen vertegenwoordiger van ons gezag, niettegenstaande bij het van kracht zijnde traktaat het regt van het gouvernement om ambtenaren op het grondgebied van den sulthan te plaatsen is erkend.

De sulthan van Tidore ontving den gouverneur generaal en mevrouw Duymaer van Twist in eene lange smalle gaanderij, welke tamelijk netjes gedrapeerd en van eenige oude europesche meubelen voorzien, doch er geenszins mede versierd was. Ook eenige prinsessen waren bij de ontvangst tegenwoordig, alsmede de voornaamste prinsen en rijksgrooten. Na het gebruiken van eenige ververschingen werden wij hier even als bij den sulthan van Ternate onthaald op eenige inlandsche dansen, uitgevoerd door vrouwen van uiterst geringe schoonheid. Deze dansen waren door niets anders merkwaardig als door eene bijzondere onbevalligheid van de trage en als kruipende bewegingen der danseressen en werden dan ook zooveel bekort als de etikette slechts toeliet.

Na afloop der ontvangst bezigtigden wij nog de bouwvallen van het paleis. Het hoofdgebouw had, hoezeer zwaar beschadigd, het minste geleden en zal misschien nog weder bewoonbaar kunnen worden gemaakt, doch de bijgebouwen lagen grootendeels in puin. Belangrijker dan dit vorstenverblijf was het fraaije gezigt, wat het terras voor hetzelve aanbood op de reede en het tegenover liggende gedeelte van Halmaheira.

Ruim een paar eeuwen geleden, waren op Tidore drie europesche forten, Tahoela aan de oostkust en Romi en Mareico aan de westkust, die waarschijnlijk door de Portugezen en Spanjaarden gebouwd waren. Zij hadden in den tijd van Valentijn reeds opgehouden te bestaan.

Ons verblijf op Tidore duurde niet veel langer dan een uur. Onder hetzelfde plegtstatige geleide als bij de aankomst ging

het reisgezelschap naar boord van de Ambon terug.

De sulthan van Tidore, hoezeer het voorkomen van zijn hof en van zijne troepen en vaartuigen minder gunstig is dan dat van het hof van Ternate, moet niet zoo arm en zelfs tamelijk vermogend zijn, met meer beleid regeren en althans op Tidore minder door de bevolking zijn gehaat. Hij wordt gezegd te zijn spaarzaam en zeer gehecht aan den Islam. Hij heeft de sagoweer-palmen op Tidore doen uitroeijen om te voorkomen, dat zijn volk zich aan het gebruik van palmwijn te buiten zou gaan, doch hun daardoor tevens een' hunner nuttigste gewassen ontnomen. Zijn gezag is niet minder uitgebreid dan dat van den sulthan van Ternate, hoezeer hij de tweede in rang is der Moluksche vorsten. Het gouvernement heeft in het rijk van Tidore geen ander grondgebied, dan hetgeen den sulthan in leen is afgestaan, zoodat geheel het rijk staat onder het onmiddellijke beheer van den sulthan.

De bezittingen van den sulthan, zijn, voor zooverre ze bij name bekend zijn, de volgende.

1°. De eilanden Tidore, Tilango (Filongia), Siboe, Mareh.

2°. De twee oostelijke schiereilanden van Halmaheira, begrepen tusschen de in het vorige hoofdstuk gegevene grenzen van het ternataansche gebied aldaar, waartoe behooren de eilanden Jehoe op de westkust, Woda, Radja Liawohoe, Tamin, Goratoe, Djodi, Poeloe Roniri op de westkust, Baija-eh, Kappal, Ef-pakkal, Geeeeh, Samedi, Sau, Ef-miloeas, Nailoei-pakkal, Seloton, Saje, Nasloei-miakol, Man, Belengsel, Lai-lai, Ef-mia, Kapaja, Oroe, Ingalan, Ota, Tjampanes-moleles, Se-ofi, Lan, Eeöe, Mor, Moetoe-maja, Oe-ef, Telingi-mendi; langs Weda-Oewan-wajotaw, Liab, Je-ef, Oela-i-ef, Salotan.

3°. Het gedeelte van Nieuw-Guinea, zich uitstrekkende van af den hoek Seprop-maneh (hoek Bonpland, 140°47′ lengte beoosten Greenwich), op de noordkust, langs die kust, de baai van Wandammen (Geelvinksbaai), tot den hoek Kain-kain-beba (Kaap de Goede Hoop) en verder west, zuid en zuidoostelijk tot aan de, bij de Proklamatie van 24 Augustus 1828 voorloopig aangeno-

mene grens op 141° oosterlengte op de zuidkust, met inbegrip van het binnenland; zijnde onder dit gedeelte van Nieuw-Guinea begrepen, de krachtens de Proklamatie van 14 Augustus 1828 in bezit genomene landstreek, uitmakende de landschappen Wonin di bawa (1) en Namatotta van en met Poeloe Adi tot de bij die Proklamatie voorloopig aangenomene scheiding op 141° lengte lengte, waaronder de eilanden: Adi-besar, Adi-ketjil (6 eilanden), Toekarwatoe of Kerwatoe, Selinalam, Boeroe, Mandoeis, Namatotta, Saretta, Sagil, Aidoema, Dramaai, de eilanden der Oeroe Lagoeroe, Lakahia, drie ongenaamde eilanden, Prins Frederik Hendrik-eiland; behoorende verder nog tot het voormelde gedeelte van Nieuw-Guinea de eilanden gelegen langs de noordkust t. w. Pamaris (in de Lintjoebaai), Leesioe, Oeakedeh, Tabi, Soerabi, Padima, Bongka, Samit, Nirom, Koeramba of Arimoa, alsmede de eilanden in en voor de Geelvinksbaai t. w. Mofia (3 eilanden), Biah en Soök of Mijsole (Willem Schoutens-eiland), waaronder Korido, Meskaroar, Manor, Pade-ido (15 eilanden), Mafor, Manim, Jaoer, Soebiba, Mimomin, Jappens (Jobi), Ansoës (6 eilanden), Koeroedoe (7 eilanden), Amboi, Aropin (5 eilanden), Wandammen (10 eilanden), Missian (6 eilanden), Arpai, Woendes, Yob, Roni (3 eilanden), Wammessan, Rembab en een aantal eilanden zonder naam; voorts Poeloe Doewa (2) aan de noordwestkust.

4°. De Wageoe-Misool-archipel t. w. Wageoe, Batampele, Tamagoei, Lontjoe-i, Wagloel, Alioe-keteo, Esmal, Eritopago, Kamtoem, Aalebas, Fagi, Tip, Keboe, Moeter, Biantji, Beankeli, Gof-pial, Gof-kali, Kofani, Kapegog, Gemien, Mangoleh, Oewoffo, Kapatboes, Boeiem, Ballabollah, Oewajagoe, Metjee, Jen, Bag, Patjao, Alifin, Oneh, Sipasipa, Mammau, Lau-lau,

(1) Wonin-di-bawa en de eilanden langs de zuidkust van Nieuw-Guinea van Adi en Namatotta tot 141° o. l. zijn administratief gebragt tot de residentie Banda. Merkusoord, met de Tritonsbaai, aan welke het fort Du Bus was opgerigt, liggen in het westen van de uitgestrekte landstreek Wonin-di-bawa.

(2) De eilanden op de oude Kompagnie's kaarten Amsterdam en Middelburg genaamd en onder anderen door Abel Tasman gezien. Zie de plaat op bladz. 57 van het 3e deel 2e stuk van Valentijn.

benevens de eilanden zonder namen; voorts Passi (3 eilanden), Ayoe (9 eilanden); Gebeh, waaronder Ayoe, Oetoe, Tanau, Solil, Fau, Gag, IJoe; Gagi met Ajoe. De Faam-groep (15 eilanden), Poeloe Pisang (2 eilanden), Boh (2 eilanden), Poppa (10 eilanden); Salwatti, waaronder Batanta, IJoef, Wariri, Man, Man-ketjil, Kessim, Djaudjaha, Kebiah, Balbil, Maij-maij, Iref, Menil, Moh, Bih, Messigiet, Gellewoh, Peleh, Labah, Pahan, Denneh, Poeloe Jegin (4 eilanden), Misool, waaronder de groepen Temmee (13 eilanden), Daram (27 eilanden), Oea (24 eilanden), Mateloh (8 eilanden), Kanari (13 eilanden), Woni-melot (6 eilanden), Ajergoenoe in de Berrowbaai (9 eilanden), Mafoe-portih (2 eilanden), Noessa Oelar, Toegoe serang, Botor, Noessa Oelar en Karrawari (2 eilanden).

De bovengenoemde talrijke eilanden en eilandgroepen zijn voor een groot gedeelte aangeduid op de „Kaart van Ternate, Halmaheira en omringende eilanden" en de „Kaart der Nederlandsche bezittingen op het eiland Nieuw-Guinea", beide zamengesteld door den heer P. Baron Melvill van Carnbee in de jaren 1855 en 1853 en behoorende tot den Geographischen Atlas, waarmede deze uistekende zeeofficier thans de kennis van den Indischen Archipel verrijkt.

Ons gezag over die menigte van gewesten bestaat thans wel slechts door tusschenkomst van den sulthan van Tidore, doch het gezag van den sulthan, die gezegd wordt in 1638 een leger van 50000 man te velde te hebben gebragt, heeft sedert lang reeds onzen steun en onze bescherming noodig. Zonder die bescherming zou het rijk van Tidore waarschijnlijk reeds opgehouden hebben te bestaan of teruggebragt zijn tot de nabij de hoofdplaats gelegene gewesten.

De bevolkingen van de noordkust van Nieuw-Guinea en die der eilanden van de Geelvinksbaai zijn onderling in onophoudelijke oorlogen gewikkeld en talrijk zijn hunne pogingen in de laatste jaren geweest om zich van het juk van Tidore te ontslaan. Men verlangt er naar onze vestiging en vereert bij voorraad reeds de door ons geplaatste merkpalen, omdat zij eerst in onze vestiging een einde zien aan de plunder- en moordtogten der hongi-

vloten, die, nu ze niet meer gebezigd worden ter uitroeijing der specerijen, zich slechts schijnen te bemoeijen met het uitroeijen van eigendommen en menschen. De Tobellorezen, overigens zelve een volk van zeeroovers, voeden een' ingewortelden haat tegen Tidore. Gebeh en de bevolkingen in de nabuurschap, nog niet lang geleden door Tidore ten onder gebragt, zullen niet nalaten het juk van Tidore af te schudden, zoodra zij bebegrijpen, dat zij slechts met Tidore en niet met ons gouvernement te doen zullen hebben. En ofschoon het schijnt, dat de Tidorezen zelve het bestuur van hunnen vorst minder haten dan de Ternatanen dat van hunnen sulthan, lijdt het geen twijfel of het rijk van Tidore heeft evenzeer uitgeleefd als zijn tegenwoordige sulthan.

Wanneer men nu echter bedenkt, dat de steun aan den sulthan van Tidore verleend, de uitwerking heeft, dat de veelsoortige bevolkingen van het rijk van Tidore overgelaten blijven aan de willekeur van den vorst, of wat erger is, aan dien van zijne plaatsbekleeders en van zijne chefs der hongivloten, blijkt de wenschelijkheid van meerdere dadelijke inmenging van ons gezag in het beheer der onder Tidore behoorende gewesten. Die wenschelijkheid wordt dan ook door het gouvernement weder gevoeld en er bestaat vooruitzigt, dat binnen kort, althans op de noordkust van Nieuw-Guinea, eene nederlandsche vestiging zal verrijzen.

Er zal echter meer behooren gedaan te worden dan dat, en er bestaat veel grond om te vermoeden, dat zulks zal kunnen geschieden door het aangaan van nieuwe kontrakten, hetzij met den nog levenden vorst, hetzij met zijnen door het gouvernement te benoemen opvolger.

De gouverneur generaal Van der Capellen had het nuttige van het zenden van vertegenwoordigers van ons gezag beoosten Ternate reeds ingezien en op Halmaheira twee adsistent-residenten geplaatst, een te Galela (aan de oostkust van het onder Ternate behoorende noordelijke schiereiland) en een te Bitjoli (aan de noordkust van het onder Tidore behoorende zuidoostelijke schiereiland). De kommissaris generaal Du Bus de Gisighnies trok

die posten te Galela en Bitjoli in, doch slechts als bezuinigingsmaatregel. Hij was zelf overtuigd van de noodzakelijkheid van onze dadelijke vestiging beoosten Halmaheira en het fort Du Bus aan de zuidkust van Nieuw-Guinea (aan de Tritonbaai) werd onder zijn bestuur gesticht. Ook die vestiging is eenige jaren later weder ingetrokken, niet omdat, zoo als voorgegeven is, de plaats zoo ongezond was, maar omdat zij als een bannelingsoord beschouwd werd, waar bij voorkeur menschen werden geplaatst, die door kennis en gedrag het minst geschikt waren, om onzen invloed daar te vestigen en uit te breiden en evenmin geschikt door hunne levenswijze om daar eene eenigzins duurzame gezondheid te genieten.

Te dikwijls helaas stuit de vooruitgang der buitenbezittingen op de ongeschiktheid der daar geplaatste ambtenaren.

Ruim als de werkkring daar in den regel is voor de vertegenwoordigers van ons gezag, van onze nationale eer, behooren tot de vervulling er van geroepen te worden mannen van kunde, talent en veerkracht;- niet, zoo als meermalen is gebeurd, ambtenaren, welke men liever niet op Java plaatst en die men toch niet, ofschoon rijp voor pensioenering, zooals men met eene triviale uitdrukking pleegt te zeggen, aan den dijk wil zetten. Die ambtenaren hebben dan veelal nog hunne eischen, zijn ontevreden, omdat zij meenen op eene voor hunne belangen betere plaatsing aanspraak te hebben en het natuurlijke gevolg is geringe ijver in de behartiging der hun toevertrouwde belangen, stilstand of achteruitgang van onzen invloed, verzwakking van ons gezag, verwaarlozing der inlandsche bevolkingen.

Kundige en talentvolle ambtenaren zijn op de buitenbezittingen meer nog noodig dan op Java, waar de gang van zaken geregeld is en routine gebrek aan kennis of talent veel kan vergoeden.

De vraag is, en ik heb haar meermalen door hooggeplaatste ambtenaren hooren uiten: of men voor die afgelegene posten wel de geschikte personen zou kunnen vinden?

Het antwoord, dunkt mij, is niet moeijelijk. Vooreerst neem ik aan, dat het gouvernement over zijne ambtenaren moet kunnen

beschikken, zoo als het werkelijk doet over zijne officieren, dat is, ze overal kunnen plaatsen, waar het nuttig wordt geacht. Maar ook zonder dat zal men steeds onder onze minder in leeftijd gevorderde ambtenaren, vooral in den tegenwoordigen tijd, mannen genoeg vinden van lust en talent, welke, indien gunstige vooruitzigten worden geopend, eene plaatsing op de buitenbezittingen zullen begeeren en zullen trachten zich daar te onderscheiden.

Dit punt is ten opzigte de verheffing van de Molukken uit hunnen tegenwoordigen toestand van geen ondergeschikt belang en wel waardig, dat er eene bladzijde aan wordt gewijd.

Ten opzigte van onze kennis der gewesten, welke onder het gebied van Tidore behooren, is het nog treurig gesteld. Van vele weten wij iets, van de meeste niets, tenzij de namen en de ligging en die nog niet eens voldoende. Tidore naauwalijks uitgezonderd, weet men, zonderling genoeg, nog het meest van Nieuw-Guinea. De voornaamste zeereizigers van vroegere en latere tijden hebben Nieuw-Guinea bezocht, Schouten en Le Maire, Abel Tasman, Vink, Joannes Keijts, Dampier, Cook, Bougainville, d'Entrecasteaux, Forrest, Delano, MacCluer, W. Bampton, B. Alt, Duperrey, Dumont d'Urville, Jacquinot.

In de laatste tijden is door de bemoeijingen van ons gouvernement, veel betreffende westelijk Nieuw-Guinea bekend geworden. De bijdragen tot die kennis van Kolff, Modera en Langenberg Kool en van de heeren J. H. Van Boudijck Bastiaanse, S. Müller en G. F. De Bruijn Kops zijn in verschillende vormen door den druk bekend gemaakt. Wetenswaardige mededeelingen omtrent Gebeh en Fow heeft men te danken aan den heer De Bruijn Kops. Omtrent Halmaheira, zoowel het Ternataansche als het Tidoresche gedeelte, zullen hieronder eenige mededeelingen volgen.

Aan eene eenigzins der juistheid naderende opgave der sterkte van de bevolkingen, onder den sulthan van Tidore behoorende, is in de eerste jaren nog niet te denken. Men kent naauwelijks met eenige juistheid de cijfers der populatie van het eiland Tidore zelf, van Mareh en van het tidoresche gedeelte van Halmaheira. In 1829 vind ik voor de bevolking van Tidore en Mareh te

zamen opgegeven een rond cijfer van 10000 zielen en voor tidoreesch Halmaheira van 5000 zielen. In 1836 zou de bevolking van Tidore met Mareh slechts 5720 en die van Tidoreesch Halmaheira slechts 3900 zielen sterk geweest zijn. Van 1836 tot 1845 zou de bevolking van Tidore met Mareh weder tot 7488 en die van tidoreesch Halmaheira tot 4102 zielen vermeerderd zijn. In de bevolkingsstaten van 1846 zie ik de cijfers voor Tidore en Mareh voor het eerst gescheiden. Tidore alleen zou toen 7338 en Mareh 204 inwoners hebben gehad. Later komen die cijfers weder vereenigd voor en in 1852 werd de geheele bevolking van het tidoresche grondgebied opgegeven als volgt.

Tidore en Mareh	7316	zielen.
Tidoreesch Halmaheira	4638	〃
Nieuw-Guinea, noordelijk gedeelte .	11400	〃
Idem, zuidelijk gedeelte met inbegrip van de eilanden Batoer en Vaoer	3107	〃
Idem, binnenland	14000	〃
Te zamen. .	40461	〃

In die opgave wordt niet gesproken van de bevolking der talrijke eilanden, welke tusschen Halmaheira en Nieuw-Guinea en in en voor de Geelvinksbaai zijn gelegen, en het blijft bij de weinige zorg, waarmede de algemeene verslagen van de residentie Ternate in den regel zijn opgemaakt onzeker, of die eilanden in de opgave zijn begrepen. In allen gevalle zijn de cijfers, misschien Tidore (welks bevolking in 1854 tot een cijfer van 8157 geklommen was) slechts uitgezonderd, zeer verre beneden de werkelijkheid. De eilanden Gebeh, Misool, Batanta, Salwatti, Wageoe, herbergen een talrijke bevolking en even zoo verscheidene eilanden van de Geelvinksbaai. In de Voijage pittoresque autour du Monde, gepubliceerd onder de leiding van Dumont d'Urville wordt de bevolking van Wageoe gezegd 100000 zielen sterk te zijn, welk cijfer schijnt overgenomen te zijn uit de beschrijving der reis van Forrest in 1775, doch wel in hooge mate overdreven zal wezen.

Westelijk Nieuw-Guinea heeft aan zijne kusten talrijke dorpen

en in zijne binnenlanden eene nog geheel wilde populatie, welker gezamenlijk cijfer zeker ver de hierboven medegedeelde overtreft. Amasa Delano spreekt in zijne reizen om de wereld van eene plaats aan de Golf van MacCluer, welker bevolking hij (in 1791) op 20000 of 30000 zielen schatte. Die schatting was zeker wel te hoog, maar het is toch buiten twijfel, dat thans nog aan genoemde golf talrijke dorpen gelegen zijn, even als aan de Geelvinksbaai en aan de zuidkust van het zuidwestelijk schiereiland.

De heer S. Müller heeft talrijke dorpen opgesomd, welke in en om Merkusoord gelegen zijn.

De singadji van Gebeh, zou nog niet lang geleden en voordat hij door den sulthan van Tidore ten onder gebragt is, 300 wel uitgeruste vaartuigen in zee hebben kunnen brengen. Van het eiland Misool weet men, dat er minstens 3 negorijen zijn, t. w. Waigamma, Silinta en Kakap. Salwatti wordt gerekend buiten de bewoners der negorijen Semeter en Sailolo eene binnenlandsche bevolking van 4000 zielen te hebben. Batanta zou met minstens 1000 zielen bevolkt zijn.

Ten opzigte van hetgeen omtrent den aard, de levenswijze en de zeden dier bevolkingen bekend is, verwijzende naar de bestaande geschriften, wil ik hier slechts met een paar woorden spreken van die van Tidore.

De Tidorezen worden minder verdrukt door hunnen vorst dan de Ternatanen. De sulthan van Tidore is sedert lang bekend als spaarzaam. De inkomsten, die hij van Halmaheira en zijne overige buitenbezittingen trekt, de sago, massooi, karet, tripang en paradijsvogels, die jaarlijks van de Papoesche eilanden als kontributie door de hongivloten worden aangebragt, gevoegd bij de jaarlijksche rekognitiegelden ten bedrage van *f* 12800, welke het gouvernement ook na het afschaffen van het extirpatiestelsel der specerijboomen aan den sulthan blijft uitbetalen, hebben het, bij de spaarzaamheid des sulthans, niet noodig gemaakt, dat der bevolking van Tidore de zware lasten werden opgelegd, waaraan de Ternatanen zijn onderworpen. De Tidorezen belijden de mohammedaansche godsdienst en hebben daarin een' ijverigen voorganger in hunnen vorst. Zij zijn werkzamer en onderne-

mender dan de Ternatanen en genieten ook meer welvaart. De handel van Ternate wordt voor een groot gedeelte door Tidorezen gevoed. Den overvloedigen visch, dien zij vangen, brengen zij te Ternate ter markt. Zij leggen zich met goed gevolg toe op den landbouw, en hoezeer Tidore door zijne geologische gesteldheid niet geschikt is voor den rijstbouw, kweekt men er toch met goed gevolg verschillende aard- en boomvruchten, tabak, katoen, muskaatnoten en koffij. In 1852 zouden er 20000 katoenheesters, 3980 muskaatnotenboomen en 15729 koffijheesters op Tidore geteld zijn. De op het zuidelijk aan Tidore grenzende eilandje Mareh wonende Tidorezen leggen zich met goed gevolg toe op het vervaardigen van aardewerk, hetwelk tot ver buiten Tidore zeer gewild is. Op het eiland Morti, zuidelijk van Mareh gelegen, hebben de Tidorezen hunne plantsoenen, niettegenstaande Morti onder het gebied des sulthans van Ternate behoort. De Tidorezen zijn bedreven in het breijen van vischnetten. Zij zijn goede smeden en ondernemen zelfs verre togten om hun smidsambacht uit te oefenen, zoo als ik reeds hiervoren, van Manado sprekende, aangeteekend heb.

Behalve de hoofdnegorij of Soasio heeft Tidore nog eenige andere negorijen, welke echter meest alle langs de oostkust des eilands gelegen zijn. Bijzonderheden omtrent die negorijen vind ik nergens vermeld.

Ten opzigte der flora en fauna van Tidore verkeert men nog in nagenoeg volkomene onwetendheid. Het eiland schijnt rijk te zijn aan herten en wilde varkens, doch men weet nog niet tot welke soorten ze behooren. Van de vogels kent men er tot nog toe slechts eene kleine soort, de versierde papegaai (Psittacus ornatus Gm.), welke algemeen in de Molukken verbreid is. Reptiliën en visschen zijn in het geheel nog niet van Tidore bekend geworden, tenzij men de visschen van Ternate en Sindangole, wegens de nabijheid van Tidore, insgelijks als bij Tidore voorkomende, beschouwe. Van de ongewervelde dieren kent men tot nog toe geen' enkelen tidoreschen vorm.

HOOFDSTUK V.

MAKJAN.

Mareh of Pottebakkers-eiland. — Motir of Morti. — Makjan. — Bijzonderheden omtrent deze eilanden. — Ngofomofakia en Ngofogita. — Bezoek van Ngofogita. — Verlangen der Makjanners om onder het dadelijk bestuur van het gouvernement te komen. — Wenschelijkheid van het toegeven aan dat verlangen. — Onlusten van 1848 en 1849. — Vertrek naar Batjan.

Tidore verlaten hebbende zette het reisgezelschap de reis voort naar Batjan.

De togt derwaarts was als een pleiziertogt, altijd in het gezigt van fraaije landschappen en dikwerf zoo nabij de kusten, dat de boomen zich lieten onderscheiden. Zoo passeerden wij Mareh en Morti.

Mareh is, zooals ik hierboven reeds heb gezegd, met ruim een 200-tal Tidorezen bevolkt, die zich toeleggen deels op de vischvangst, deels op het vervaardigen van aardewerk, waartoe de bodem van het eiland eene goede grondstof levert. Het eilandje is veel kleiner dan Tidore. Het is ook bekend onder den naam van Pottebakkerseiland. Het zal zich naar mijne gissing ongeveer 300 meters boven de zee verheffen. Het kwam mij voor de meertoppige kruin te zijn van een' thans onwerkzamen vulkaan.

Het eiland Motir of Morti is door eene smalle straat van Mareh gescheiden. Het is een trachietkegel, even als Ternate en Tidore, doch kleiner van omvang en minder hoog. Zijne hoogte schat ik op niet veel meer dan 700 meters. Oostelijk

van Motir strekt zich een parelbank tot vrij ver in zee uit. Tusschen Mareh en Motir is een lage zandbank, welke tijdens ons voorbij stoomen op enkele punten droog lag en daar bedekt was met eene menigte zeevogels, die wij echter wegens den te grooten afstand niet konden herkennen. Ik zag Motir van de noordoost-, oost-, zuid- en zuidwestzijde, omdat wij, na de ooskust langs gestoomd te zijn, tusschen Motir en Makjan doorgingen. Het eiland is niet anders bewoond als door eenige Tidorezen, die er geregelde katoenaanplantigen (te zamen ongeveer 12000 heesters bevattende) hebben aangelegd. De Ternatanen, aan welke het eiland behoort, verzetten er zich niet tegen.

In het begin der 17e eeuw, toen hier eene nederlandsche versterking bestond, was Motir met een paar duizend inwoners bevolkt, die de Kompagnie deels van Halmaheira, deels van Kajoa had doen overkomen, doch bij het slechten der versterking naar Makjan deed verhuizen. Aan de zuidzuidwestzijde van Motir ziet men nog de groote kraterkloof van den berg, die zich van de zee af tot nabij den top des eilands laat nagaan. Deze kloof is thans, even als het geheele eiland, met een rijk plantenkleed bedekt.

Tegen 3 uur in den namiddag waren wij bij den noordoostelijken hoek van het eiland Makjan. Dit eiland is evenzeer een vulkanische kegel als Motir, Tidore, Mitarra, Ternate en Hieri. De kegel is tijdens eene hevige uitbarsting, welke gezegd wordt in het jaar 1646 plaats te hebben gehad en vele dorpen verwoest zou hebben, in tweeën gespleten en inderdaad strekt thans de groote kraterkloof zich niet, zooals bij de meeste vulkanische kegels, slechts naar eene zijde des bergs uit, maar heeft den top des bergs geheel gespleten, zoodat het eiland, van de zijde der kloof gezien, twee spitse toppen heeft, welke zich meer dan 1000 meters boven de zeevlakte verheffen. De rigting der groote kloof is van z. w. naar n. o. De berg van Makjan werd in 1854 door den heer C. De Groot beklommen. Binnen den krater des bergs moet zich eene kleine eruptiekegel verheffen, welke geheel begroeid moet wezen en daardoor aanduidt, dat sedert lang geene uitbarstingen meer hebben plaats gehad.

Makjan is aanmerkelijk grooter en hooger dan Motir, doch kleiner en lager dan Tidore en Ternate. Het is lang een twistappel geweest tusschen Ternate en Tidore en eindelijk onder Ternate verbleven. De Portugezen en Spanjaarden hebben het achtereenvolgens in bezit gehad. Meer dan twee eeuwen is het thans reeds onder onze oppermagt. Nog thans wordt de overlevering van onze voormalige vestiging op het eiland levendig gehouden door de overblijfselen der forten, die er in vroegere tijden zijn gebouwd. Valentijn beschrijft zeer omstandig Makjan's geschiedenis tot op zijnen tijd. Ik zal die geschiedenis hier niet overschrijven, en verwijs slechts naar de niet onbelangrijke mededeelingen, door Valentijn geboekt. Van hetgeen met Makjan na Valentijn is voorgevallen is weinig bekend.

Makjan heeft eene nijvere mohammedaansche bevolking, welke, zooals boven reeds gezegd is, uit meer dan 6000 zielen bestaat. De Makjanners wonen in groote bloeijende negorijen en leven van landbouw en vischvangst en handel. De negorijen Ngofomofakia en Ngofogita schijnen tot de voornaamste te behooren. Wij stoomden digt langs beide heen, eerst langs de negorij Ngofomofakia, die meer in het noordoosten ligt, en toen langs Ngofogita. De Ambon namelijk hield koers tusschen Motir en Makjan om de westkust van Makjan te bereiken en dan zuidelijk naar straat Herberg te stevenen voor welke wij in den vroegen morgen van den volgenden dag dachten aan te komen.

Bij Ngofogita passeerden wij twee groote praauwen van deze negorij, versierd met vlaggen en scheppende op het maatgeluid van tifa en gong. Blijkbaar hadden de Makjanners, kennis dragende van de reis van den opperlandvoogd, de stoomschepen met hunne versierde en sterk bemande praauwen opgewacht om den gouverneur generaal bij het voorbijstoomen te begroeten. Nadat de stoomschepen gepasseerd waren spanden zij alle krachten in om ze te volgen en niettegenstaande ze veel terrein verloren, bleven zij trachten de schepen zoolang mogelijk nabij te blijven. Men meende daarin te zien een blijk van bijzondere belangstelling en gehechtheid en de gouverneur generaal besloot negorij

Ngofogita daarvoor met een bezoek te vereeren De steven werd alzoo weder gewend naar Ngofogita.

Ngofogita is eene vrij groote negorij, onmiddellijk aan het strand gelegen. Dadelijk achter het strand verheft zich het terrein met sterke hellingen, zoodat het hoogere gedeelte der negorij meer dan 100 voeten boven de zee is gelegen. Van zee gezien, doet de negorij zich zeer bevallig voor. De huizen, achter elkander oprijzende en met vruchtboomen omgeven, zijn van zee af meest alle zigtbaar. Ik telde er van de Ambon af ruim 80. Misschien zijn er meer dan 100 en bedraagt het aantal bewoners ruim 800.

De landing was moeijelijk door de steilte van het strand, dat van koraalriffen omgeven is. Groote trachietblokken liggen op het terrein der negorij tusschen de huizen verspreid. Er was geen sprake van eene wandeling door de negorij, want het was letterlijk eene beklimming, zoo spoedig rijst er de grond, welke ook niets anders is als de voet des bergs of beter gezegd, het gedeelte van de berghelling, dat zich nabij de zeevlakte bevindt, want de eigenlijke voet des bergs verliest zich onder de zee. De negorijbewoners waren naar het strand gestroomd om de hooge gasten te zien en begeleidden ons door het geheele dorp. Vrouwen echter waren er niet te zien, noch buiten, noch in de huizen welke wij bezochten. Misschien dat vroegere bezoeken aanleiding hadden gegeven om de vrouwen niet aan de blikken van vreemde bezoekers bloot te stellen. De vrouwen hielden zich voor het oog verborgen en trokken zich, wanneer wij de huizen binnen gingen, op de zolderingen terug of verlieten ze door eene achterdeur. De mannen echter toonden zich zeer vrolijk en vertrouwvol en waren zelfs luidruchtig. Men leidde het daarheen, dat men het hooge reisgezelschap, na de beklimming der negorij, bragt in het huis van het dorpshoofd. Men had dat in der haast zoo feestelijk mogelijk ingerigt, de wanden behangen met wit lijnwaad en gezorgd voor de noodige muziek, althans voor de noodige instrumenten om geraas te maken. Ook aan ververschingen ontbrak het niet. Er was

geen twijfel aan of men was zeer verblijd over de eer, door den opperlandvoogd Ngofogita aangedaan.

Makjan is sedert lang de heerschappij van Ternate moede. Het verlangt niet liever dan onder het dadelijk beheer van het gouvernement te komen. In 1848 kwam het in openlijk verzet tegen Ternate, verjoeg den oetoesan van Ternate, riep, hoezeer vergeefs, de hulp in van Tidore om het ternataansche juk af te schudden en gaf den resident van Ternate te kennen het verzoek om door een' ambtenaar van ons gouvernement beheerd te worden. De Makjanners erkenden gaarne het gezag van een' door den resident van Ternate naar hun eiland gezonden' beambte, doch wilden niets weten van onderwerping aan den sulthan van Ternate. Gebonden als wij waren door de kontrakten met de vorsten, moesten wij den sulthan wel hulp verleenen tegen de opstandelingen en in Julij 1849 vertrok van Ternate derwaarts eene expeditie, bestaande uit de brik de Zwaluw en eenige korrakorra's van Ternate, aan boord hebbende een detachement infanterie van het garnizoen te Ternate en een aantal vrijwilligers van de ternataansche schutterij, alsmede eenige honderden ternataansche krijgslieden van den sulthan. De tegenstand der Makjanners had weinig te beduiden en de hoofdschuldigen werden den derden dag na de aankomst der expeditie uitgeleverd, waarmede de opstand gedempt was.

Het verschijnsel is treurig genoeg en bewijst hoe noodig het is, dat de kontrakten met de sulthans gewijzigd worden. Wij hebben, om getrouw te zijn aan die kontrakten, een volk moeten tuchtigen, dat, willekeur en afpersing moede, ons aanhangt en ons bestuur en onze bescherming zoekt.

Het kan niet moeijelijk zijn, door minnelijke schikking met den sulthan van Ternate, het beheer van Makjan geheel op ons te doen overgaan. Wij hebben er bovendien het regt toe, want het gouvernement heeft zich voorbehouden, om ten allen tijde de in leen afgestane gewesten volkomen tot zich te trekken en er ambtenaren te plaatsen waar het zal verkiezen. De tijd schijnt reeds lang gekomen te zijn, om van dat regt gebruik te maken, indien eene

minnelijke schikking niet in het vooruitzigt mogt liggen, wat ik echter geenszins betwijfel. Een beter beheer zou de nijvere bevolking van Makjan ontheffen van de drukkende lasten, die zij nu in produkten en heerendiensten zonder erlanging van betaling moet opbrengen en het eiland is volkrijk en vruchtbaar genoeg, om het gouvernement schadeloos te stellen voor de kosten, die zijne dadelijke bescherming noodwendig zou veroorzaken.

Makjan werd gezegd het vaderland te zijn der nagelen, die er sedert 1655 door het extirpatiestelsel der Kompagnie zijn uitgeroeid. De kultuur er van is er welligt met goeden kans van slaging weder in te voeren. Makjan levert uitmuntenden tabak op, die heinde en ver in den eigenlijken Molukschen archipel zeer gewild is. De koffijkultuur en de muskaatnotenkultuur zijn er waarschijnlijk met goed gevolg op eene eenigzins belangrijke schaal in te voeren. Aard- en boomvruchten tieren er weelderig.

In oude tijden moet Makjan veel sterker bevolkt geweest zijn dan thans. Men leest van 9000 mannen, welke in vorige eeuwen daar zouden hebben gewoond en van nog 2220 mannen in het jaar 1627. In het begin der vorige eeuw waren er nog 14 negorijen. Aardbevingen en berguitbarstingen hebben de bevolking dikwerf geteisterd en van het eiland verjaagd.

In den laatsten tijd echter moet de bevolking er weder vrij aanmerkelijk toegenomen zijn, althans indien de desbetrekkelijke opgaven eenig vertrouwen verdienen. Van 1836 tot 1846 zou zij ongeveer stationnair gebleven zijn en nog geene 4000 zielen sterk geweest zijn. Van 1852 af komt zij echter voor met een cijfer van meer dan 6000, in 1853 met een cijfer van 6326 en in 1854 met dat van 6152 zielen. In meerdere negorijen langs de kusten des eilands verdeeld, moet deze bevolking gemakkelijk onder een geregeld bestuur zijn te brengen, wat voor den billijk geëischten arbeid een billijk loon en eene behoorlijke bescherming zal over stellen.

Tegen 5 uur in den namiddag waren wij aan boord van de Ambon terug en werd de reis naar Batjan vervolgd.

HOOFDSTUK VI.

BATJAN.

De Goearitji-eilanden. — Kajoa. — Straat Herberg. — Aanzien van Groot Tawalli en Batjan van de noordzijde. — De kapitein laut en sekretaris van Batjan. — Nagelboomen. — Mandioli. — De sulthan van Batjan aan boord van de Ambon. — Aankomst te Laboeha. — De negorij Laboeha. — Fort Barneveld. — Bevolking van Batjan. — Inlandsche christenen. — Togt naar Mombia. — Kali Amasing. — Etablissement voor de ontginning van steenkolen. — Rijkdom van Batjan aan kolen, goud en koper. — Zandsteenheuvels. — Goudwasscherij door Chinezen te Soengei-Poang. — Chinesche ballingen te Laboeha. — Toekomst van Batjan. — Wenschelijkheid van een nader onderzoek van Batjan.

Tusschen Makjan en Batjan ligt eene groep van vrij talrijke eilanden, welke wel met den algemeenen naam van Goearitji-eilanden worden aangeduid, ofschoon daartoe gewoonlijk slechts gebragt worden de westelijke onbewoonde eilandjes der groep, Laijgoma, Goenange, Sikou, Lealij, enz. De oostelijke eilanden der groep liggen nagenoeg regt ten zuiden van Makjan en zijn grooter t. w. Miskien, Kajoa of Kiouw en Bentjan.

Kajoa is het grootste der geheele groep, schijnt vulkanisch te zijn en heeft eene bevolking van 500 tot 600 zielen, welke in vischvangst en rijstbouw, alsmede in de klapperpalmen, waaraan het eiland rijk moet zijn, de voornaamste middelen van bestaan vinden. Het eiland staat onder Ternate en is gehouden jaarlijks

75 ponden rijst per huisgezin aan den sulthan op te brengen, alsmede tripang, paarlen, schildpad en vogelnestjes.

Wij stoomden s'nachts tusschen de eigenlijke Goearitji's en Miskien en Kajoa en Bentjan door en zagen er alzoo weinig van. Met het aanbreken van den dag, den 29en September, hadden wij Bentjan niet ver van ons in het noordoosten en het eiland Klein Tawalli, dat reeds tot de Batjan-eilanden gerekend wordt, nabij ons in het noordnoordwesten. De noordelijke ingang van Staat Herberg zagen wij duidelijk regt voor ons in het zuiden.

Straat Herberg is de enge zeeweg, welke het eiland Batjan scheidt van de westelijk nabij hetzelve gelegene eilanden. Men kan zich naauwelijks meer schilderachtige natuurtooneelen voorstellen, dan die, welke zich in deze zeeëngte voordoen. De rijk begroeide heuvelachtige kusten van Batjan en Groot Tawalli of Kasiroeta en de talrijke overige kleinere, de straat westelijk begrenzende, eilandjes omgeven een bekken, dat nu eens zich meervormig verbreedt en nergens eene opening bespeuren laat, dan weder zich riviervormig vernaauwt, zoodat de tegenover elkander liggende kusten weinig meer dan een honderdtal ellen van elkander zijn verwijderd.

Batjan en Kasiroeta, van Straat Herberg gezien, hebben meer een heuvelachtig dan een bergachtig voorkomen. Het zijn eilanden van eene oudere, geheel andere vorming dan de eilandenreeks tusschen Hieri en Makjan. Nergens ontwaart men op Tawalli en de noordelijke helft van Batjan de kegelvormige gedaanten, welke vulkanen zoo gemakkelijk op groote afstanden, zelfs door weinig deskundigen, doen herkennen, en welke wij aan den ingang van Straat Herberg nog ver achter ons aanschouwden in de zich boven den horizon verheffende toppen van Makjan en Tidore.

Het gebergte van noordelijk Batjan heeft geene bijzonder gekenmerkte toppen en zal zich weinig meer dan 300 meters boven de zeevlakte verheffen. De hoogste plaatsen op het noordwestelijke gedeelte van Batjan noemt men Boekit Sembakeh en Boekit Loid.

Groot Tawalli en de omliggende kleinere eilanden zij nog lager. Maar waar het oog op de kusten of verder in het binnenland van beide eilanden blikt, ontwaart het geen plekje, wat niet met een rijk plantenkleed is bedekt, een plantenkleed, dat door zijn veelvuldig geschakeerd groen en heerlijke groepering het oog bekoort, vooral aan en in de nabijheid der kust, van welke wij nergens in de geheele Straat Herberg meer dan een of een paar palen verwijderd waren, en welke wij dikwerf geen geweerschot afstands nabij ons hadden.

Neemt men aan, dat Straat Herberg zich uitstrekt van af de noordkust van Batjan tot aan de zuidelijke opening der baai van Laboeha of den zuidoostelijken uithoek van het eiland Mandioli, dan kan men haar verdeelen in drie groote bekkens, welke men zou kunnen noemen het bekken van Tawalli, het bekken van Soengei-Poang en het bekken van Laboeha. Het bekken van Tawalli is het noordelijkste. Het schijnt ook wel straat Sembaki genoemd te worden. Is men het van de noordzijde een eindwegs binnengedrongen, dan verbeeldt men zich ligtelijk zich op een fraai meer te bevinden, dat, behalve met zijne groenende heuvelachtige oevers, prijkt met enkele kleine geheel met vegetatie bekleede eilandjes en rotsen. Nergens ziet men dan een' uitgang, die zou kunnen aanwijzen, welken koers te volgen om weder uit het bekken te geraken.

Toen wij dit bekken naauwelijks waren binnen gestoomd, kwam eene met vlaggen versierde praauw op ons aanhouden. Het was een vaartuig van den sulthan van Batjan, aan boord hebbende den kapitein laut en den rijksbestierder des sulthans, alsmede den batjanschen loods. De beide eerstgenoemde autoriteiten kwamen den opperlandvoogd namens den sulthan verwelkomen en mededeelen, dat de sulthan zelf nabij den ingang van de baai van Laboeha, de Ambon opwachtte om daar aan boord te komen. De afgevaardigden des sulthans en de loods bleven aan boord van de Ambon, terwijl hunne praauw op sleeptouw werd genomen.

De kapitein laut, gekleed in onze uniform van kapitein lui-

tenant ter zee, maakte met zijnen persoon en zijne kleeding een' minder gunstigen indruk op ons dan de kapiteins laut van Ternate en Tidore. Hij deelde mij eenige bijzonderheden mede omtrent het gebied van Batjan, welke mededeelingen mij echter voorkwamen niet veel vertrouwen te verdienen, daar hij b.v. zelfs met de namen der eilanden, welke wij later passeerden en tusschen Groot Tawalli, Batjan en Mandioli zijn gelegen, niet goed bekend bleek te zijn.

In het zuiden van het bekken van Tawalli, langs de kust van Groot Tawalli, strekt zich eene vrij groote parelbank uit.

Groot Tawalli en Batjan zelf moeten nog rijk zijn aan nagelboomen, welke er overvloedig in het wild zouden groeijen, doch door gebrek aan bevolking geene voordeelen afwerpen. Het schijnt ook, dat zich hier geene bevolking durft vestigen uit vrees voor de zeeroovers, die hier tusschen de talrijke nabijliggende eilandjes veilige schuilplaatsen vinden en nog weinige maanden voor onze komst vele menschen van Batjan hadden weggevoerd.

Het bekken van Tawalli is van dat van Soengei-Poang gescheiden door een zeer smalle zeeëngte, welker breedte niet meer dan 100 meters zal bedragen. Deze engte, straat Herberg in engeren zin, reeds zeer nabij gekomen zijnde, bespeurden wij er nog niets van. De Vesuvius, welks kommandant, de heer Valentini, straat Herberg reeds vroeger had bezocht, ging voor de Ambon uit. Eensklaps zagen wij dat stoomschip tusschen het geboomte verdwijnen. De engte maakt namelijk een' hoek met het bekken van Tawalli en opent zich westelijk in het bekken van Soengei-Poang. Zij wordt gevormd door Batjan zelf en het eilandje Tambeli, dat noordelijk door eene enge straat van Groot Tawalli is gescheiden, welke men echter van het bekken van Tawalli naauwelijks kan herkennen, omdat Tawalli zich achter Tambeli nog een eind wegs zuidelijk uitstrekt, zoodat beide eilanden slechts een enkel schijnen uit te maken. Ook wij waren weldra in de engte tusschen Tambeli en Batjan. De kust was aan beide zijden niet verder dan een steenworp van de Ambon verwijderd. Wij konden als het ware van het schip af botaniseren.

Spoedig echter veranderde weder het tooneel. Wij waren nu in het midden-bekken van straat Herberg. Dit is wijder en niet zoo besloten als het bekken van Tawalli. Westelijk is het begrensd door het zuidelijke gedeelte van Groot Tawalli, door Tambeli en door een aantal kleine eilanden, welke zich tusschen Tawalli en Mandioli uitstrekken en slechts door naauwe straten van elkander zijn gescheiden. In dit bekken opent zich de rivier Poang of Poean van Batjan, de Soengei Poang, welke weldra eene meerdere bekendheid zal erlangen door de rijke goudgronden, welke zij doorstroomt en met welker ontginning reeds een begin is gemaakt. De lengte van het bekken van Soengei-Poang verschilt niet veel van dat van Tawalli. Botangloman en Mamboeat en nog enkele kleinere eilandjes, Poeloe Ra en Poeloe Dekat, scheiden het van de baai van Laboeha.

Wij gingen tusschen Botangloman en Batjan door. Dit gedeelte der straat wordt ook wel straat Mamboeat of Botangloman genoemd. Daar kwam een praauw des sulthans van Batjan ons te gemoet scheppen, den sulthan zelven aan boord hebbende, alsmede eene kommissie, bestaande uit den officier van gezondheid der 2e klasse den heer Bernelot Moens en den ingenieur der mijnen den heer Schreuder, de eenige Europeanen van eenigen rang, welke zich op Batjan bevonden.

De sulthan van Batjan, Moehamad Haijatoedien, heeft, niettegenstaande zijnen ruim 60jarigen leeftijd, een nog fiksch en krachtig voorkomen. Zijne lengte gaat niet boven het middelmatige en zijne leest nadert het tengere, doch zijne houding is die van iemand van veel minder rijpen leeftijd en zijn gelaat vol uitdrukking en innemend. Zijne gehechtheid aan het gouvernement is boven allen twijfel verheven en hij gevoelt ook dat hij zijne kroon geheel aan het gouvernement heeft te danken, zonder hetwelk zijn rijkje zeker reeds zou opgehouden hebben te bestaan. Geheel vrijwillig heeft hij het gouvernement de rijkdommen van zijne landen aangewezen en zich steeds bereid getoond, om bij de nasporingen naar steenkolen, goud en koper alle mogelijke hulp te verleenen. Indien hij over eene meer talrijke bevolking

regeerde, zou zeker Batjan reeds in meerdere opzigten meer zijn vooruitgegaan dan Ternate en Tidore. Maar de geringe bevolking en de betrekkelijk talrijke hoofden maken zijne magt niet noemenswaardig en zijnen invloed beperkt.

De sulthan, aan boord van de Ambon gekomen, wist zich zeer waardig te gedragen. Hij was zeer goed gekleed, beter nog dan de sulthans van Ternate en Tidore, in europeesch geborduurd kostuum, met uitzondering van zijn hoofddeksel, dat van het voorhoofd af min of meer waaijervormig oprees en met vederen was versierd. De Moluksche vorsten zijn sedert oude tijden aan de europesche kleederdragt gewoon.

Tegen 1 uur in den namiddag kwamen wij voor de negorij Laboeha, welke ook wel Batjan genoemd wordt, ten anker. Fraai is het gezigt van de reede op de lief aan het strand gelegene negorij en het nabijgelegene fort Barneveld, doch fraaijer nog op het overige kustgedeelte der baai, op het eiland Mandioli en het gebergte van Zuid-Batjan.

Batjan is als in twee ongelijke helften verdeeld, welke door eene landtong van eenige palen breedte met elkander zijn verbonden. De noordelijke helft, welke de grootste is en welke wij in hare geheele lengte waren langs gestoomd, heeft geen hoog gebergte en schijnt uit nieuwere en oudere bezinkselvormingen te bestaan, in welke goud, steenkolen en koper op meerdere plaatsen zijn afgezet. Zandsteen en dioriet beslaan er geheele terreinen en vormen er talrijke heuvels. De zuidelijke helft van Batjan heeft aanmerkelijk hooger gebergte en schijnt althans gedeeltelijk vulkanisch te zijn. De Sebela, welke zich op het zuidwestelijke gedeelte van het eiland het meest verheft, heeft eene eenigzins kegelvormige gedaante en reikt met zijnen top tot zeker niet veel minder dan 600 meters boven de zeevlakte. De landtong, welke beide helften vereenigt en op welker westkust de negorij Laboeha is gelegen, is laag land, zoodat men, Batjan op eenigen afstand uit zee op dit punt aanschouwende, het zich zou kunnen denken als uit twee eilanden te bestaan.

De gewone welkomstschoten vielen van de Vesuvius (die vóór

de Ambon de reede bereikt had) en van het fort Barneveld, bij het ten anker komen en het landen.

De kommandant van de Vesuvius ontving den last om dadelijk door te stoomen naar Kajeli op het eiland Boeroe, om den gezaghebber aldaar kennis te geven, dat de opperlandvoogd voornemens was ook Kajeli een bezoek te brengen. De heer Bosscher ging op de Vesuvius over, om te Kajeli met den gezaghebber aldaar een en ander voor de onverwachte komst van den gouverneur generaal te regelen.

Te Laboeha aan wal gekomen zijnde, begaven wij ons dadelijk naar het nabijgelegene gouvernementshuis, waar de voorstelling plaats had van de batjansche rijksgrooten en hoofden. Het kleine garnizoen van Batjan, bestaande uit een paar dozijn manschappen en de geringe militaire magt des sulthans reikten naauwelijks toe, om het kleine eind wegs van het strand tot het gouvernementshuis te bezetten.

De bevolking van Batjan is bijkans geheel zamengedrongen in en om de negorij Laboeha en bedroeg in 1854 slechts ruim 1800 zielen, waaronder 13 blanke Europeanen, 211 Mestiezen en andere kleurlingen, 1421 inlanders en 25 militairen, zijnde de overigen chinesche bannelingen (ongeveer 25) en inlandsche veroordeelden. Vroeger moeten er meerdere negorijen langs de kusten zijn geweest, welke voornamelijk door de vrees voor zeeroovers zijn opgebroken, doch nooit schijnt de bevolking zeer talrijk geweest te zijn (1).

---

(1) Hoezeer ik in het algemeen in dit reisverhaal geene melding maak van de tallooze verkeerde voorstellingen, bij verschillende schrijvers over de Molukken geboekt, mag ik hier niet verzwijgen, dat zoodanige voorstellingen zelfs voorkomen in de werken van de hoogste achting verdienende schrijvers. Zoo is b.v. het artikel van den heer Temminck over Batjan (Coup d'oeil. Tom. III. p. 417, 418) slechts eene opeenhooping van onnaauwkeurigheden.

Deze aanmerking is noodig om te voorkomen, dat het in de bestaande werken over de Molukken geschrevene, niet onvoorwaardelijk als waarheid worde aangenomen.

Ik ken, wat deze eeuw betreft, geene vroegere opgaven omtrent de sterkte der bevolking van Batjan dan die van 1829. Toen zou de bevolking (waarschijnlijk slechts de inlandsche), niet sterker geweest zijn dan 1000 zielen. Voor 1838 zie ik nog hetzelfde cijfer vermeld, doch het is waarschijnlijk dat men in de dienstverslagen, waaraan ik deze cijfers heb ontleend, de getallen van vroegere jaren zonder nader onderzoek overnam. In de verslagen van 1840 komt de eerste splitsing der bevolking voor in inlanders (mohammedanen) en inlandsche christenen. De inlanders zouden toen 1111, de inlandsche christenen 161 zielen sterk geweest zijn. Van 1840 tot 1846 nam het cijfer der inlanders toe tot 1230, dat der inlandsche christenen tot 187. Voor 1848 zie ik slechts het cijfer 1010 vermeld zonder specifikatie. Voor de jaren 1849, 1850 en 1851 zijn in het geheel geene cijfers vermeld en voor 1852 is het eensklaps gebragt tot 2863, terwijl het voor 1843 weder gedaald zou zijn tot 1459. Ik kan niet beoordeelen in hoeverre die vroegere cijfers vertrouwen verdienen, maar hecht meer waarde aan die na 1852, vermits sedert dat jaar Batjan meer bekend is geworden door de ijverige nasporingen van den toenmaligen resident van Ternate Jkhr C. F. Goldmann, thans gouverneur der Moluksche eilanden.

Het christendom bestaat op Batjan reeds sedert vorige eeuwen.

De inlandsche christenen (Mestiezen en andere kleurlingen) gevestigd in de eigenlijke gouvernements-kampong Laboeha, worden ook wel Laboeharezen genoemd. Laboeha werd in 1699 door ons op de Portugezen veroverd, zoodat het ons eigendom geworden is door het regt van overwinning. De Laboeharezen staan onder het gezag van een' beambte met den titel van sergeant laboeha, die eenige hoofden met den titel van kapala laboeha onder zich heeft. Deze christenen vormen eene gemeente, welke van tijd tot tijd bezocht wordt door den zendelingleeraar van Ternate. Voor het onderwijs is gezorgd door eene school, in welke 40 tot 50 kinderen door een inlandschen schoolmeester onderwezen worden. De Laboeharezen leven meest alle van den kleinhandel, althans

komen de 53 mannen, welke in 1854 tot deze afdeeling der bevolking van Batjan behoorden op de dienststaten voor als te te zijn 1 sergeant laboeha, 9 kapala, 1 vakcinateur en 42 handelaars.

De inlanders, waaronder meerdere Ternatanen voorkomen, leven grootendeels van handel en vischvangst. De landbouw is op Batjan nog van weinig beteekenis.

De negorij Laboeha heeft een vrij goed voorkomen. De huizen, meest van bamboe gebouwd, hebben veelal ruime met vruchtboomen beplante erven en zijn door bamboezen of levende heggen van de breede straten gescheiden. Het paleis des sulthans, alles behalve paleisachtig van voorkomen, is een onaanzienlijk gebouw. Het fort Barneveld ligt eenige minuten gaans buiten de negorij en heeft een goed voorkomen. De infirmerie, welke wij bezochten en waar ongeveer een 40-tal lijders verpleegd werd, was vrij goed ingerigt. Wij hadden evenwel den tijd niet om de negorij in bijzonderheden op te nemen. s'Namiddags ten een uur aangekomen, moesten wij nog vóór den avond weder aan boord zijn om naar Boeroe te stevenen, en het vier- tot vijftal uren, wat beschikbaar was, moest besteed worden aan een togtje per draagstoel naar de zoogenaamde vlakte van Mombia, een vijf- tot zestal palen binnen s'lands gelegen, waar sedert eenigen tijd belangrijke werkzaamheden waren aangevangen voor de ontginning van steenkolen.

Zoodra de noodige draagstoelen dan ook gereed waren, verlieten wij, niettegenstaande het regenachtige weder, Laboeha, om ons naar het kolen-etablissement te Mombia te begeven. De sulthan en eenige prinsen maakten dit togtje mede.

Van Laboeha gaat een goede kortelings aangelegde weg naar Mombia. Indien te Laboeha rijpaarden waren aanwezig geweest, zouden wij den geheelen weg zeer goed te paard hebben kunnen afleggen en dan zeker aangenamer dan in draagstoelen, welke, hoe goed ook ingerigt en hoe goed ook gedragen, toch een onaangenaam vervoermiddel zijn. De weg is aangelegd ten behoeve van de steenkolen-ontginning, daar het nut er van voor de Batjanners

zelve, die slechts aan de kust wonen, niet zou opwegen tegen de aan het daarstellen en onderhouden er van besteeden arbeid.

Hij volgt den loop der Amasing, eene vrij breede doch ondiepe rivier, welke te Laboeha zich in zee ontlast. Eene groote bamboezen brug geleidt even buiten de negorij over die rivier. De weg blijft dan een eindwegs aan haren regteroever, om later over eene andere brug weder op haren linkeroever over te gaan.

Tot op ongeveer drie palen afstands van de hoofdplaats is het terrein vlak, geheel bedekt met hooger en lager geboomte, tusschen welke nog eene veelsoortige vegetatie van bamboe, varens, lianen, aronskelken, enz. wortelt. De Amasing is op vele plaatsen door het geboomte geheel beschaduwd en heeft hare ondiepe bedding geheel bedekt met rolsteenen van eene zandsteenachtige of dioritische geaardheid.

Nadat wij ongeveer 3 palen wegs hadden afgelegd, werd het terrein heuvelachtig. De Amasing komt hier uit zandsteenheuvels te voorschijn, langs welker hellingen de weg is uitgekapt.

Op meerdere plaatsen heeft men de zandsteenmassa door buskruid moeten doen springen, om den weg geene te groote hellingen te geven. Overal omringde ons eene krachtige vegetatie.

Meerdere edele stammen wachten er nog slechts op den bijl, om den mensch tot nut te zijn; vele lagen reeds geveld.

Batjan moet rijk zijn aan apen, papegaaijen en reptiliën. Behalve enkele apen en vlinders zagen wij echter bijna geen dierlijk leven op onzen togt door deze nog woeste natuur.

Na een paar uren gaans, gedeeltelijk per draagstoel, gedeeltelijk te voet, bereikten wij het etablissement te Mombia.

De zoogenoemde vlakte van Mombia is eene kleine vallei, door vrij hooge heuvels omsloten. Men meent daar rijke kolenlagen te zullen aantreffen en heeft daartoe reeds kostbare werken begonnen. Men heeft met veel moeite een' weg van 6 palen lengte aangelegd en duizenden besteed aan den aanleg van en de vervaardiging der materialen voor eene zinkput, welke reeds tot op eenige diepte gevorderd is. Eene goede woning voor den mijningenieur of voorman is reeds in gereedheid. Evenzoo woningen voor de

arbeiders. De omstreken van het etablissement zijn met veel arbeid kaal gekapt en forsche boomstammen lagen nog hier en daar neergeveld.

De gouverneur generaal nam alle bijzonderheden van het etablissement in oogenschouw. Nergens echter was een spoor van steenkool te ontwaren. Wij vernamen nu, dat de vindplaats der reeds van Batjan onderzochte steenkolen ongeveer nog 1—2 palen van het etablissement verwijderd was. Voor wie onzer niet in de geheimen der wetenschap was doorgedrongen, zou het uitwerking gemaakt hebben, indien men nu te Mombia alleen op de gegevens der wetenschap af inderdaad kolen gevonden had of met eenige zekerheid de diepte had kunnen bepalen op welke ze zouden aangetroffen worden. Toen wij echter uit den mond van den mijningenieur, den heer Schreuder, vernamen, dat het nog geenszins zeker was, dat de zinkput te eeniger tijd op eene kolenlaag zou treffen, waren de meer eenvoudigen onder ons van oordeel, dat het welligt beter ware geweest te beginnen met eene boring bij wijze van onderzoek, dan eerst een' kostbaren weg aan te leggen en de kostbare werken te Mombia daar te stellen. Indien het waar mogt wezen, dat men het verder bouwen der zinkput heeft gestaakt en boortoestellen heeft ontboden, om alsnog eerst boringen te bewerkstelligen, zou zulks er voor schijnen te pleiten, dat te Mombia noodeloos veel nutteloos werk is verrigt.

Maar zoo wij te Mombia al geene kolen zagen, werd zulks eenigzins vergoed door het gezigt van eene hoeveelheid van een ander mineraal, waaraan Batjan bijzonder rijk schijnt te zijn.

De heer Schreuder vertoonde den gouverneur generaal eene hoeveelheid goud, te Soengei-Poang gewasschen door eenige Chinezen.

Deze hoeveelheid had de waarde van ongeveer *ƒ* 1400.

Later is dit goud te Batavia voor rekening van den lande verkocht.

Het voorkomen van goud op Batjan is sedert lang bekend. Forrest sprak reeds van het voorkomen van goud op Batjan in 1774. De toenmalige sulthan van Batjan had vroeger reeds de goudgronden op zijn eiland willen doen ontginnen, doch schijnt

daarvan te hebben afgezien, omdat de Kompagnie de uitsluitende opkooper daarvan wilde zijn. In 1781 had de toenmalige sulthan van Batjan het goudgraven op zijn eiland verpacht. Later liet die sulthan goudgravers komen van Gorontalo en Bwool, om de Batjanners in dit werk te onderrigten. De zaak werd echter niet lang voortgezet, omdat er gebrek was aan handen en toezigt. Het gegravene goud werd verduisterd.

Het was toen evenwel reeds bekend, dat de goudhoudende grond zeer uitgestrekt is en zeer gunstig voor de goudwassching door de aanwezigheid van geschikte rivieren. In 1835 stelde de toenmalige resident van Ternate Van Olpen voor, om de goudgraving op Batjan voor gouvernementsrekening door Chinezen te doen plaats hebben, welk voorstel echter toen zonder gevolg bleef. In 1848 werd door den oud-kapitein der artillerie F. A. Neijs op nieuw het voorstel gedaan om de goudgronden van Batjan voor gouvernementsrekening te bewerken. De sulthan van Batjan had veel met dat voorstel op, doch de toenmalige resident van Ternate, wijlen de heer C. M. Visser, adviseerde er tegen, waarschijnlijk ten gevolge van ongunstige berigten uit Manado omtrent de verkrijgbaarheid van goudgravers van daar. In den jongsten tijd echter heeft het gouvernement besloten eene proef te nemen door 24 chinesche opstandelingen van Borneo, gevangen genomen tijdens de expeditie tegen Montrado, naar Batjan te verbannen en door hen de gouddelving aldaar te doen plaats hebben.

Het waren deze Chinezen, welke in het laatst van Maart 1855 op Batjan aankwamen, die het te Mombia vertoonde goud hadden gewasschen.

Uit de ingewonnen berigten was voldoende op te maken, dat de omstreken van Soengei-Poang veel rijker zijn aan goud, dan de afgeleverde hoeveelheid zou doen vermoeden. Inderdaad, het opzigt over de Chinezen, op eene ongeveer 20 palen van Laboeha verwijderde plaats, op een eiland, waar buiten Laboeha naauwelijks eenige bevolking is en geen europeesch bestuur, moet uiterst onvoldoende zijn. De Chinezen, gewezene opstande-

lingen tegen ons gezag en thans bannelingen, zullen zich geenszins verpligt achten, om *al* het goud, wat zij winnen, aan het gouvernement af te staan en de gelegenheid moet hun niet ontbreken om het grootste gedeelte van het gewonnen goud te verduisteren en tot op voor hun meer gunstige tijden verborgen te houden of het met inlandsche hoofden te deelen. Bovendien heeft een der op Batjan aanwezige Europeanen, die Soengei-Poang heeft bezocht, mij verzekerd, dat hij daar persoonlijk in twee dagen tijds, zonder zwaren arbeid, voor eene waarde van *f* 18 aan goud gewasschen heeft.

De bestaande gegevens schijnen genoegzaam te zijn om vast te stellen, dat Batjan bijzonder rijk is aan goud. Dit aangenomen, zou slechts de vraag te beantwoorden zijn, op welke wijze van dezen rijkdom het beste partij zal kunnen worden getrokken.

Het schijnt mij toe, dat de goudgraving van wege het gouvernement de minst goede wijze is. Steeds zal een groot gedeelte van de opbrengst het gouvernement worden onthouden. Indien, wat niet te betwijfelen is, ondernemingen van industrie of landbouw in de regel gunstiger uitkomsten opleveren onder beheer van bijzondere personen of ondernemingen, dan onder, dat van het gouvernement, hetwelk altijd genoodzaakt is het beheer toe te vertrouwen aan gemagtigden, die niet hetzelfde belang bij die ondernemingen hebben als partikulieren, moet zulks in nog hoogere mate het geval zijn bij goudontginningen, waar de prikkel tot verduistering van het produkt zoo ligtelijk werkt, niet alleen bij de mijnarbeiders, maar ook bij wie het toezigt over die arbeiders hebben. Ik geloof alzoo, dat de goudontginning op Batjan zal behooren over te gaan op partikuliere ondernemers, onder voorwaarde altijd van afstand van een bepaald deel der winst aan het gouvernement of aan den eigenaar van den grond, voor de vergunning, de ondersteuning en de bescherming, der onderneming verleend. Handen voor den arbeid, thans misschien nog moeijelijk te erlangen, zouden wel gevonden worden, hetzij op of buiten Batjan, zoodra het bekend zou wezen, dat de arbeid behoorlijk wordt beloond en de eigendom der arbeiders geëerbiedigd.

Na het gebruiken van eenige ververschingen te Mombia keerden wij langs denzelfden weg, langs welken wij gekomen waren, naar Laboeha terug.

Ik moet hier nog aanteekenen dat, alhoewel wij te Mombia geene steenkolen zagen, er echter niet de minste twijfel bestaat aan den rijkdom van Batjan aan steenkolen. In de Javasche Couranten en in het Natuurkundig tijdschrift voor Nederlandsch Indië is deze aangelegenheid reeds dikwerf kortelijk ter ter sprake gebragt. Het zal zeker niet overbodig geacht worden het daarin desbetrekkelijk voorkomende in het kort te overzien.

Reeds in 1852 werd eene hoeveelheid steenkolen van Batjan op het stoomschip Vesuvius beproefd. Die kolen waren weinig bruikbaar. In 1853 werd de eerste mijn geopend op een' heuveltop op ongeveer een paar palen afstands van Mombia. Men ontdekte spoedig ook nog andere kolenlagen, elders op het eiland. Eene hoeveelheid van 10000 ponden kolen werd op het stoomschip Etna beproefd en bleek zoo goed te zijn, dat engelsche kolen in hoedanigheid niet boven ze gesteld werden. Men begon te Amasing, 6 palen ten noorden van Laboeha, kolen te graven voor de stoomboot-onderneming van den heer Cores de Vries doch staakte dit weder, vermits de kolen minder goed bleken te zijn dan men verwacht had. De bewerking der mijnen had aanvankelijk plaats met Ternatanen, welke echter, daar zij niet voldeden, door kettinggangers werden vervangen. Sedert werden de werkzaamheden meer zamengedrongen te Mombia, met de bedoeling om door het zinken eener put de geregelde ontginning der kolenlagen te bespoedigen.

Hierboven heb ik reeds gezegd, dat het nog zeer twijfelachtig schijnt te zijn of de ingeslagen weg wel het spoedigste tot bereiking van het doel zal leiden.

De onderzoekingen naar kolen en goud hebben ook op meerdere plaatsen kopererts doen ontdekken. Die erts moet vrij rijk zijn en het koper er in aanwezig in den vorm van malachiet. Het is echter nog niet gebleken of de kopergronden rijk genoeg zijn om geregeld ontgonnen te worden.

Tusschen 5 en 6 uur in den namiddag kwamen wij te Laboeha terug. Er bleef slechts nog tijd beschikbaar voor eene kleine wandeling door de negorij en het bezoek der infirmerie.

De chinesche bannelingen hadden zich voor het gouvernementshuis verzameld en wierpen zich voor de voeten van den gouverneur generaal ter neder, vergiffenis smeekende voor hetgeen zij tegen het gouvernement hadden misdreven. Van het bijzondere van hun verzoek werd gelast aanteekening te houden.

Volgens den heer Bernelot Moens is het geheele eiland nog woest, uitgezonderd Mombia en Laboeha, alsmede eenige gedeelten der alluvievlakte van Laboeha, Amasing, Ne-neri, Ajerbesaar, Indommoet, enz., waar enkele Batjanezen kleine rijstvelden hebben aangelegd. Sommige inlanders begeven zich nu en dan naar verschillende plaatsen aan de kusten des eilands om te visschen, te jagen, dammerhars te verzamelen of sago te kloppen. Wegen bestaan op Batjan geene andere dan de genoemde naar Mombia, alsmede een naar Soengei-Poang en een over Ne-neri naar straat Patientie.

Terwijl het nog dag was gingen wij weder naar boord, om nog vóór den avond de reis naar Boeroe voort te zetten. De sulthan en rijksgrooten en de europesche beambten van Batjan deden den opperlandvoogd tot aan boord uitgeleide.

Batjan belooft veel voor de toekomst. Indien het gouvernement de bezittingen van den sulthan geheel aan zich trekt, derwaarts bevolking lokt en een geregeld bestuur invoert, laat zich verwachten, dat Batjan eene belangrijke bezitting zal worden.

De sulthan van Batjan zou waarschijnlijk niet ongenegen bevonden worden om zijn leenrijkje geheel aan het gouvernement af te staan, indien men hem voor dien afstand schadeloos stelde en hem zijn' titel liet behouden. Hij is thans nog leenheer van de geheele Batjan groep t. w. van de eilanden Batjan, Mandiolo, Botang loman, Ora-ora, Embatoe, Waindi (3 eilanden), Yojo, Embatien, Kasiroeta of Groot Tawalli, Wiri, Batoe-ampat, Wai-Apokan, Nanoang, Lintang-barat, Oewah, Bamilajoe, Tambeli, Tiwada, Onoh, Beroe, Lintang-timor, Salipogat, Tawalla (3 ei-

landen), Raloeit, Babi, Djilalan, Allang-allang, Roewo, Pigiradja, Latta-latta (Lawe en Moring), Towapien, Goranofodjojo en Kappal.—Maar die eilanden, onbevolkt als zij thans zijn, met uitzondering slechts van Batjan zelf, dienen tot niets dan tot verblijf en schuilplaatsen voor de zeeroovers, die nog pas eenige maanden voor onze komst verwoesting en schrik over Batjan verspreid hadden. De sulthan zal zich gelukkig mogen achten, wanneer het gouvernement hem boven de rekognitie-gelden, die hij thans geniet, ten bedrage van *f* 1920 s'jaars, voor den algeheelen afstand van zijn grondgebied eene jaarwedde toekent of eene som in eens, welke hem in staat zal stellen, om hem en zijne nabestaanden onbekrompen te doen leven.

Aan bevolking zal het niet behoeven te ontbreken.

Nog slechts weinige jaren geleden verhuisde een vrij groot aantal Bonoarezen vrijwillig naar Batjan, doch de toenmalige gouverneur der Molukken, de generaal Cleerens, dwong hen naar Bonoa terug te keeren.

Men ziet daaruit, dat er wel neiging bestaat bij de bewoners der omliggende eilanden om zich naar Batjan te verplaatsen. Het voorbeeld van Bonoa is echter afschrikkend en zal veel kwaad doen voor den vervolge, tenzij het gouvernement zelf de indruk er van tracht weg te nemen, door volksverhuizingen naar Batjan te begunstigen.

Batjan verdient in hooge mate de belangstelling van het gouvernement. Zijne rijkdommen zijn nog slechts voor een gedeelte bekend. Behalve kolen, goud en koper, is er eene menigte in het wild groeijende specerijboomen, voornamelijk nagelboomen, welke het extirpatiestelsel hebben overleefd en er thans weder welig tieren. Aan voortreffelijk bouw- en meubelhout is groote overvloed. Lang werd reeds uit de bosschen van Batjan geput om in de behoefte aan bouwhout te Ternate te voorzien.

Maar men kent die rijkdommen op verre na nog niet in hunne uitgebreidheid en de rijkste plaatsen aan alle die voortbrengselen zijn waarschijnlijk nog niet gevonden.

Batjan is zeker niet minder dan eenig ander van onze Moluk-

sche eilanden waardig om nader en grondiger onderzocht te worden, dan tot nu toe heeft plaats gehad.

De togtjes van een' mijningenieur of van een' resident zijn daartoe niet voldoende.

Groote schreden zouden in de kennis onzer uitgestrekte bezittingen kunnen worden gedaan, indien het gouvernement kon besluiten tot de wederoprigting eener Natuurkundige Kommissie in deze gewesten.

Sedert de opheffing dier Kommissie zijn wel andere ligchamen daargesteld, welker doelwit insgelijks geheel of gedeeltelijk is uitbreiding der natuurkennis van den Indischen Archipel, zoo als de Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië, de Mijnbouwkundige genie, de Landbouw-scheikundige inrigting te Buitenzorg, — en gewis wordt door die instellingen veel goeds verrigt en veel bijgedragen tot de betere kennis van vele punten der natuurlijke geschiedenis van deze gewesten. Maar de Natuurkundige kommissie is daardoor geenszins overbodig geworden. Er bestaat behoefte aan natuurkundige reizigers, pionniers der wetenschap, tirailleurs, die de nog niet bekende terreinen onderzoeken en de schatten ontdekken, welker exploitatie dan voor zooveel noodig aan andere ligchamen kan worden opgedragen.

De fout der voormalige Natuurkundige kommissie lag niet in de instelling zelve, maar in hare organisatie, in hare leiding. Er moet een vast plan van werken zijn. De verschillende takken der natuurwetenschappen moeten in de verschillende leden der kommissie vertegenwoordigd zijn en de chef der kommissie iemand van veel talent en veerkracht, en van voldoende omvattende kennis, om te kunnen oordeelen over den gang der nasporingen van elk lid in het bijzonder. De leden, den aanstoot van den chef volgende, zouden overigens geheel onafhankelijk moeten zijn in hunne bijzondere studiën, zoodra zij zich bevinden op het te onderzoeken terrein, en geheel moet hun worden gewaarborgd de eer, die groote prikkel tot ijver voor den wetenschappelijken man, welke hun voor de gedane nasporingen en ontdekkingen zal

toekomen. Eene zoo zamengestelde kommissie, voorzien van de noodige hulpmiddelen, zou in betrekkelijk korten tijd tot tallooze ontdekkingen kunnen geraken, afgescheiden nog, dat zij tevens in een staatkundig opzigt van groot nut zou kunnen wezen in het aanknoopen van betrekkingen of het sluiten van kontrakten met vorsten en volken, daar waar zulks noodig of wenschelijk geoordeeld mogt worden. Ik geloof niet onjuist te zijn, wanneer ik zeg, dat men b. v. door zoodanige kommissie in eenige maanden tijds eene grondige kennis zou kunnen erlangen van het land, van de natuur en van de bevolkingen van alle voorname eilanden der groep van Halmaheira. In een paar maanden tijds zou zoodanige kommissie in een grondig geologisch, mineralogisch, botanisch en zoölogisch onderzoek van Batjan ver gevorderd kunnen zijn. De oppervlakte van het eiland zal in uitgestrektheid niet veel verschillen van de residentie Batavia en ongeveer $\frac{1}{15}$ van die van Nederland bedragen.

Wat wij thans weten van Batjan in een natuurhistorisch opzigt is niet veel meer dan het hierboven medegedeelde.

De flora van Batjan is nog eene terra incognita.

Van de fauna weten wij niet veel meer.

Herten en varkens bevolken Batjan's bosschen, doch wij weten niet of het elders ook voorkomende of aan Batjan eigene soorten zijn. Er moet eene kleine soort van apen voorkomen, welke evenmin bekend is.

Met de vogels en reptiliën is het niet anders. De heer Bernelot Moens zond mij eene slang van Batjan, welke ik herkend heb te zijn Brachijorrhos albus Kuhl.

Van de batjansche visschen weet men nog het meest. De heeren Goldmann en Bernelot Moens hebben mij in de gelegenheid gesteld, onze kennis in deze rigting aanmerkelijk te verrijken, ofschoon ook ten deze nog veel te doen overblijft. Uit de mij van Batjan gewordene verzamelingen is mij gebleken, dat in zijne wateren leven eenige soorten, welke elders nog niet zijn aangetroffen t. w. Mugil heterocheilos Blkr, Glyphisodon batjanensis Blkr en Dascyllus polyacanthus Blkr. In de

zoete wateren ontbreken hier, even als op Celebes, de karperachtige visschen, welke er vervangen zijn door soorten van Ambassis, Dules, Mesoprion, Eleotris enz., van welke slechts die van Dules als eigenlijke zoetwatervisschen zijn aan te merken. In het geheel ken ik 149 vischsoorten van dit eiland, welke stellig echter slechts een gering gedeelte voorstellen van zijne vischfauna. Aan het einde van dit reisverhaal zal ik alle de mij tot nu toe van Batjan bekend gewordene vischsoorten vermelden.

Ten opzigte van de ongewervelde dieren van Batjan bestaat tot nog toe volstrekte onbekendheid.

HOOFDSTUK VII.

VAN BATJAN TOT BOEROE.

Afwisseling van tooneelen op de reis. — Rhizostomen. — Wit water. — Potvisschen. — De Obi-eilanden. — Obi major. — Reis derwaarts van den heer Goldmann in 1855. — Ontginning van Obi-major door bijzondere personen. — Natuurlijke geschiedenis van de Obi-eilanden.

In den vooravond van den 29n September stoomden wij uit de baai van Laboeha. Het weder, dat bijkans den geheelen namiddag regenachtig was geweest, klaarde op en beloofde een' aangenamen avondtogt.

De afwisseling in onze togten, nu op het land dan weder op zee, welke aanhield van de Minahassa af tot op onze terugreis van Banda naar Batavia, droeg niet weinig bij om de reis door de Molukken te veraangenamen. Het beeld van een eiland of van een landschap had zich naauwelijks in onzen geest geprent of het werd tijdelijk weder verdrongen door andere tooneelen. Het was alsof die talrijke eilanden als een panorama voor ons heen werden bewogen. Veertien dagen vroeger waren wij nog te Manado. Acht dagen slechts waren besteed voor de Minahassa. Zes dagen vroeger waren wij nog te Kema. Tifore en Mayo, Mitarra, Ternate en Hieri, Tidore, Mareh en Makjan, de Goearitji's, Halmaheira en de talrijke eilanden van Batjan, zij waren als in een' droom ons voorbijgegaan. Wij

hadden moeite om ons in onze voorstellingen van die talrijke eilanden niet te verwarren, zoo spoedig hadden hunne beelden zich bij ons verdrongen.

Nog in de baai van Laboeha waren wij getuigen van een belangwekkend natuurverschijnsel. Wij zagen de zee rondom ons schip eensklaps als bezaaid met witte, meer dan vuistgroote, bolvormige ligchamen, welke talrijker en talrijker werden en bij het vallen der duisternis een zacht licht van zich gaven. De helderheid der zee liet deze ligchamen niet alleen nabij maar tot diep onder de oppervlakte der zee ontwaren. Millioenen en millioenen dier bollen deinden met de golven op en neder of volbragten hunne langzame schommelende bewegingen op grootere diepte. Ik herkende ze voor rhizostomen, wortelbekkige zeenetels of kwallen, die ook elders in de indische wateren leven en in de Java-zee vroeger meermalen door mij werden waargenomen, doch die ik nooit in zulke uitgebreide en digte scholen had gezien. Ik dacht dadelijk aan het in de bandasche wateren zoo dikwerf waargenomene en in meerdere wetenschappelijke werken ter sprake gebragte, doch nog niet genoegzaam verklaarde, verschijnsel van het zoogenaamde witte water, ajer poeti. Ook in de baai van Laboeha was het water door de millioenen rhizostomen min of meer wit gekleurd en indien wij het verschijnsel niet slechts in den laten namiddag en den beginnenden avond hadden gezien maar in het donkere van den nacht, had het zich zeker aan ons voorgedaan zooals het witte water is beschreven. Maar voordat het nog goed donker was, waren wij deze mijriaden van zeenetels voorbijgestoomd en bleef niets over dan het gewone lichten van het kielwater.

In den nacht stoomden wij door den breeden zeeweg, welke de Obi-eilanden scheidt van den Soela-archipel. Obi-lattoe, het meest westelijke der Obi-groep, alsmede Obi-major of Groot-Obi waren s'morgens vroeg nog flaauw te zien. Life-matoela het meest oostelijk gelegene eiland van den Soela-archipel gingen wij op grooteren afstand voorbij en kwam niet in het gezigt.

Een potvisch (Phijseter macrocephalus) passeerde vroeg in

den morgen op geringen afstand van het schip. In den namiddag werden nog enkele walvischachtige zoogdieren gezien doch op grooteren afstand, zoodat niet bepaald kon worden of zij behoorden tot de overigens gemakkelijk aan hunnen stompen hoogen snuit herkenbare potvisschen of tot andere soorten. De zee om Boeroe schijnt het rijkste aan deze nuttige dieren te zijn en maakt het verklaarbaar, waarom zij zoo veelvuldig door walvischvaarders wordt bezocht.

Niet zonder leedwezen had ik gestaard op de doffe omtrekken van de Obi-eilanden en op den horizon, achter welken de Soela's lagen verborgen.

Zoo gaarne had ik deze lang bekende en toch nog zoo weinig bekende eilanden een bezoek gebragt.

De Obi-eilanden, zoo als ik hierboven reeds heb gezegd geheel gouvernements-grond, liggen daar onbewoond en onbenuttigd, tenzij door de zeeroovers van Galela en Tabello, die er eene ververschingplaats van hebben gemaakt op hunne strooptogten. Nadat de Kompagnie door aankoop meester van de Obi-groep geworden was, stichtte zij op Groot-Obi of Obi-major eene vestiging, de Bril genaamd, van welke de overblijfselen nog heden bestaan. De gouverneur generaal Van der Capellen gaf reeds in 1824 last om Obi-major naauwkeurig te doen onderzoeken. Hij was niet vreemd aan het denkbeeld, dat het zou kunnen dienen als eene plaats van ballingschap voor misdadigers uit het moederland, een denkbeeld, dat zeker op nieuw overweging zou verdienen, indien het eiland niet aan de partikuliere industrie mogt worden dienstbaar gemaakt, waartoe reeds aanzoek is gedaan.

Het is mij niet gebleken, welke de uitkomst is geweest van den last van Van der Capellen.

Ook zie ik vermeld, dat in 1828 een voorstel is gedaan om de muskaatnotenkultuur van Banda naar de Obi-eilanden over te brengen en dat in 1829 aan den toen benoemden gouverneur der Moluksche eilanden Besier opgedragen werd om te dienen van berigt, in hoeverre zoodanige verplaatsing was aan te raden.

Aan die opdragt is echter nooit voldaan geworden.

In 1847 werden de Obi-eilanden bezocht door een jong ambtenaar, welke ze afschetste als zeer onbelangrijk, doch zijne rapporten, ook over andere gewesten, zijn gebleken weinig vertrouwen te verdienen.

De heer Goldmann, gouverneur der Moluksche eilanden, bezocht Obi-major eenige maanden geleden en bragt van zijn bezoek verslag uit aan het gouvernement. Volgens dit verslag stonden in April 1855 nog de muren van het fort of blokhuis de Bril en bevond zich noch eene merkpaal met het naamcijfer der Kompagnie nabij die bouwvallen in gaven toestand. De Tabellorezen zijn, zonderling genoeg, gewoon aan deze merkpaal offerhanden te brengen, een feit, wat het plaatsen van merkpalen op de kust van Nieuw-Guinea in 1850, onder de leiding van wijlen den heer Van der Dungen Gronovius in een geheel ander dan een bespottelijk licht stelt, daar het bewijst, dat de eenvoudige inlanders een' bijgeloovigen eerbied voor zoodanige palen kunnen hebben, dien zij inderdaad ook thans er nog voor hebben op Nieuw-Guinea. Het bezoek van Obi-major door den heer Goldmann heeft voorts nog aan het licht gebragt, dat de omstreken van het oude kompagnie's fort thans nog moerassig zijn en bedekt met uitgestrekte sagobosschen, die zwervende visschers en ook de zeeroovers uitlokken om er hun voedsel uit te trekken. De Galelorezen, voor zooverre zij vreedzame handelaren of visschers zijn, bezoeken Obi nu en dan om er karet te vangen. Het is voorts gebleken, dat Obi-major, Obi-lattoe en de beide Tapa-eilanden rijk zijn aan muskaatnotenboomen.

Overigens is van de geologische gesteldheid van de Obi-eilanden niets noemenswaardigs bekend, evenmin als van hunne flora.

Wat de fauna betreft is tot nog toe slechts iets bepaald bekend geworden betreffende de visschen, welke aan de kusten van Groot-Obi leven. De heer Goldmann had de goedheid mij 32 vischsoorten van daar te doen geworden, waarover ik berigt heb in een artikel, geplaatst in het negende deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië. Ik vond onder die soorten twee, welke tot nog toe nergens anders dan bij Obi zijn aange-

troffen t. w. Serranus Goldmanni Blkr en Lethrinus Moensii Blkr.

Terwijl ik dit schrijf zal waarschijnlijk reeds eene kommissie naar Obi-major vertrokken zijn, om de rijkdommen van dit eiland op te sporen en te beoordeelen, in hoeverre het wenschelijk zal kunnen worden geacht om Obi-major ter ontginning af te staan aan partikulieren.

Den 30n September bragten wij geheel op zee door. s'Nachts stoomden wij langzamer, om eerst met het aanbreken van den dag de baai van Kajeli binnen te stevenen.

HOOFDSTUK VIII.

AANTEEKENINGEN BETREFFENDE HALMAHEIRA, DE SOELA-EILANDEN, DE RIJKJES BANGGAAI EN TOMBOEKOE, EENIGE EILANDEN VAN DEN PAPOESCHEN ARCHIPEL EN NIEUW-GUINEA.

Halmaheira. — Fauna en flora van Halmaheira. — Morotai. — Soela-eilanden. — Banggaai-Archipel. — Banggaaisch gedeelte van Celebes. Saloewan, Patti patti, Boalemon, Balante, Batoei of Mondono. — Tomboekoe. — Boboni. — Manoei. — Tomori. — Boh-eilanden. — Poppa. — Misool. — Gebeh. — Wageoe. — Salwati. — Batanta. — Nieuw-Guinea. — Natuurlijke geschiedenis van Nieuw-Guinea. — Dorei. — Massinama. — Eilanden der Geelvinksbaai. Jobi, Saök, Mafor, Amberpoea, Miaswar, Run, Ansoes, Koeroedoe. — Tabi.

Alvorens afscheid te nemen van de residentie Ternate, wil ik nog enkele bijzonderheden mededeelen aangaande eenige der meer belangrijke eilanden en gewesten, welke tot Ternate behooren, doch niet door mij bezocht zijn geworden.

Midden in de Moluksche zee (1), op ongeveer gelijken afstand van Celebes en Nieuw-Guinea, ligt een eiland, het grootste van alle eilanden der Molukken, weinig in algemeenen vorm verschillende van Celebes, even als Celebes uit 4 schiereilanden zamengesteld en met zijne lengte-as van het zuiden naar het noorden gerigt. Halmaheira wordt gerekend, met de kleine eilandjes

(1) Het gedeelte der Moluksche zee beöosten Halmaheira gelegen, wordt ook wel de Zee van Halmaheira of Zee van Gilolo genoemd.

die zijne kusten omringen, eene oppervlakte te beslaan van 353 □ duitsche mijlen, dat is, veel meer dan de helft der uitgestrektheid van Nederland en bijkans dezelfde oppervlakte als de residentiën Batavia, Bantam, Buitenzorg en Krawang te zamen. Dit groote eiland heeft, indien men de opgaven eenigzins mag vertrouwen, slechts eene bevolking van 27½ duizend zielen, welke wezenlijk of in naam zijn onderworpen aan de sulthans van Ternate en Tidore. Het grootste gedeelte van Midden-Halmaheira, de beide oostelijke en het noordelijke gedeelte van het zuidelijke schiereiland staan onder Tidore, — het noordelijke schiereiland en de grootste helft van het zuidelijke schiereiland onder Ternate. Het grondgebied, onder beide rijken behoorende, zal in uitgestrektheid niet veel van elkander verschillen, maar het ternataansche gedeelte heeft verre weg de grootste bevolking, aangezien van de geheele populatie slechts ruim 4½ duizend zielen gerekend worden als gevestigd op tidoreesch grondgebied.

De negorijen zijn meest aan of nabij het strand gelegen.

Het grootste gedeelte der bevolking woont om de baai van Dodinga en op het noordelijke schiereiland. Langs de genoemde baai liggen de negorijen Kajassa, Tonika, Dodinga en Sindangole. Aan de westkust van het noordelijke schiereiland liggen voorts, gerekend van het zuiden naar het noorden, de negorijen Djilolo of Djaïlolo, Sahoe, Gamoekoenora, Folofoëo, Loloda en Toebaro. De bevolkingen dezer negorijen gehoorzamen nog het meest de bevelen des sulthans van Ternate, die, wat Halmaheira betreft, de meeste inkomsten en heeren- en krijgsdiensten trekt van de inwoners van Dodinga, Sindangole, Djaïlolo en Sahoe. Sahoe ligt in eene vruchtbare vlakte, waar veel rijst wordt verbouwd. In 1848 werden 125 kojangs rijst van Halmareira op Ternate ingevoerd. De geheele opbrengst aan rijst van het noordelijke schiereiland van Halmaheira wordt op 260 kojangs jaarlijks geschat. Sahoe brengt ook een weinig kruidnagelen op. Een goede weg geleidt van Sahoe naar Djaïlolo. Het bergachtige terrein, dat zich bijkans overal tot aan zee toe uitstrekt, maakt de gemeenschap over land tusschen de

verschillende negorijen moeijelijker dan die over zee.

Aan de oostkust van het noordelijke schiereiland wonen de Galelorezen en Tabellorezen, berucht in de Moluksche wateren door hunne zeerooverijen. Meer zuidelijk op de oostkust liggen de negorijen Kaoe en Babane, de laatstgenoemde aan de landengte van Dodinga, welke tusschen Dodinga en Babane slechts een drietal palen of een uur gaans breed is en den handelaren dient om hunne produkten over te dragen en dus in weinig tijds van de westkust- naar de oostkust-wateren des eilands en omgekeerd over te brengen.

Het noordelijke schiereiland van Halmaheira is meer bekend geworden door een belangrijk artikel van den heer T. J. Willer getiteld: „Aanteekeningen omtrent het noorderschiereiland van het eiland Halmaheira" en geplaatst in het eerste deel van den eersten jaargang van het Indisch Archief. Volgens dit artikel is het schiereiland verdeeld in 10 distrikten, welke staan onder het beheer van ternataansche babatto's, djoeroetoeli's, kalaodi's, luitenants of oetoesans, onder welke halmaheirasche hoofden met de titels van sengadji's, kimelaha's, ngofamanira's of kolano's het gezag voeren. Van de 10 distrikten of djiko's liggen 7 aan de westkust, t. w. Dodinga, Djaïlolo, Sahoe, Gamoekoenora, Toebaroe, Folofoëo en Loloda, en 3 aan de oostkust t. w. Galela, Tabello en Kaoe. Deze distrikten zouden, ongeveer 8 jaren geleden, bevolkt geweest zijn met 20684 zielen, t. w. Dodinga met 75, Djaïlolo met 200, Sahoe met 4649, Gamoekoenora met 1070, Toebaroe met 4400, Folofoëo met 260, Loloda met 1100, Galela met 4200, Tabello met 2234 en Kaoe met 2460 zielen. Omtrent den aard der bevolking van deze distrikten, hare talen, maatschappelijken toestand, godsdienst en gewoonten heeft de heer Willer talrijke bijzonderheden medegedeeld, welke der nalezing overwaardig zijn. Men weet daaruit, dat bij de alfoeren van het noordelijke schiereiland, behalve die van de djiko's Dodinga, Djaïlolo en Sahoe, de gewoonte van het koppensnellen nog in volle kracht is.

Het zuidelijke schiereiland van Halmaheira behoort ongeveer

van de hoogte van het eiland Tidore tot op de hoogte van de noordkust van Batjan of tot aan Straat Patientie, onder den sulthan van Tidore. Aan de westkust van dit gedeelte liggen, van het noorden naar het zuiden, de negorijen Kalam, Taoena, Gita, Pajali, Maidi en Wama, en aan de oostkust de negorijen Weda en Taja. Het geheele gedeelte van Halmaheira, oostelijk van Straat Patientie, is weder ternataansch. Aan Straat Patientie ligt de negorij Sakitta en aan den zuidelijken ingang der straat, Talangami, terwijl de negorijen Maffa, Osia en Ganediloir aan de oostkust zijn gelegen.

Het noordoostelijke schiereiland heeft aan zijne noordkust de negorijen Jofongo, Wassilee en Lolobato en aan zijne zuidkust aan de vereenigingsplaats met het zuidoostelijke schiereiland de negorij Maba.

Het zuidelijke schiereiland eindelijk heeft aan zijne noordkust de negorijen Tawia, Gottowassia en Bitjoli, aan zijne oostkust Gali, Kokawari, Dolafeij, Tippalaho, Gemia en Patani en aan zijne zuidkust Kobi, Koje, Walli, Maïssa, Dote en Gammasoengi.

Ik heb de namen dezer negorijen ontleend aan de „Kaart van Ternate, Halmaheira en omringende eilanden door P. Baron Melvill van Carnbee.” Op de „Kaart der Moluksche eilanden en vaarwaters door F. A. A. Gregory,” komen die negorijen gedeeltelijk met andere namen voor, terwijl er meerdere andere negorijen zijn aangeduid, van welke op de kaart van den heer Melvill van Carnbee geen gewag is gemaakt.

Zeker is het geen verblijdend verschijnsel, dat deze uitmuntende arbeiden van twee uitstekende officieren, kaarten, vervaardigd op geheel nabij elkander liggende tijdstippen, ten genoemden opzigte nog zoo weinig overeenstemmen en zeker is zulks toe te schrijven aan de nog volstrekt onvolledige en onzekere kennis, welke wij van Halmaheira en zijne bevolking bezitten.

Inderdaad, dat groote eiland, sedert meer dan twee eeuwen onder onze opperheerschappij, ligt, wat drie zijner schiereilanden betreft, nog daar als een’ land, waarvan wij niet veel meer kennen dan de omtrekken. Onze vroegere vestiging te Bitjoli blijkt niet

de kennis van de oostelijke schiereilanden eenigzins vermeerderd te hebben en zelfs zijn van die tijden (1825—1827) geene dienstverslagen in de gouvernements archieven te Batavia aanwezig.

Op ternataansch zoowel als op tidoreesch Halmaheira moeten veel muskaatnotenboomen voorkomen, welker vruchten men zich evenwel de moeite niet geeft te verzamelen, of welker aanplanting, voor zooveel tidoreesch Halmaheira betreft, door den sulthan van Tidore, in navolging zeker der Kompagnie, wordt tegengegaan om den prijs van het produkt niet door zijne hoeveelheid te schaden. De muskaatnoot van Halmaheira is van eene mindere hoedanigheid dan die van Banda en zelfs dan die van Amboina, doch haalt te Makassar nog p. m. *f* 50 de pikol, terwijl zij op Halmaheira slechts *f* 25 kost in ruil tegen lijnwaden of andere goederen.

Halmaheira is nog niet door natuurkundigen bezocht geworden, tenzij Sindangole door Forsten.

Bijzondere soorten van zoogdieren van Halmaheira zijn mij nog niet bekend geworden. Waarschijnlijk echter zijn meerdere halmaheirasche zoogdieren door Forsten naar ons groot Nationaal Museum van Natuurlijke Historie te Leiden verzonden. Herten en wilde zwijnen schijnen op Halmaheira in menigte voor te komen.

De van dit groote eiland bekend gewordene vogels zijn nog weinig talrijk. Zij bepalen zich tot eenige soorten van papagaaijen (Eclectus grandis Wagl., Geoffroyus cyanicollis Bonap., Platycercus hypophonius S. Müll., Eos riciniata Bonap., Plyctolophus æquatorialis Bp., Tanygnathus macrorhynchos Wagl.), eene groote soort van Centropus (Centropus goliath Temm.), eene groote soort van Pitta (Brachyurus maximus Bp.), een paar duiven (Ducula basilica Bp., Janthoenas albigularis J.) en voorts nog enkele raven, jaarvogels en honigzuigers (Corvus pyrrhopterus Temm., Corvus validus Temm., Calao ruficollis Bp., Nectarinia eques Schl. Müll.), alsmede Lamprotornis obscura Forst., Tropidorhynchus gilolensis Temm., Cinnyris zenobia Less. en Graucalus magnirostris Forst.

Van de reptiliën kent men van Halmaheira nog slechts een schildpad (Testudo Forstenii Schl. Müll.) en een paar leguanen (Varanus bivitttatus DB. en Varanus chlorostigma DB.).

Het meest weet men nog van de aan de kusten van Halmaheira levende visschen, welke ik door de verzamelingen, welke de heer Goldmann te Sindangole en Sahoe gemaakt heeft en mij welwillend ten geschenke gegeven, althans gedeeltelijk heb kunnen vermelden. Het geheele aantal mij bekend gewordene vischsoorten van Halmaheira bedraagt echter nog slechts 89. Eenigen dier soorten, zooals Helotes polytaenia Blkr, Cichlops trispilos Blkr, Scarus macrocheilos Blkr en Belone brachyrhynchos Blkr, zijn tot nog toe nergens anders aangetroffen en zijn welligt aan Halmaheira eigen. Alle die soorten zijn opgesomd in mijne Nieuwe Bijdrage tot de kennis der ichthyologische fauna van Halmaheira, opgenomen in het 9e deel (1855) van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.

Wat de ongewervelde dieren van Halmaheira betreft, laat onze kennis nog alles te wenschen over. Ik zie geene andere soort van daar vermeld als Octopus indicus Rapp.

De flora van Halmaheira is nog minder bekend dan de fauna. Muskaatnotenboomen en nagelboomen groeijen er nog in het wild.

De sagopalm tiert er op meerdere plaatsen, doch daar het eiland bijkans geheel bergachtig is en de bergribben zich veelal tot aan zee toe uitstrekken, zijn er slechts weinige vochtige vlakten, waar de sagopalm geschikten bodem heeft. In het noordelijke schiereiland is hij thans slechts eene kultuurplant, welke trouwens der bevolking goede winsten afwerpt.

De geologische gesteldheid van Halmaheira is evenmin nog onderzocht. Men weet alleen, dat zich talrijke vulkanen op het eiland verheffen.

Zoo stuit men, de Molukken doorreizende, bijkans overal op eilanden, van welke de bestaande kennis nog nagenoeg in alle opzigten te wenschen overlaat en welker bevolkingen, indien zij er al zijn, nog op een' uiterst lagen trap van beschaving staan en bij sommige van welke koppensnellen of menschenroof tot de deugden behooren, zonder welke een jong man zelfs niet waardig geacht wordt een huwelijk aan te gaan.

Een ruime werkkring is daar geopend voor onze zendelingen.

Noordoostelijk van het noorderschiereiland van Halmaheira ligt een ander eiland, wel veel kleiner dan Halmaheira, doch ongeveer even groot als de Minahassa. Morotai of Moro schijnt vulkanisch te zijn. Er is een vuurberg, de Tolo, die in vorige eeuwen hevig gewerkt moet hebben. Het eiland moet vroeger eene vrij talrijke bevolking hebben gehad doch thans onbewoond zijn. Slechts de Galelorezen of Tabellorezen houden er nu en dan slechts tijdelijk verblijf in gehuchten aan de westkust.

Vestigen wij een' blik op de kaart op het westelijke gedeelte der Moluksche zee, dan zien wij daar twee eilandengroepen, bekend onder de namen van Soela-eilanden en den Banggaaischen archipel.

De Soela-eilanden zijn in den laatsten tijd een weinig nader bekend geworden door den kapitein ter zee C. Van der Hart, welke hoofdofficier ze in 1850 met de schepen van oorlog Argo en Bromo bezocht. De voornaamste dier eilanden zijn 4 in getal Taliaboe, Mangoeli, Lifa-matoela en Soela-besi. Taliaboe is het grootste, Soela-besi het belangrijkste. De bevolking dezer eilanden, welke te zamen eene uitgestrektheid hebben van ongeveer 67 □ duitsche mijlen, is zeer schaarsch. Men vindt vermeld, dat zij in vroegere tijden eene bevolking hadden van ongeveer 40000 zielen, doch thans is zij nog geene 6½ duizend zielen sterk. Sedert 1836 is dit cijfer zoowat blijvende, zijnde het in 1853 tot slechts 7193 gestegen. Mangoeli en Lifa-matoela zijn onbewoond even als de talrijke kleinere om Mangoeli en Taliaboe gelegene eilandjes. De kapitein luitenant Valentini, de Soela's in 1855 bezoekende met Z. M. stoomschip Vesuvius, vond aan den zuidwesthoek van Mangoeli eene schoone baai, zeer geschikt als ankerplaats voor schepen. Taliaboe, het grootste der Soela's, heeft slechts 4 negorijen, Soela-besi 11 aan de oostkust bijeenliggende negorijen of kampongs met ongeveer 2500 inwoners.

De Soela's staan, zooals ik reeds hierboven gezegd, heb onder

den sulthan van Ternate, die met betrekking tot de geringe bevolking vrij groote inkomsten van de Soelarezen geniet in den vorm van rijst, sago, meubelen en vaartuigen. Het gezag van Ternate wordt er namens den sulthan uitgeoefend door een' ambtenaar met den titel van salakakan, die op Soela-besi gevestigd is. Op Taliaboe heeft deze salakakan een alfiris onder zich, die verblijf houdt in de negorij Likitabi op Lekitobi, welke aan de zuidkust des eilands gelegen is en bevolkt met meer dan 600 zielen, grootendeels mohammedanen. De bergbevolking van Taliaboe, welke het oostelijke gedeelte van het eiland bewoont, is naar gissing ongeveer 2000 zielen sterk, erkent het gezag des sulthans niet, is zeer schuw en onbeschaafd, gaat geheel naakt en heeft bijkans nooit eenige gemeenschap met de strandbewoners.

Taliaboe moet uitgestrekte sagobosschen bezitten. Men rekent dat de Soela's jaarlijks 240 kojangs rijst opbrengen, van welke een groot gedeelte aan den sulthan wordt opgebragt.

De Soelarezen zijn bekend niet alleen als goede landbouwers maar ook als goede scheepsbouwers. Hunne eilanden zijn rijk aan voortreffelijke houtsoorten. De sulthan van Ternate heeft er schooners laten bouwen, en ook voor Amboina zijn op de Soela's in den jongsten tijd grootere vaartuigen aangebouwd voor de vaart op de Zuidwester-eilanden.

De bevolking is zwaar belast, nog niet zoozeer door de gedwongene opbrengst in produkten, en door den handel in lijnwaden en andere artikelen, welke een monopolie is des sulthans en der prinsen, maar door kwellende heerendiensten, houtvellingen, koeliewerk, het bouwen en herstellen van de vaartuigen des sulthans, enz.

Indien ons gezag op de Soela's meer dadelijk werkte door een onzer ambtenaren, zouden vermoedelijk de bevolking, de nijverheid, de handel en 's lands schatkist er door worden gebaat.

De Badjorezen en Mandharezen bezoeken dikwerf de Soela's voor de tripang- en karetvangst.

Van de natuurlijke gesteldheid der eilanden heeft men geene andere gegevens, dan dat zij meestal hoog land zijn, met rijke bosschen bekleed. Zij leveren eenig was en vogelnestjes en de riffen schildpadden en tripang.

De Banggaai-archipel ligt tusschen het noordoostelijke (of zoo men wil het midden-oostelijke) schiereiland van Celebes en de Soela's. Deze groep is in de jongste jaren bezocht door de heeren C. Van Der Hart en C. Bosscher en P. A. Matthijsen, welker bevindingen, zooals ik hierboven reeds heb aangestipt, tot openbare bekendheid zijn gebragt. Zij behoort tot het rijk van Banggaai, waartoe ook de grootste helft van het noordoostelijke schiereiland van Celebes gerekend wordt te behooren. Volgens de heeren Bosscher en Matthijsen bestaat de groep uit een veertigtal eilanden, van welke slechts de grootere, Peling, Banggaai, Labobo en Bankoeloe bewoond zijn. De overige eilanden zouden zijn: — ten zuiden van Banggaai; Bankoeli, Kanau, Tompakka, Melappa, Popiesti, Mololiessi, Tongoe, Boekan (vroeger bewoond), Timpoes, Marsoni, Piloekoe, Boeloe, Bianko, Manika, Malamboeloenge en Tanawanna; — ten westen van Banggaai: Paonoe, Bandoe, Baloenana, Poeloe Sagoe, Boeauw, Tankoeta, Pokka, Tolonbondo, Delapan en Sosopoean; — ten noorden van Banggaai: Bankallan, Mattawoeloe besar, Mattawoeloe ketjil, Sendiri, Poewat en Basinpelan; — ten oosten van Banggaai: Tongopilla en Klappa. Deze namen komen geenszins overeen met de op bladzijde 184 vermelde, welke ontleend zijn aan de gouvernementsomschrijving van het gouvernement der Molukken, bevat in het regeringsbesluit van den 30n Julij 1848. Te vergeefs zoekt men de meeste dezer namen zelfs op de nieuwste speciale kaarten, zooals de „Kaart van Noorden Oost-Celebes door P. Baron Melvill van Carnbee" (1854) en de „Kaart van de Oostkust van Celebes met aangrenzende vaarwaters door H. D. A. Smits en P. Baron Melvill van Carnbee" (1855). De zaak is, dat onze kennis van deze eilandengroep, de groote eilanden uitgezonderd, meer nominaal dan wezenlijk is.

Volgens de nasporingen van de heeren Bosscher en Matthijsen, welke nieuwer zijn dan die van den heer Van der Hart en welker uitkomsten weinig met de mededeelingen van den heer Van der Hart overeenstemmen, waren de vier grootere Banggaai-eilanden in 1853 bevolkt met 7024 zielen, waarvan 5881 op Peling,

690 op Banggaai, 166 op Labobo en 280 op Bankoeloe. Peling is verdeeld in 17 distrikten, t. w. Seasea (906 inwoners), Bolagi (1291 inwoners), Tomboelak (74 inwoners), Kananda (142 inwoners), Paisiloenoe (191 inwoners), Tinanko (200 inwoners), Sopessi (343 inwoners), Totikan (419 inwoners), Sembioe (314 inwoners), Kobotokan (298 inwoners), Pondipondi (252 inwoners), Tatakolaij (215 inwoners), Pilila (383 inwoners), Bonitam (66 inwoners), Tanato (244 inwoners), Bansama (110 inwoners) en Mowala (440 inwoners).

Het eiland Banggaai geeft 5 negorijen, Soasio (231 inwoners), Tanan-bonoa (96 inwoners), Gonggong (87 inwoners), Doedong (115 inwoners) en Bontonge (161 inwoners).

De eilanden Labobo en Bankoeloe schijnen elk slechts één negorij te hebben.

Alle deze eilanden staan onder een' radja. De radja bezit dit rijk in achterleen, zijnde hij ondergeschikt aan den sulthan van Ternate, die zelf al zijne landen in leen heeft van het gouvernement. De tegenwoordige radja heet Kaitjil Tatoetong. De sulthan van Ternate heeft er zijnen oetoesan, sekretaris en alfieri's, alsmede eenige ternataansche soldaten, ter handhaving zijner belangen, welke geenszins zijn die der bewoners.

De toestand der Banggaai-eilanden schijnt allertreurigst te zijn. De inheemsche bevolking gaat er gedrukt onder de banggaaische en ternataansche gezaghebbers en de vreemdelingen (Tabellorezen, enz.), die er zich gevestigd hebben, plegen ongestoord menschenroof op de omliggende kusten en verkoopen hunnen buit aan andere vreemdelingen, die ten dien einde Banggaai bezoeken. Omtrent bijzonderheden moet ik verwijzen naar de bovenaangehaalde berigten van de heeren Van der Hart, Bosscher en Matthijsen. De gegevens daarin voorkomende betrekkelijk de natuurlijke geschiedenis der Banggaai-eilanden hebben voornamelijk slechts betrekking tot eenige opgaven omtrent kultuurgewassen, de schildpad-, visch- en tripangvangst en de was-inzameling. De landbouw staat er op een' lagen trap. De visscherij laat men grootendeels over aan Badjorezen en Mandharezen.

Het grootste eiland van den Banggaaschen archipel, Peling, is slechts door de smalle straat Balante van het noordoostelijke schiereiland van Celebes gescheiden.

Dit schiereiland behoort voor een gedeelte tot het vroeger reeds vermelde en tot de residentie Manado behoorende rijkje Todjo en voor een ander gedeelte tot het rijk Tomboekoe. Het overige schiereiland, gelegen beoosten eene lijn, welke men zich getrokken kan denken tusschen Tandjong Api (in de Tominibogt) en het eilandje Tegonteja (westelijk van den zuidwesthoek van het eiland Peling), heeft den naam van tot Banggaai te behooren.

De gegevens, welke men omtrent het banggaaische gedeelte van het schiereiland bezit, zijn nog weinig voldoende.

Langs de noordkust (aan de Tominibogt) liggen de gewesten Saloewan, Pattipatti en Boealemon, welke nog in het 1853 gerekend werden onder de residentie Manado te behooren. Deze gewesten zijn nog uiterst weinig bekend. In een verslag van de afdeeling Gorontalo over het jaar 1852 vind ik aangeteekend, dat aan de baai van Pattipatti, ruim 20 jaren geleden, eene negorij heeft gestaan, welker bewoners destijds naar het binnenland zijn verhuisd, dat in Boealemon de bevolking door de gedurige invallen van de Tabellorezen en van de magindanaosche zeeroovers verstrooid is en dat men er eerst na anderhalve dagreis binnenslands hier en daar eene woning aantreft; en voorts nog, dat de alfoeren, die het gebergte van af Boealemon tot aan de rivier Posso bewonen, zeer talrijk zijn en voornamelijk leven van rijst en djagong, die zij zelve verbouwen.

Omtrent de gewesten der zuid- en oostkust van het banggaaische gedeelte van Celebes weten wij iets meer door de reizen der reeds meergenoemde heeren. Aan de oostkust ligt het gewest Balante, aan de zuidkust het landschap Batoei of Mondono.

Deze landschappen schijnen eene vrij talrijke, vreedzame en nijvere landbouwende bevolking te bezitten, welke zich echter grootendeels van de kusten heeft teruggetrokken uit vrees voor de zeeroovers. Men verbouwt er rijst, djagong, de katoen- en indigoplant en suikerriet, weeft er kleedjes en bouwt er praau-

wen, de laatste echter meer om ze te verkoopen, dan er zelf gebruik van te maken wegens de onveiligheid der zee. De rijstbouw zou er jaarlijks 400 tot 500 kojangs voor den uitvoer leveren. Sagopalmen zijn in sommige streken in overvloed aanwezig. Men heeft er voorts karbouwen, wilde runderen en geiten, doch geene paarden. De bevolking woont in geregelde negorijen, in welke de huizen, op hooge palen gebouwd, aan meerdere gezinnen tot verblijf dienen. De heer Van der Hart hoorde het cijfer der bevolking van Balante en Mondono op 40000 tot 50000 zielen begrooten. De heeren Bosscher en Matthijsen, welke de negorij Mondono bezochten, spreken van 8 negorijen in het landschap of distrikt Mondono alleen, welke te zamen op het einde van 1852 eene bevolking zouden gehad hebben van 9843 zielen. Onder die negorijen zouden er zijn met eene bevolking van ruim 3000 (La-inang barat) en ruim 4000 zielen (La-inang timor). De negorij Mondono, welke als zeer bloeijend wordt afgeschetst, zou toen bevolkt geweest zijn met 575, de negorij Batoei met 606, Tankean met 234, Kintow met 306, Lantio met 451 en Loeok met 561 zielen.

Ook in deze gewesten wordt de druk van het gezag van Ternate gevoeld. Te Mondono is een ternataansch hoofd gevestigd met den titel van sekretaris. Deze is ondergeschikt aan den oetoesan van Banggaai.

Uitgestrekter dan het banggaaische gedeelte van Celebes is het rijk van Tomboekoe. Dit rijk beslaat een groot gedeelte van de oostkust van Celebes, grijpt in het noordoostelijke schiereiland tot aan het landschap Batoei (Mondono) en in het zuidoostelijke schiereiland tot het rijkje Lawoei. De golf van Tomini scheidt dit rijk in twee ongelijke helften, van welke de zuidelijke verreweg de grootste is.

Ook omtrent dit rijk zijn de nieuwste openbaar gemaakte berigten, die van de heeren Bosscher en Matthijsen.

Tomboekoe is, niet minder dikwerf dan Banggaai, in verzet

geweest tegen den sulthan van Ternate. Meerdere hongitogten zijn nog in de latere tijden noodig geweest om er het gezag des sulthans te herstellen. De opstand van Tomboekoe van het jaar 1842 tegen Ternate is niet gedempt, dan nadat eene aanzienlijke vloot van korra-korra's derwaarts was gezonden en 500 Ternatanen er het leven gelaten hadden. Sedert is het er zelden rustig geweest.

De radja van Tomboekoe, verkiesbaar door de rijksgrooten van Tomboekoe doch slechts benoembaar door den sulthan van Ternate, is evenzeer leenpligtig aan den sulthan als de radja van Banggaai, en de sulthan heeft er evenzeer zijnen oetoesan en andere beambten, officieren en soldaten, die even als elders, de bevolking meer onderdrukken en afpersen dan de sulthan kan wenschen en weinig aan het gezag van den radja overlaten.

De tegenwoordige radja heet Kaitjil Baba.

Tomboekoe is verdeeld in de 4 distrikten Tomboekoe, Bahoe-solo, Toe-eppeh en Toffi, welke te zamen op het einde van 1852 bevolkt geweest zouden zijn met 15030 zielen, of, het eiland Manoei niet medegerekend, met 13411 zielen, een uiterst gering cijfer, wanneer men in het oog houdt, dat Tomboekoe meer dan de dubbele uitgestrektheid beslaat van de Minahassa. Noordelijk Tomboekoe, dat is, het aan Mondono grenzende gedeelte, schijnt weinig of niet bewoond te zijn. De distrikten Toffi en Toe-eppeh liggen om en nabij de golf van Tomori, Tomboekoe meer naar het zuiden en het distrikt Bahoe-solo het meest zuidelijk.

Het distrikt Tomboekoe, uitmakende bijkans het geheele kustland van het rijk, t. w. van de grenzen van Banggaai tot aan de kaap Tapoe-oeloeno, waar de negorij Faja gelegen is, had op gezegd tijdstip 18 negorijen met 9687 inwoners t. w. Lanona of de hoofdplaats Tomboekoe met (1438 inwoners), Wosso (200 inw.), Kolono (418 inw.), Tanda-olio (83 inw.), Bahoe (75 inw.), Faro (74 inw.), Faja (126 inw.), Betteh-betteh (28 inw.), Amboenoe (30 inw.), Bahoe-eja (115 inw.), Tafaroe (518 inw.), Talabahoe (634 inw.), Tokondidi (170 inw.), Topogaroe (379 inw.) Tokonoewa (263 inw.), Tonkalla en Teronga en Bahoe-soeaai (86 inw.), te zamen 5060 inwoners.

De hoofdnegorij van Tomboekoe is in dit jaar verplaatst van Lanona naar Sakita, wat zuidelijker aan de oostkust.

Het distrikt Bahoe-solo beslaat het zuidelijke kustgedeelte van het rijk, strekt zich uit van kaap Tapoe-oeloeno tot tegenover het eilandje Lambiki (Labenke), waar Lawoei begint, en had in 1852 slechts 5 negorijen op de vaste kust met 423 inwoners t. w. Matarape (74 inw.), Bahoe-inso (53 inw.), Bahoe-solo (136 inw.), Tomofi (57 inw.) en Bilalo (103 inw.). Tot dit distrikt behoort het bovengenoemde eiland Manoei, gelegen oostelijk van het rijkje Lawoei, eenige mijlen uit den wal. Dit eilandje heeft meer bevolking dan het eigenlijke distrikt Bahoe-solo, t. w. 1619 zielen, welke in 9 negorijen wonen, t. w. Manoei (304 inw.), Tofoni (373 inw.), Boelelee (74 inw.), Tana-eteh (84 inw.), Labota (47 inw.), Toelang-batoe (372 inw.), Toerete (125 inw.), Mintasalla (180 inw.) en Falantea (60 inw.).

De Manoeiërs vervaardigen goede praauwen en padoeakans, van welk bedrijf velen hunner leven.

Het distrikt Toe-eppeh ligt ten westen van Bahoesolo, wordt zelf westelijk en zuidelijk begrensd door het rijk Loefoe en noordelijk door het distrikt Tomboekoe en het landschap Tomori en had in 1852 10 negorijen met 2186 inwoners t. w. Torooeta (187 inw.), Padabahoe (204 inw.), Tafaro (236 inw.) Tarongtong-doea (160 inw.), Masara (160 inw.), Topodoie (386 inw.), Tiferano (413 inw.), Tifijaö (140 inw.), Fatoepali (169 inw.) en Tapodidi (131 inw.).

Het distrikt Toffi ligt westelijk van de golf van Tomori, sluit zich noordelijk aan het noordelijke gedeelte van het distrikt Tomboeko en zuidelijk en oostelijk aan Tomori. Het had in 1852 slechts 3 negorijen met 1115 inwoners, t. w. Toffi (411 inw.) Tambilalan (480 inw.) en Tapada (224 inw.).

De Tomoriërs hebben dit distrikt sedert eenige jaren overheerd. Tot nog toe is de magt van den radja van Tomboekoe, gesteund door die van den sulthan van Ternate, niet voldoende geweest, om Toffi den Tomoriërs weder te ontweldigen.

Het distrikt Toe-eppeh lijdt insgelijks door de invallen der

Tomoriërs, die er in 1853 meerdere negorijen verwoest en de inwoners weggevoerd hebben. Zonder onze hulp is ook hier de sulthan van Ternate niet in staat zijn gezag te handhaven. Terwijl ik dit schrijf, wordt gevolg gegeven aan eene reeds sedert een paar jaren bestaand plan, om eene militaire expeditie naar Tomboekoe te zenden, ten einde het gezag van Tomboekoe tegenover de Tomoriërs te handhaven.

De negorijen van Tomboekoe staan onder tomboekoe'sche sengadji's, welken echter, indien de negorijen groot zijn, een ternataansche ambtenaar ter zijde staat, die ondergeschikt is aan den oetoesan ter hoofdplaatse.

Het bovenvermelde bevolkingscijfer van Tomboekoe (15030) drukt nog geenszins uit de geheele hoegrootheid der populatie. Van de binnenlanden van de noordelijke helft van Tomboekoe is het cijfer der bevolking niet bekend en zelfs nog niet gegist.

Bovendien is het eiland Boboni bewoond, zonder dat ik ergens iets omtrent de sterkte der bevolking aldaar zie opgegeven. Zij schijnt vrij talrijk te zijn, vermits het eiland gezegd wordt overvloed te hebben aan aard- en andere vruchten, karbouwen en geiten, terwijl het voorts roode en zwarte rijst, rotan en klappers zou opleveren. Ook het eiland Lenoei (wat ik echter op geene der mij beschikbare kaarten vermeld zie, — misschien hetzelfde als Manoei), moet volgens den heer Bosscher bewoond zijn en dezelfde voortbrengselen opleveren als Boboni.

De bevolking van Tomboekoe, aan de stranden gedeeltelijk mohammedaansch, is in de binnenlanden grootendeels heidensch. Zij woont in op hooge palen gebouwde huizen. In meerdere streken van Tomboekoe wordt rijst verbouwd. Ook vindt men er djagong, katoen, tabak, verschillende aardvruchten, sago-, klapper- en pisangpalmen enz. IJzer wordt in overvloed in het distrikt Toe-eppeh en het aangrenzende rijk Loefoe gevonden. Onder de Tomboekoerezen bevinden zich vrij goede wapensmeden. De Badjorezen vangen veel tripang op de riffen der talrijke nabij de zuidkust van Tomboekoe gelegene eilandjes. Voor elke praauw, die er komt visschen, wordt een regt van *f* 2 geheven.

Van de natuurlijke geschiedenis der oostkust van Celebes is nog uiterst weinig bekend.

Van de geologische en mineralogische gesteldheid weet men niet veel meer dan niets.

De flora is nog geheel te onderzoeken en wat de fauna betreft weet men niet veel meer dan dat er (behalve de tamme dieren, karbouwen, varkens en herten) eenige zoogdieren gevonden worden, welke ook elders op Celebes voorkomen, zooals de tonggallong of timpoes, de anoa of anoenang (Anoa depressicornis), de babiroessa, en voorts apen, wilde varkens, herten, ratten enz. welker soorten uit de oppervlakkige opgaven daaromtrent niet te bepalen zijn. Sawa-slangen en krokodillen schijnen in het Tomboekoesche veel voor te komen. De visschen van de oostkust van Celebes zijn nog volstrekt onbekend. Even zoo de ongewervelde dieren.

Omtrent talrijke nadere bijzonderheden, de oostkust van Celebes betreffende, moet ik verwijzen naar de aangehaalde werken van de heeren Van der Hart, Bosscher en Matthijsen.

In de rapporten van beide laatstgenoemde heeren werd de beklagenswaardige toestand van land en volk in Tomboekoe toegeschreven aan het wanbestuur van den radja, aan de zeerooverijen der Magindanaozen en Tabellorezen. De tomboekoesche zoowel als de ternataansche hoofden bleken met de zeeroovers te heulen. Zekere oetoesan Abdoel Rachman had zelfs met Robodoij, een' beruchten zeeroover, die zich later aan ons onderwierp, een verbond van vriendschap aangegaan en aan zijne vrouwen en kinderen eene schuilplaats te Banggaai verleend, terwijl hij in de golf van Tomini op een' rooftogt was. Sedert zijn de wateren van Tomboeko nog bekruist geworden door een onzer oorlogsstoomschepen, de zeeroovers daar ten onder gebragt en verjaagd, de ternataansche oetoesan van Tomboeko gevangelijk naar Ternate opgebragt, de nieuwbenoemde radja van Tomboekoe, Kaitjil Baba in zijn gezag bevestigd, enz. De toestand van Tomboekoe werd daardoor veel verbeterd, doch de invallen der Tomoriërs houden een gedeelte der bevolking steeds in onrust en angst.

Hiervoren heb ik reeds een en ander aangeteekend betreffende de eilanden, gelegen oostelijk van Halmaheira en de eilanden en landstreken van Nieuw-Guinea, welke tot de bezitttngen van den sulthan van Tidore behooren. Ik wil hier nog enkele aanteekeningen bijvoegen, gedeeltelijk getrokken uit een officieel verslag van een' togt derwaarts door den heer Goldmann in de eerste helft van 1855 ondernomen, verwijzende ik overigens naar de over die gewesten reeds openbaar gemaakte geschriften.

De belangrijkste eilanden tusschen Halmaheira en Nieuw-Guinea zijn Gebeh, Wageoe, Batanta, Salwatti en Misool.

Ook de kleine Boh-eilanden, gelegen te midden van den zuidelijken ingang der zee van Halmaheira verdienen eenige vermelding, omdat zij bevolkt zijn en rijk aan visch en klappers. Zooook nog het eiland Poppa (gelegen tusschen de Boh-eilanden en Salwatti), waarop zich de negorijen Moepalli en Mata bevinden.

Misool moet ongeveer 11 duitsche mijlen lang zijn en 5 breed. De negorij Kakap of Koppop ligt aan de oostzijde des eilands aan eene diepe baai, Silinta aan de zuidzijde en Waigamma aan de noordzijde, laatsgenoemde plaats aan eene uitmuntendende baäi, welke eene menigte schepen kan bevatten. Het eiland staat onder een' radjah, leenman van Tidore.

Gebeh ligt te midden der oostelijke Moluksche zee, welke ook wel zee van Gilolo of Halmaheira genoemd wordt. Het eiland is ongeveer 6½ duitsche mijlen lang doch veel smaller. Het verheft zich ongeveer 140 tot 150 meters boven de zeevlakte en heeft aan de zuidoostkust, waar het eilandje Fow ligt, eene goede ankerplaats in eene veilige baai. Drinkwater en brandhout zijn daar in overvloed te verkrijgen, even als schoone lolaroestammen voor masthout, aard- en boomvruchten, enz. De sengadji van Gebeh staat wel onder den sulthan van Tidore doch bekommert zich weinig om zijne bevelen. Engelsche en amerikaansche walvischvaarders doen nu en dan Gebeh aan, waardoor het verklaarbaar is,

dat de bevolking, deels Ternatanen, deels alfoeren, zeer vrij is in haren omgang met Europeanen en dat meerderen onder haar het engelsch verstaan en zelfs een weinig spreken. Men teelt er ook djagong en suikerriet.

De kennis der fauna van Gebeh bepaalt zich tot die van eenige weinige vogels t. w. Barita tibicen QG., Alecthelia Urvillei Less., Dacelo Gaudichaudii QG., Lorius guebeënsis Less., Chalcopsitta rubiginosa Bonap., Columba Pinon QG. en Megapodius Freycinetii QG. Een zeenetel, Pontocardia cruciata Less., stelt al onze kennis voor van de ongewervelde dieren, welke zich bij of op dit eiland ophouden.

Wageoe, ongeveer 16 duitsche mijlen lang, is meer bekend geworden, zelfs wat zijne natuurlijke geschiedenis betreft, door de reizen van Dampier, Bougainville, Forrest, Sonnerat, d'Entrecasteaux, De Freycinet, Duperrey en Dumont d'Urville. Quoy en Gaimard, welke als naturalisten De Freycinet vergezelden, en Lesson, de reisgenoot van Duperrey, hebben vooral de zoölogische merkwaardigheden van dit eiland toegelicht. Quoy en Gaimard hebben in hunne zoölogie der Uranie en Lesson in zijne beschrijving der reis van de Coquille en in de zoölogie dier reis menig belangrijk artikel, tot de fauna van Wageoe betrekking hebbende, openbaar gemaakt (1).

---

(1) Men kent thans de volgende diervormen van Wageoe.

Zoogdieren. Babyrusa alfurus Less. (twijfelachtig), Perameles ? kalubu Less., Cuscus maculata Less., Cuscus macrourus Less., Phalangista Quoyi G.

Vogels. Calao ruficollis Bp., Calao plicatus Bp., Barita tibicen QG., Paradisea rubra Vieill., Cicinnurus regius Vieill., Nectarinia eques Schl. Müll., Dacelo Gaudichaudii QG., Microglossus aterrimus Wagl., Trichoglossus ornatus Vig., Psittacus Stavorini Less., Psittacodis paragua, Psittacodis magnus Wagl., Lorius tricolor Less., Eclectus puniceus Bp., Megapodius Freycineti QO., Columba aenea Lath., Columba Pinon QG.

Reptiliën. Varanus chlorostigma DB.

Visschen. Psammoperca waigiensis Blkr, Serranus punctulatus CV., Serranus merra CV., Serranus guttatus CV., Mesoprion vitta T. Schl., Mesoprion octolineatus Blkr, Mesoprion olivaceus CV., Mesoprion semicinctus CV., Mesopri-

Salwatti staat even als Wageoe en Misool onder een' radja, die aan den sulthan van Tidore leenpligtig is. Volgens de den heer Goldmann tijdens zijn bezoek van het eiland gewordene

on olivaceus CV., Mesoprion Sebae Blkr, Myriodon scorpaenoides Bris. Barn., Holocentrum leo CV., Upeneus waigiensis CV., Dactylopterus orientalis CV., Pterois antennata CV., Platycephalus isacanthus CV., Scorpaena vaigiensis QG., Scorpaena rawakensis QG., Pelor maculatum CV., Synanceia brachio CV., Diagramma Lessonii CV., Scolopsides temporalis CV., Scolopsides margaritifer CV., Scolopsides cancellatus CV., Dentex tolu CV., Lethrinus reticulatus CV., Lethrinus waigiensis CV., Gerres argyreus CV., Holacanthus semicirculatus CV., Pimelepterus marciac QG., Scomber loo CV., Caranx Forsteri CV., Caranx melampygus CV., Equula filigera CV., Acanthurus lineatus Lac., Acanthurus nummifer CV., Naseus fronticornis Comm., Naseus brachycentron CV., Mugil melanochir K. v. H., Atherina cylindrica CV., Atherina lacunosa CV., Periophthalmus Koelreuteri CV., Periophthalmus argentilineatus CV., Eleotris nigra QG., Pomacentrus emarginatus CV., Glyphisodon unimaculatus CV., Glyphisodon antjerius K. v. H. (Glyphisodon zonatus CV.), Xyrichthys macrolepidotus CV., Scarus vaigiensis CV., Scarus longiceps CV., Callyodon vaigiensis CV., Plotosus anguillaris CV., Saurida tombil CV., Rhombus pantherinus Rüpp., Anguilla Elphinstonei Syk., Ophisurus rostratus QG., Muraena canina QG., Muraena marmorata QG., Balistes praslinus Lac., Alutarius personatus Less., Scyllium? ferrugineum Less., Chiloscyllium plagiosum MH., Chiloscyllium malayanum MH., Carcharias (Priodon) melanopterus QG., Taeniura lymma MH.

Schaaldieren. Cyclocarcinus pinnotheroides Guér., Palaemon ornatus Oliv.

Spinnen. Gastracantha rubrospinis Guér, Scorpio waigiensis Gerv.

Insekten. — Schildvleugeligen. Therates labiata Fab., Tricondyla aptera Oliv., Anomala aeruginosa d' Urv., Anomala assimilis Dej., Cetonia bifasciata QG., Cetonia papua Guér. (Lomaptera papua Gor. Perch.), Lamprima fulgida Dup., Tmesisternus spinicollis d' Urv., Altica chalybeipennis (Podagrica chalybeipennis Dej.), Phyllocharis sinuata Oliv., Hispa speciosa d' Urv., Galeruca subsulcata d' Urv. (Monolepta subsulcata d' Urv.), Callistola speciosa d' Urv., Lycus parallelus Guér., Lycus crocicollis Boisd. (Lycus ruficollis Guér.), Lampyris marginipennis Guér. (Colophotia marginipennis Dej.), Cantharus acutipennis Boisd. (Telephorus acutipennis Guér.), Lagria castanea Guér., Oedemera substriata Guér., Aporhina spinosa d'Urv., Pachyrhynchus aeneus Guér., Rhynchaenus doryphorus QG., Coccinella signatipennis d'Urv. — *Halfvleugeligen.* Pentatoma crassula Guér., Halys Winthemii Guér., Nematopus flaviceps Guér., Alydus annulicornis Guér., Scutellera Billardieri Fabr., Scutellera papua Guér., Flata pyralis Guér. — *Schubvleugeligen.* Ornithoptera priamus Boisd., Ornithoptera hellen Boisd., Ornithoptera

opgaven moet de bevolking in de binnenlanden van Salwatti 8000 tot 10000 zielen sterk zijn. Deze alfoeren komen weinig met de strandbewoners in aanraking. De hoofdplaats van Salwatti, waar de zetel is van den radja, heet Samateis en ligt in een

---

Urvilleanus Guér., Papilio axion Boisd., Papilio ormenus Guér., Papilio erectheus Donov., Papilio sarpedon L., Pieris bajura Boisd., Pieris gabia Boisd., Danis coritus Guér., Damis Sebae Boisd., Simoethes rex Boisd., Simoethes pandu Boisd., Arhopala meander Boisd., Lycaena Duponchelii God., Hamadryas zoilus Boisd., Hamadryas assaricus Boisd., Nymphalis nais Guér., Euploea Herbstii Boisd., Euploea aglicide Boisd., Euploea melina Boisd., Euploea alcathoë Boisd., Danais sobrina Boisd., Danais meganira God., Danais juventa God., Argynnis lampetia God., Argynnis erymanthis God., Cyrestis acilia Boisd., Vanessa algina Boisd., Vanessa amelia Guér, Mynes leucis Boisd., Mynes Geoffroyi Guér., Limenitis melaleuca Boisd., Limenitis venilia Boisd., Cyllo constantia Boisd., Satyrus manipa Boisd., Satyrus remulia Boisd., Satyrus osirus Boisd., Hyades jairus Boisd., Thymelea odix Boisd., Thymelea orida Boisd., Glaucopis irius Boisd., Leptosoma aëres Boisd., Leptosoma agacles Boisd., Leptosoma artemis Boisd., Hazis militaris Boisd., Hazis agotrias Boisd., Hazis mars Boisd., Chelonia saucia Boisd. (Euprepia saucia Blkr), Phyllodes conspicillator Boisd., Aganais caricae Boisd., Damias elegans Boisd., Damias dichroa Boisd., Callimorpha rawakensis QG. — *Peesvleugeligen.* — Agrion australis Guér. — *Vliesvleugeligen.* Bracon concinnus Brull., Formica macra Guér., Formica sericata Guér., Formica sexspinosa Latr. — *Tweevleugeligen.* Calliphora papua Guér., Sarcophaga musca Guér. (Myophora musca Desv.), Chrysosoma maculipennis Guér., Musca mirabilis Guér. (Rutilia mirabilis Guér.), Calobata indica Guér. (Neria indica Rob. Desv.) — *Duizendpooten.* Julus dorsalis Le Guill., Julus longipes Le Guill.

Ringwormen. Homopneusis frondosus Less.

Gastropoden. Helix rawakensis Fér., Helix circumdata Fér., Helix cristula Fér., Helix argilacea Fér., Helix zonaria L., Helix zonalis Fér., Helix exclusa Fér., Helix citrina L., Scarabus castaneus Less., Scarabus undatus Less., Scarabus imbrium Montf., Scarabus Petiverianus Desh., Onchidium vaigiense QG., Auricula Judae L., Melania setosa Swains., Melania inermis Less., Melania offachiensis Less., Melania waigiensis Less., Neritina undata Desh., Neritina sumatrensis Sow., Neritina pulligera Link, Neritina waigiensis Less., Turbo marmoratus Lam., Turbinella racemosa Less., Cerithium sulcatumLam., Delphinula laciniata Lam., Hipponix acuta QG., Dolabella truncata Rang, Dolabella ecaudata Rang, Doris eolida QG.

Schelpdieren. Tridacne gigas Lam., Cyrena Keraudreni Less., Cyrena papua Less., Salpa informis QG.,

Stekelhuiden. Holothuria (Phallusa) quadrangularis Less., Holothuria (Phallusa) timama Less., Holothuria (Phallusa) edulis Less.

moerassig terrein op de noordooskust. Zij heeft 85 mohammedaansche ingezetenen. Het bestuur van het eiland bestaat, behalve uit den radja, uit een djoegoegoe, majoor, sengadji, kapitein, iman en hoekom. De sulthan van Tidore laat zich op Salwatti vertegenwoordigen door een' alferes. Aan de zuidwestkust van Salwatti ligt nog eene mohammedaansche negorij, Sailo genaamd, welke beheerd wordt door een' kapitein laoet, bijgestaan door een' djoegoegoe en iman. De waardigheden van radja en kapitein laut zijn erfelijk in de familie volgens volkskeuze, welke keuze de bekrachtiging noodig heeft van den sulthan van Tidore en, volgens de bestaande kontrakten, ook die van het gouvernement. De radja benoemt de overige volkshoofden onder nadere goedkeuring des sulthans.

Onder Salwatti behooren de landstreken Assi en Megga op het noordwestelijke schiereiland van Nieuw-Guinea, waar de fraaiste paradijsvogels gevonden worden. Salwatti is gehouden als gewone schatting aan den sulthan van Tidore jaarlijks op te brengen 100 paradijsvogels en 100 pakken sago. Er is tamelijk veel handel tusschen Salwatti en Wageoe. Veel sago wordt uitgevoerd naar Ceram. Men schat dezen uitvoer op ongeveer 200 kojangs in het jaar. De jaarlijks uitgevoerd wordende schildpad schat men op 50 katti's en de tripang op 400 pikols.

Batanta schijnt wel waardig te zijn nader onderzocht te worden. Het schijnt tamelijk wel bevolkt te zijn, doch men heeft daaromtrent slechts weinige gegevens. Batanta heeft eene negorij nabij den zuidoosthoek. De bevolking woont er grootendeels aan de zuidkust en leeft voornamelijk van sago en visch. Zeevaarders vinden er goede gelegenheid om zich te voorzien van goed drinkwater, vruchten en gevogelte.

Op de genoemde eilanden en langs de westkust van Nieuw-

Zeenetels. Discus hydropotes Less., Bursarius cythereae Less., Turris papua Less., Cephea papua Less., Microstoma ambiguus Less., Aequorea mitra Less.

Polypen. Sarcophinanthes papillosus Less., Actinia Novae Hiberniae Less., Actinantha florida Less.

Guinea moet een levendige handel in wilde muskaatnoten gedreven worden. Wijlen de heer Visser schatte de jaarlijksche uitvoer van die streken op ruim 2000 pikols. Massooi levert Nieuw-Guinea in overvloed.

De natuurlijke geschiedenis van de beide westelijke schiereilanden van Nieuw-Guinea is door meerdere natuurkundigen toegelicht. Het noordwestelijke schiereiland is ten dezen opzigte meer toegelicht door fransche naturalisten, het zuidwestelijke schiereiland door nederlandsche natuuronderzoekers.

De fauna is beter onderzocht dan de flora.

Men kent ongeveer 12 zoogdiervormen (1) van Nieuw-Guinea, waarvan bijkans de helft buideldieren en drie zeezoogdieren.

Het aantal van Nieuw-Guinea bekend gewordene vogels (2) be-

---

(1) Petaurus sciurus S. Müll. (Belideus ariel Gould), Cuscus maculata Less. (Phalangista maculata Temm.), Dendrolagus ursinus S. Müll. (Hypriprymnus ursinus Temm.), Dendrolagus inustus S. Müll., Dorecopsis asiaticus Gr. (Hypsiprymnus Brunii S. Müll.), Perameles doreyanus QG., Phascogalea melas S. Müll., Sus papuensis Less., Halicore australis Owen, Delphinus Peronii QG., Physeter polycyphus QG..

(2) Platycercus dorsalis QG., Platycercus tabuensis Less., Charmosina papuensis Wagl., Trichoglossus ornatus Vig., Trichoglossus placentis Temm., Trichoglossus capistratus Temm., Chalcopsitta Novae Guineae Bp., Chalcopsitta scintillatus Bp., Cyclopsitta diophthalma Hombr. Jacq., Eos ruber Wagl., Lorius tricolor Less., Lorius domicella Briss., Lorius guebensis Levaill., Eclectus grandis Wagl., Eclectus puniceus Bp., Psittacodis magnus Wagl, Tanygnathus macrorhynchos Wagl., Tanygnathus Mülleri Bp., Geoffroyus personatus Bp., Pionus fuscicapillus Wagl., Psittacula diophthalma Hombr. Jacq., Psittacula Desmarestii Garn., Nasiterna pygmaea Wagl., Microglossus aterrimus Wagl., Microglossus gigas Wagl., Microglosus alecto Bp., Calyptorhynchus funereus Shaw, Plyctolophus goliath Vieill., Plyctolophus galerita Vieill., Plyctolophus aequatorialis Vieill., Plyctolophus triton Temm., Dasyptilus Pecquetii Wagl., Haliastur ponticerianus Bp., Haliaetus blagrus Bp., Astur Novae-Hollandiae Bp., Astur longicauda Bp., Athene humeralis Hombr. Jacq.. — Podargus papuensis QG., Podargus ocellatus QG., Dendrochelidon mystaceus Bp., Calao ruficollis Bp., Calao plicatus Bp., Eudynamis punctatus Müll., Hierococcyx leucolophus Bp., Chrysococcyx lucidus Bp., Centropus violaceus QG., Centropus menebiki Less. Garn., Edolisoma Marescoti Puch., Pteruthius spinicaudus Puch., Rectes strepitans Puch., Rectes ferrugineus Bp., Ptiladela Boyeri Puch., Chrysocalептes cardinalis Bp., Melidora

draagt reeds minstens 170, hoezeer ook ten deze nog talrijke ontdekkingen te maken zijn. Nieuw-Guinea is het land der paradijsvogels, papagaaijen en duiven bij uitnemendheid. Van de pa-

---

Euphrosiae Less., Syma torotoro Less., Dacelo Gaudichaudii QG., Todiramphus collaris Bp., Todiramphus saurophagus Bp, Tanysiptera dea Vig., Ceyx lepida Temm., Alcyone solitaria Bp., Alcyone pusilla Temm., Alcyone azurea Bp., Alcedo meninting Horsf., Merops monachus Luth., Coracias Temminckii Wagl., Coracias gularis Bp., Peltops Blainvillei Wagl., Turdirostris murinus Temm., Eupetes ajax Temm., Eupetes coerulescens Temm., Brachyurus Mackloti Bp., Brachyurus Novae Guineae Bp., Rhipidura threnothorax S. Müll., Rhipidura gularis S. Müll., Rhipidura rufiventris S. Müll., Muscipeta Gaimardi Bp, Monarcha velata Bp., Monarcha guttata Gr., Arses telescophthalma Garn. Less., Arses chrysomela Garn. Less., Hirundo neoxena Gould, Herse nigricans Bp., Artamus papuensis Bp, Mimeta melanotis Bp., Mimeta Mülleri Bp., Sericulus aureus Bp., Sericulus anais Less., Dicrourus carbonarius Bp., Dicrourus megarhynchus Gr., Campephaga cinnamomea Gr., Campephaga melas Gr., Campephaga plumbea Gr , Graucalus melanops Blyth , Graucalus fasciatus Bp., Graucalus papuensis Bp, Graucalus Desgrazii Gr., Ceblepyris schisticeps Hombr. Jacq., Myiolestes megarhyncha Bp., Myiolestes pulverulentus S. Müll., Cracticus varius Bp., Phonygama viridis Bp., Phonygama Keraudreni Less., Phonygama atra Less., Ptilorhynchus buccoides Bp., Corvus orru S. Müll., Gymnocorvus senex Bp., Tropidorhynchus Novae Guineae S. Müll., Ptilotis similis Hombr. Jacq., Ptilotis fumata S. Müll., Glyciphila ocularis Gould, Myzomela chermesina Gr. et Mitch., Zosterops albiventer Hombr. Jacg., Dicaeum papuense Gr., Dicaeum pectorale S. Müll., Nectarinia eques Schl. Müll., Cinnyris frenata Bp., Cinnyris zenobia Less., Cinnyris aspasia Less., Arachnothera Novae Guineae S. Müll., Epimachus magnus Bp., Ptiloris Victoriae Gould, Craspedophora magnificus Bp., Seleucides alba Bp., Paradisea apoda L., Paradisea papuana Bechst., Paradisea rubra Vieill., Diphyllodes magnificus Bp., Diphyllodes respublica Bp., Cicinnurus regius Vieill., Lophorina superba Vieill., Parotia aurea Bp., Astrapia nigra Bp., Paradigalla carunculata Less , Lamprotornis cantor Temm., Gracula Dumontii Wagl., Megapodius Duperreyi Less. Garn., Megapodius rufipes., Tallegallus Cuvieri Less., Hemipodius thoracicus Temm., Columba rufigaster QG., Columba puella Less., Columba zoë Less., Columba humeralis, Columba pulchella Temm., Columba perlata Temm., Columba Mülleri Temm., Columba nana, Columba viridis, Columba (Peristera) javanica Less., Columba (Ptilinopus) cyanovirens Less., Columba (Ptilinopus) virens Less., Columba (Ectopistes) Reinwardtii Less., Trugon terrestris Hombr. Jacq., Megapelia coronata Kaup, Megapelia Steursii v. d. Hoev., Megapelia Victoria Fras., Ardea virescens, Ardea heliosyla Less., Oedicnemus magnirostris Shaw, Haematopus ostralegus, Nu-

pagaaijen kent men er reeds meer dan 30, van de paradijsvogels ongeveer 10 en van de duiven minstens 10 soorten.

De van Nieuw-Guinea bekend gewordene kruipende dieren (1) bedragen nog slechts een veertigtal soorten, waaronder 3 schildpadden, 1 krokodil, 2 leguanen, 4 gekko's, 3 hagedissen, 8 skinken, 17 slangen en 3 kikvorschen.

Uit de klasse der visschen (2) kent men tot nu toe ongeveer 100 soorten van Nieuw-Guinea.

---

menius phaiopus Less., Totanus hypoleucos, Himantopus leucocephalus Gould, Himantopus melanopterus, Tringa pusilla, Tringa minuta Leisl., Sterna velox Rüpp., Sterna melanauchen Temm. (Ter opsomming van de vogels van Nieuw Guinea heb ik slechts van zeer onvolkomene hulpmiddelen gebruik kumen maken).

(1) *Schildpadden.* Chelonia midas Schw., Chelonia imbricata Schw., Chelonia virgata Dum. — *Hagedissen.* Crocodilus biporcatus Cuv., Varanus chlorostigma DB., Varanus prasinus DB., Platydactylus bivittatus DB., Hemidactylus baliolus A. Dumér., Gymnodactylus marmoratus Cuv., Phyllodactylus Lesueurii DB., Brachylophus fasciatus Cuv., Lophyrus dilophus, DB., Tribolonotus Novae Guineae DB., Gongylus (Eumeces) Baudinii DB. Gongylus (Eumeces) Freycinetii DB., Gongylus (Eumeces) Oppellii DB., Gongylus (Euprepes Physicae DB., Gongylus (Lygosoma) melanopogon DB., Gongylus (Lygosoma) smaragdinum DB., Gongylus (Lygosoma) Mülleri DB., Dibamus Novae Guineae DB. — *Slangen.* Onychocephalus multilineatus DB., Enygrus carinatus Wagl., Brachyorrhos albus Kuhl., Chersydrus fasciatus DB., Lycodon cucullatum DB., Dendrophis picta H. Boie, Tropidonotus picturatus Schl., Tropidonotus semicinctus DB., Hemiodontus leucobalia DB, Cerberus boaeformis DB., Triglyphodon Drapiezii DB., Pseudelaps Mülleri DB., Pseudelaps squamulosus DB., Trimeresurus ophiophagus DB., Platurus fasciatus Daud. (Pelamis bicolor Daud.), Hydrophis pelamidioides Schl., Hydrophis gracilis Schl.—*Kikvorschen.* Hyla cyanea Daud., Cornufer unicolor Tschudi, Ceratophrys turpicola S. Müll.

(2) Apogon fraenatus Valenc., Apogon Novae Guineae Valenc., Serranus boelang CV., Serranus myriaster CV., Serranus Quoyanus CV., Serranus Gaimardi CV., Mesoprion fulviflamma Blkr, Mesoprion octolineatus Blkr, Mesoprion macolor Blkr, Mesoprion rufolineatus Blkr, Mesoprion bottonensis Blkr, Holocentrum argenteum CV., Holocentrum binotatum QG. (Holocentrum leonoïdes Blkr?), Upeneus crassilabris CV., Mulloides zeylonicus Blkr, Pterois zebra CV., Platycephalus pristiger CV., Scorpaena diabolus CV., Scorpaena Novae Guineae CV., Scorpaena papuensis CV., Synanceia brachio CV., Synanceia astroblepa Richds., Scolopsides lycogenis CV., Scolopsides temporalis CV., Heterognathodon bifasciatus Blkr, Malacanthus taeniatus CV.,

Ook ten opzigte van de kennis der ongewervelde dieren van Nieuw-Guinea heeft men in de laatste tientallen jaren groote voortschreden gemaakt.

Voor zoover ik uit de mij beschikbare hulpmiddelen heb kunnen nagaan, zijn van de ongewervelde dieren als bewoners van Nieuw-Guinea bekend geworden 14 schaaldieren (1), 16 spinnen (2), een

---

Dentex tolu CV., Lethrinus anatarius Richds., Lethrinus waigiensis CV., Lethrinus reticulatus CV., Lethrinus sordidus CV., Lethrinus latidens CV., Gerres filamentosus CV., Chaetodon princeps CV., Chaetodon ephippium CV., Heniochus macrolepidotus CV., Drepane punctata CV., Holacanthus dux Lac., Platax vespertilio Cuv., Platax Gaimardi CV., Platax teira CV., Pimelepterus altipinnis CV., Toxotes jaculator CV., Scomber loo CV., Auxis taso CV., Selar Hasseltii Blkr, Selar Novae Guineae Blkr, Caranx Lessonii CV., Caranx Forsteri CV., Carangoides citula Blkr, Carangoides coeruleopinnatus Blkr, Seriolichthys bipinnulatus Blkr, Amphacanthus vulpinus Müll. Schl., Amphacanthus vermiculatus CV., Amphacanthus lineatus CV., Acanthurus hepatus Bl., Acanthurus doreënsis CV., Acanthurus ctenodon CV., Acanthurus strigosus Benn., Acanthurus scopas CV., Naseus brevirostris CV., Axinurus thynnoides CV., Mugil axillaris CV., Atherina endrachtensis CV., Petroskirtes filamentosus Rüpp., Gobius elegans K. v. H., Gobius criniger CV., Gobius sphynx CV., Gobius papuensis CV., Periophthalmus Koelreuteri CV., Periophthalmus Freycineti CV., Periophthalmus argentilineatus CV., Antennarius marmoratus Blkr, Antennarius raninus Cant., Amphiprion laticlavius CV., Amphiprion percula CV., Glyphisodon rahti CV., Glyphisodon antjerius K. v. H. (Glyphisodon biocellatus CV., Glyph. zonatus CV.), Heliases lepisurus CV., Heliases coeruleus CV., Labrichthys? Arago Blkr, Julis (Julis) dorsalis QG., Xyrichthysmacrolepidotus CV., Cheilinus radiatus Blkr, Hemiramphus Quoyi CV., Chirocentrus dorab CV., Albula neoguinaica CV., Albula seminuda CV., Alausa melanurus CV., Saurus synodus CV., Saurida nebulosa CV., Leptocephalus taenia Less., Muraena siderea Richds., Muraena lita Richds., Balistes conspicillum Bl. Schn., Balistes maculatus Bl. Balistes rectangulus Bl. Schn., Alutarius personatus Less., Alutarius Berardi Less., Tropidichthys mappa Blkr, Diodon coeruleus QG., Diodon novemmaculatus Cuv., Pegasus natans L., Carcharias (Hypoprion) Macloti MH., Carcharias (Prionodon) pleurotaenia Blkr, Taeniura lymma MH., Trygon Kuhlii MH.

(1) *Schaaldieren.* Cyclograpsus Audouinii M. Edw. (an var Cyclogr. punctat. M. Edw?), Leucosia urania Lichtenst., Camposcia retusa Leach, Pagurus annulipes M. Edw., Pagurus tomentosus M. Edw., Pagurus setosus M. Edw., Erichtus narwal Guér., Alima tetracanthura Latr., Alima laticauda M. Edw., Alima incisa M. Edw., Phyllosoma Freycinetii Guér., Phyllosoma laticorne Leach, Phyllosoma affinis Guér., Phyllosoma longicornis Guér.

(2) *Spinnen.* Attus ruber Walck., Attus d'Urvillei Walck., Attus doreyanus

groot aantal insekten (1), waaronder meer dan 140 torren, meer dan

Walck., Attus lepidus Walck. (Salticus lepidus Guér.), Clastes Freycinetii Walck. Epeira alveata Walck., Epeira grata Guér., Epeira doreyana Walck., Epeira aetherea Walck., Epeira prudens Walck., Plectana variegata Walck., Plectana, praetextata Walck., Plectana taeniata Walck., Tetragnatha granulata Walck., Drassus dysderiformis Guér., Gastracantha Thesii Guér.

(1) *Schildvleugeligen.* Cicindela Urvillei Dej., Cicindela Latreillii Guér., Cicindela funerata Boisd., Therates labiata Dej., Therates festiva Dup., Therates basalis Dej., Tricondlya aptera Oliv., Passalus australis Boisd., Passalus compergus Boisd., Passalus timoriensis Perch., Scapanes australis Burm. (Oryctes australis Boisd.), Lomaptera papua Gor. Perch., Oryctoderes latitarsis Boisd., Celidia marginata Dej., Pyronota refulgens Boisd., Lucanus cancroides Fabr., Buprestis aurofoveata Guér., Buprestis arrogans Boisd., Buprestis foveicollis Boisd., Buprestis laevipennis Boisd., Buprestis Lottinii Dup., Buprestis bipustulata Boisd., Acanthocinus fastidiosus d'Urv., Cerambyx dorycus Boisd., Tmesisternus jaspideus d'Urv., Tmesisternus mirabilis Boisd., Tmesisternus bicinctus d' Urv., Tmesisternus unipunctatus Guér., Tmesisternus distinctus d'Urv. (Tmesisternus marmoratus Guér.?), Tmesisternus oblongus d'Urv., Tmesisternus tessellatus d'Urv., Coptops fastidiosa d'Urv., Gnoma giraffa Donov., Gnoma affinis Guér., Gnoma antilope Dej., Colobothea picta Boisd., Sphenura viridi-signata d'Urv., Saperda elongatula Dup., Saperda festiva d'Urv., Saperda vittifera Boisd., Saperda rubropunctata Guér., Saperda Lefebvrii Guér., Lamia punctatissima Boisd., Dytiscus flavocinctus Guér., Saerangodes sulcicollis d'Urv., Nyctozoïlus obesus Guér., Upis Lottinii Dup., Upis janthina Dup., Amarygmus cupreus Guér., Deloyala divisa d'Urv., Coptocycla sexguttata d'Urv., Coptocycla diomma Boisd., Adorium ponticum Dej., Adorium melanocephalum d'Urv., Adorium basale Guér., Adorium posticale Guér., Crioceris unifasciatus Guér., Hispa Fabricii Guér., Podontia splendens Guér., Eumolpus cyanellus Dej., Callipepla postica d'Urv., Callipepla sexsignata d'Urv., Aulacophora cyanoptera d'Urv., Aulacophora dorsata d'Urv., Aulacophora vicina d'Urv., Aulacophora viridipennis Dej., Raphidopalpa bipes Chevrol., Cerotoma melanura Oliv., Monolepta argutula Dej., Monolepta basimarginata Dej., Philocalis pulchra d'Urv., Promechus splendidus d'Urv., Typophorus cyanellus d'Urv., Cassida novaeguineënsis Boisd., Cassida punctum Fabr., Cassida Guérini Boisd., Cassida sexguttata Dej., Cassida diomma Boisd., Cassida divisa Dej., Lema doryca Boisd., Lema bicolora Boisd., Lema cyanesthis Boisd., Galeruca melanoptera Dej., Galeruca psittacina Boisd., Galeruca palliata Fabr., Galeruca flaveola Dej., Altica azurea Latr., Altica Chevrolatii Buér., Promechus splendidus Dej., Colaspis corinthius Boisd., Telephorus praeustus Buér., Arrhenodes puncticollis d'Urv., Arrhenodes digramma Boisd., Leptorhynchus bicolor Guér., Leptorhynchus an-

30 halfvleugeligen, meer dan 30 regtvleugeligen, ongeveer 80

---

gustatus Boisd., Geonemus Geoffroyi Guér., Geonemus Cuvieri Guér., Geonemus arrogans Boisd., Geonemus striatopunctatus Guér., Eupholus Schönherri Boisd., Eupholus Petitii Guér., Elythrogonus griseus Guér., Amycterus tristis Schoenh., Lixus australis Dej., Lixus farinosus Dup., Alcides australis Dej., Alcides luctuosus d'Urv., Alcides dealbatus Boisd., Alcides praeustus Guér., Otiorhynchus luctuosus d'Urv., Otiorhynchus australis Boisd., Mecopus strigatus d'Urv., Mecopus trilineatus Guér., Sphaeropterus albolineatus Guér., Stenocerus Garnotii Guér., Pachyrhynchus aeneus Guér., Coptorhynchus bombilius Guér., Rhinaria variegata Boisd., Laemosaccus australis Dup., Arachnobas striga Boisd., Arachnobas gazella Oliv., Zygops Boisduvalii Dup., Cleogonus rubricollis Schoenh., Sipalus Burmeisteri Bohem., Malachius heterocerus d'Urv., Lagria aureopilosa Le Guill., Lagria longicollis Dup., Lagria pulchella Guér., Staphylinus apicicornis Dej., Callirhipis Dejeanii Latr., Cryptochilus melanoptera Latr., Pterotarsus marmoratus Guér., Lycus thoracicus Fabr., Bycus dorycus Boisd., Cladophorus dimidiatus Guér., Cladophorus suturalis Guér., Cladophorus collaris Guér., Metriorhynchus funestus Guér., Metriorhynchus ephippiger Guér., Lucciola ruficollis Guér., Dictyoptera dichroma Boisd., Mordella decemguttata Boisd., Mordella Bottinii Dup. Boisd., Mordella Urvillei Boisd., Apate religiosa Dej., Epilachna signatipennis d'Urv., Epilachna haemorrhoa d'Urv., Coccinella undecimvariolata Boisd., Coccinella arcuata Fabr., Coccinella lunata Fabr., Coccinella signatipennis d'Urv., Coccinella doryca Boisd., Coccinella haematomelas Boisd., Coccinella pteromelas Boisd., Coccinella haemorrhoa Dej., Coccinella endomycina Dup. — *Halfvleugeligen.* Pentatoma melacanthus Boisd., Pentatoma Le Reddi Le Guill., Pentatoma Fallenii Guér., Halys Winthemii Guér., Tesseratoma flavicorne Boisd., Megymenum dentatum Guér., Megymenum crenatum Le Guill., Megymenum affine Boisd., Plataspis nigriventris Hope, Lygaeus atrorufus Guér., Dysdercus pyrochroa Boisd., Helonotus tuberculatus Guér., Pristhesancus dorycus Boisd., Zelus dorycus Boisd., Nematopus altithorax Boisd., Alydus annulicornis Boisd., Gonocerus collaris Guér., Anisoscelis macromerus Guér., Astacops australis Boisd., Astacops dorycus Boisd., Pelogonus laticollis Guér., Cicada doryca Boisd., Cicada microcephala Le Guill., Cercopis discolor Boisd., Cercopis xanthorhina Boisd., Flata doryca Boisd., Flata io Boisd., Aphaena fuscata Guér., Ricania trimaculata Guér., Ricania iodipennis Guér., Ricania splendida Guér., Ricania oculata Guér., — *Regtvleugeligen.* Mantis Novae Guineae DH., Phasma (Ectatosoma) tiaratum Macl., Phasma (Phyllium) siccifolium L., Phasma (Cyphocrania) maculatum Oliv., Phasma (Cyphocrania) Reinwardtii DH., Phasma (Pachymorpha) coronatum DH., Phasma (Euryacantha) horridum d'Urv., Phasma (Cyphocrania) goliath Gr., Acridium (Pyrgomorpha)) Novae Guineae DH., Acri-

vlinders, slechts 14 vliesvleugeligen, slechts 10 tweevleugeligen, en 7 duizendpooten.

---

dium (Pyrgomorpha) brachypterum DH., Acridium (Acridium) consanguineum S., Acridium (Oxya) unistrigatum DH., Acridium (Hymenotes) arcuatum DH., Acridium (Tetrix) breve DH., Acridium (Tetrix) emarginatum DH., Locusta Novae Guineae DH., Locusta laticeps DH., Locusta megacephala DH., Locusta (Phaneroptera) adusta DH., Locusta (Conocephalus) Troudeti Charp., Locusta (Phyllophora) Gaimardi Charp., Locusta (Phyllophora) speciosa Thunb., Locusta (Phyllophora) Habasqui Charp., Locusta (Locusta) loboënsis DH., Locusta (Locusta) pectinata Guér., Locusta (Gryllacris) rubrinervosa S., Locusta (Rhaphidophorus) picea L., Locusta (Rhaphidophorus) marmorata DH., Gryllus (Eneoptera) cinereus DH., Gryllus (Platydactylus) Novae Guineae DH., Gryllus (Platydactylus) Gaimardi S., Forficula (Psalidophora) rufitarsis S., *Schubvleugeligen.* Ornithoptera priamus Boisd., Ornithoptera tithonus DH., Papilio ambrax Boisd., Papilio erectheus Donov., Papilio euchenor Guér., Papilio aegeus Boisd., Papilio codrus Fabr., Papilio severus Cram., Papilio phestus Boisd., Papilio ormenus Guér., Papilio amanga Boisd., Papilio axion Boisd., Papilio eurypilus L., Papilio puella Boisd., Idea Urvillei Boisd., Pieris philyra God., Pieris aruna Boisd., Pieris teutonia God., Pieris ada God., Pieris celestina Boisd., Terias candida Boisd., Emesis leosida Boisd. (Argynnis pulchra Guér.), Damis epicoritus Boisd., Damis Sebae Boisd., Damis coritus Guér., Damis hylas Guér., Simoethes rex Boisd., Arhopala phryxus Boisd., Lycaena? cilinde Boisd., Lycaena dionijsius Boisd., Hamadryas zoilus Boisd., Euploea callithoë Boisd., Euploea Herbstii Boisd., Euploea melina Boisd., Cethosia cydippe God., Argynnis erymanthis God., Cyrestis acilia Boisd., Vanessa cardui Latr., Vanessa algina Boisd., Lexias europus Boisd., Minetra nodrica Boisd., Minetra sylvia Boisd., Amathusia nacer Boisd., Limenitis Brebissonii Boisd., Limenitis venilia Boisd., Diadema lasinassa Boisd., Cyllo constantia Boisd., Satyrus shiva Boisd., Satyrus mahadeva Boisd., Satyrus dorycus Boisd., Satyrus cyamitis Boisd., Hyades jairus Boisd., Hyades indra Boisd., Thymelea dichroa Boisd., Thymelea triton Boisd., Thymelea lugubris Boisd., Thymelea phalos Boisd., Agarista? megisto Boisd., Urania orontes Boisd., Macroglossa alcedo Boisd., Cocytia d'Urvillei Boisd., Glaucopis irius Boisd., Ophideres princeps Boisd., Phyllodes inspicillator Guér., Phyllodes conspicillator Boisd., Aganais caricae Boisd., Aganais strigosa Boisd., Aganais dama Boisd., Aganais doryca Boisd., Aganais australis Boisd., Aganais versicolor Boisd., Leptosoma annulatum Boisd., Leptosoma aëres Boisd., Leptosoma artemis Boisd., Callimorpha lesne Boisd., Cypra delicatula Boisd., Damias elegans Boisd., Urapteryx equestraria Boisd., Urapteryx caudiferaria Boisd. — *Vliesvleugeligen.* Bracon tricolor Guér., Bracon marginellus

Eene Borlasia en een Dentalium zijn alle ringwormen (1), van Nieuw-Guinea tot nog toe ter onzer kennis gekomen.

De groote afdeeling der weekdieren (2) is van Nieuw-Guinea reeds voor een vrij aanmerkelijk gedeelte vertegenwoordigd, voornamelijk de klasse der gastropoden. Uit deze klasse kent men

---

Brull., Stephanus coronator Boisd., Pompilus ichneumoneus Guér., Macromeris violacea St. Farg., Sphex dorycus Guér., Rhopalidia maculiventris Guér., Ischnogaster fulgipennis Guér., Polistes Lefebvrii LeGuill., Formica grisea Le Guill., Pimpla crassipes Brull., Ophion flavolinea Brull., Ischnoceros? dimidiatus Brull., Labium bicolor Brull. — *Tweevleugeligen.* Cleitamia Astrolabei Boisd., Ortalis Astrolabei Boisd., Cruphiocera sp?, Nerius cyaneus Guér., Pangonia lasiophthalma Macq., Laphria cyanea Macq. Laphria coerulea Meig. Boisd., Lampria claripennis Le Guill., Dasypogon dorycus Boisd., Agonosoma fasciata Guér., Anthrax dorycus Boisd. — *Duizendpooten.* Polydesmus denticulatus Le Guill., 'Polydesmus' impressus Le Guill., Polydesmus Brandtii Gerv., Julus Blainvillei Le Guill., Julus spinosus Julus doreyanus Gerv., Julus Roissyi Le Guill.

(1) *Ringwormen.* — Dentalium Lessonii Desh., Borlasia quinquelineata QG.

(2) *Cephalopoden.* — Onychoteuthis Banksii, Sepia latimanus QG., Sepioteuthis guineënsis GQ., Sepioteuthis Lessoniana Fér., Loligo brevitentaculata QG., Octopus membranaceus QG.

Gastropoden. Kamkieuwigen. Strombus papilio Chemn., Strombus lentiginosus Lam., Strombus luhuanus Lam., Strombus plicatus Lam., Conus citrinus Gm., Conus guinaicus Brug., Conus janus Brug., Conus striatus Lam., Conus pulicarius Lam., Conus arenatus Lam., Conus textilis Lam., Clavatula sinensis Hinds, Clavatula spurca Hinds, Clavatula debilis Hinds, Clavatula rubida Hinds, Clavatula laeta Hinds, Clavatula nitens Hinds., Clavatula fimbriata Hinds, Clavatula donata Hinds, Clavatula dentifera Hinds., Clavatula glumacea Hinds., Conopleura striata Hinds, Daphnella marmorata Hinds, Daphnella ornata Hinds, Mangelia cinnamomea Hinds, Mangelia oriza Hinds, Defrancia linearis Hinds, Pleurotoma violacea Hinds, Pleurotoma babylonia Lam., Pleurotoma echinata Lam., Pleurotoma tenuis Gr., Buccinum thyrsites (wordt als sieraad gebruikt), Buccinum coronatum Lam., Buccinum commaculatum Gm., Terebra violascens Hinds, Cancellaria antiquata Hinds, Turbinella rhinoceros Lam., Turbinella lineata Lam., Turbinella nassatula Lam., Turbinella rustica Lam., Tritonium anus Cuv., Columbella pardalina Lam., Purpura sertum Lam., Purpura buccinea Desh., Purpura violacea Kien., Cassis cornuta Lam., Voluta diadema (wordt door de vrouwen gebezigd om voor de schaamdeelen te hangen), Voluta vespertilio Lam., Voluta cymbium, Mitra corrugata Lam., Mitra lutea Q., Mitra

reeds ongeveer 173 vormen van Nieuw-Guinea en voorts uit de klasse der cephalopoden 6, uit die der schelpdieren ongeveer 17, uit die der zakdieren 4 soorten, terwijl men van de draadvoeten nog slechts een' enkelen vorm kent.

---

adusta Lam., Mitra stigmataria Lam., Oliva elegans Lam., Oliva erythrostoma Lam., Oliva sanguinolenta Lam., Oliva textilina Lam., Harpa ventricosa Lam., Cypraea arabica L. Cypraea variolaria Lam., Cypraea olivacea Lam., Ovulum oviforme Lam., Ovulum gallinaceum Hinds, Ovulum corrugatum Hinds, Triphoris corrugatus Hinds, Triphoris (Ino) gigas Hinds, Triphoris (Ino) asperrimus Hinds, Triphoris (Ino) micans Hinds, Pirena atra Lam., Pirena tereoralis Lam., Cerithium taeniatum QG., Cerithium vertagus Lam., Cerithium rugosum Kien., Cerithium turritella QG., Cerithium sulcatum Lam., Melania erosa Less., Melania papuensis Q., Melania setosa Swns., Melania spinescens Less., Melania terebra Less., Melania aspera Less., Melania doreyana Less., Melania Blossevilleana Less., Melania graciosa Less., Littorina angulifera Q., Planaxis brevis Q., Planaxis decollata Q., Valvata hebraica Less., Paludina tricostata Less., Solarium fragile Hinds, Solarium fulvum Hinds, Solarium virgatum Hinds, Solarium fenestratum Hinds, Scalaria vestalis Hinds, Scalaria creberrima Hinds, Natica marochiensis Lam., Natica melanostomoides QG., Siphonaria viridis QG. — *Schildkieuwigen.* Nerita doreyana QG., Nerita reticulata QG., Nerita Novae Guineae Less., Nerita papuana Récl., Nerita guttata Récl., Nerita trifasciata Récl., Nerita corrosula Hinds, Neritina pulligera Lam., Neritina lugubris Lam., Neritina morio Swb., Clithon coronoïdes Less., Clithon variabilis (Neritina brevispina Lam.), Navicella depressa Less. — *Kringkieuwigen.* Chiton aculeatus Gm., Chitonellus oculatus QG. — *Bedektkieuwigen.* Aplysia striata Q.G., Bulla lutea Q.G. — *Longslakken.* Helix papua Less., Helix planorbis Less., Helix lituus Less., Helix Rangii Less., Helix cheiri Less., Helix lemniscata Less., Helix translucida QG., Helix explanata QG., Helix exclusa Fér., Helix Baudinii Desh., Helix granulata QG., Helix multizona Less., Helix acuta Q., Helix Gaberti Less., Helix tortilabia Less., Helix purpurostoma Le Guill., Helix Fouillioyi Le Guill., Helix undulata Le Guill., Helix tritoniensis Le Guill., Helix spiralis Le Guill., Helix arrowensis Le Guill., Helix Blainvillei Le Guill., Helicogenia Ferrusacii Less., Partula grisea Less., Partula bulimoides Less., Auricula fasciata Desh., Auricula Midae Lam., Cyclostoma multilabris QG., Cyclostoma distomella Sowb., Cyclostoma Massena Less., Cyclostoma vitrea Less., Cyclostoma papua Q., Cyclostoma cancellata Wood, Helicina lutea Less., Helicina margaritacea Less., Pupina aurea Hinds, Onchidium ater Less., Onchidium punctatum QG., Onchidium ferrugineum Less. — *Naaktkieuwigen.* Doris tuberculo-

Onze kennis van nieuw-guinesche dieren uit de nog lagere klasse is nog van uiterst geringe beteekenis en bepaalt zich tot die van eenige weinige stekelhuiden, zeenetels en polypen (1).

De geologische kennis van beide schiereilanden is nog niet noemenswaardig.

Ik ben in het bezit geweest van de rijke botanische nalatenschap van Zippelius, bestaande uit een groot aantal beschrijvingen van planten van Merkusoord, Aidoema en Namatotte, Timor, Amboina, enz. met talrijke fraaije afbeeldingen dier planten. Ik heb die nalatenschap eenige jaren geleden door tusschenkomst der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië doen aanbieden aan den hoogleeraar Blume te Leiden, nadat vooraf de verzekering was verkregen, dat de heer Blume genegen was die nalatenschap voor de pers te bewerken en van de uitkomsten daar-

---

sa QG., Doris atromarginata Cuv., Doris scabra Cuv., Doris cruenta QG., Doris magnifica QG., Aeolis annulata QG., Scyllaea fulva QG., Nerea punctata Less., Phyllidia trilineata, Phyllidia pustulosa. — *Kielpootigen.* Atlanta Keraudrenii Less., Pterotrachea placenta Less., Pterosoma plana Less.

Schelpdieren. Cyrena papua Less., Cyrena cyprinoïdes QG., Venus aspera QG., Donax australis Lam., Donax cardioïdes Lam., Corbula albuginosa Hinds, Corbula eburnea Hinds, Neaera elegans Hinds, Neaera Gouldiana Hinds, Neaera rosea Hinds, Nucula Cumingii Hinds, Nucula lata Hinds, Nucula recta Hinds, Perna isognomum, Pecten asper Sowb., Lima linguatula Lam., Lithodomus laevigatus QG.

Zakdieren. Ascidia aurata QG., Salpa monotoma QG., Salpa emarginata QG., Pterolyra beroïdes Less.

Draadvoeten. Trilasmis eburnea Hinds.

(1) *Stekelhuiden.* — Culcita Novae Guineae Müll. Trosch., Goniosdiscus Sebae Müll. Trosch., Synapta (Fistularia) punctulata QG., Synapta (Fistularia) doreyana QG., Holothuria quadrangularis Less., Holothuria ophidiana QG.

Zeenetels. Melitra brachyura Less., Aegina semirosea Less., Marsupialis flagellata Less., Bursarius cythereae Less., Cephea papua Less., Euryale dubia Less., Sarcoconus foliaceus Less., Lemniscus marginatus Less., Beroe (Idya) macrostoma Péron, Diphyes cucullus QG., Eudoxia triangularis Eschh., Porpita chrysocoma Less., Velella oblonga Chamiss., Velella emarginata QG. — *Polypen.* Goniopora pedunculata QG., Ammothea ramosa Desh., Eumenides ophiseocoma Less., Actinodendron arboreum Blv., Actinia papuana QG., Actinia doreënsis QG., Actinia aurora QG., Actinia arborea QG., Actinia vagans Less.

van de genoemde vereeniging kennis te doen dragen. Handschriften en platen zijn aan den heer Blume, thans ruim vier jaren geleden verzonden, maar ik heb sedert niets meer daarvan vernomen. De wetenschap mag alzoo waarschijnlijk nog veel, de flora van Nieuw-Guinea, Timor, enz. betreffende, van den heer Blume te gemoet zien.

Het bezoek van den heer Goldmann van Dorei, aan den noordoostelijken hoek van het noordwestelijke schiereiland van Nieuw-Guinea is het laatste, waaromtrent mij enkele bijzonderheden bekend zijn. Dorei is dikwerf door Europeanen bezocht geworden en in verschillende werken vermeld.

De aandacht van het gouvernement is sedert lang op Dorei gerigt, als een punt, welligt geschikt voor eene meer dadelijke vestiging van ons gezag.

Dorei wordt door den heer Goldmann echter weinig geschikt geacht voor zoodanige vestiging. Het gebergte, dat zich langs de noordkust van het noordelijke schiereiland van Nieuw-Guinea uitstrekt, heeft meerdere toppen van 2000—3000 meters hoogte en gaat in een steil en onherbergzaam kustland over, het land van Amberbaki, dat zich oostelijk tot ten zuiden van Dorei uitstrekt, waar de Arfak met zijnen 2900 meters hoogen top het gebergte kroont. Hooge deining en branding maken Dorei, volgens den heer Goldmann, voor inlandsche vaartuigen schier ongenaakbaar.

De heer De Bruijn Kops, die Dorei in 1850 bezocht, heeft evenwel een gunstiger oordeel over Dorei als plaats eener vestiging en haven.

Het komt den heer De Bruijn Kops voor, dat Dorei of het voor de baai van Dorei gelegen bewoonde eilandje Massinama voor eene nederzetting aan de noordkust van Nieuw-Guinea het eerst in aanmerking dient te komen. De gunstige ligging van Dorei aan en nabij baaijen van goede diepte, waar de schepen ten allen tijde veilig liggen en met alle winden gemakkelijk binnen kunnen loopen door zuivere en diepe vaarwaters; de overvloed aan goed drinkwater; de vruchtbaarheid van den bodem; de gesteldheid van de landstreek, eenigzins bergachtig zonder moerassen; de geringe moeite, welke het zou kosten om eene groote vlakte ter bebouwing geschikt te maken wegens de zach-

te helling en dunne begroeijing van het terrein; het voor de gezondheid gunstige klimaat; de zachte geaardheid der bevolking; de handelsartikelen, die vooral in China eene voordeelige markt vinden; de nabijheid van verschillende eilanden in de Geelvinksbaai en van de westkust over de smalle landtong beoosten de Telok-berouw (golf van MacCluer); overvloed van bouwhout en kalk, — alle deze omstandigheden worden door den heer De Bruijn Kops opgesomd, om Dorei als een geschikt punt voor eene nederzetting aan te bevelen. Bij het bestaande verschil van meening omtrent Dorei is het te meer wenschelijk, dat het gouvernement een nader onderzoek doe plaats hebben en eene kommissie zende van kundige personen, om de gesteldheid van Dorei nader te onderzoeken en de noodige nasporingen te doen, ook in andere der meest bevolkte landstreken aan de Geelvinksbaai.

De binnenlandsche bevolking van Amberbaki moet vrij talrijk zijn en zich op den landbouw toeleggen. Ook langs de oostkust van de Geelvinksbaai moet het land sterk bevolkt zijn. Er schijnt een levendig handelsverkeer met de bevolkingen der kusten en eilanden van de Geelvinksbaai te bestaan.

De zendelingen Ottow en Geisler hadden zich in 1855 bij Dorei gevestigd en waren door de inlandsche bevolking, te Dorei zelf 250—300 zielen sterk, wel gezien. Een dier zendelingen heeft echter deze plaats weder moeten verlaten wegens eene gevaarlijke ziekte. De ander is er gebleven, niettegenstaande hij insgelijks met ziekte had te kampen.

Van de talrijke eilanden, in en voor de Geelvinksbaai gelegen, hebben meerdere eene belangrijke grootte en bevolking. Jobi is meer dan 22 duitsche mijlen lang. Saök en Biah hebben te zamen eene uitgestrektheid van meer dan 15 duitsche mijlen. Mafor (Myfore), Misnoem, Amberpoea, Miaswar (Muismar), Run, Ansoes en Koeroedoe, hoezeer kleiner, huisvesten eene bevolking, welke tot het levendig verkeer in de groote baai veel bijbrengt.

De bevolkingen dier eilanden erkennen het gezag van Tidore slechts uit vrees voor de hongivloten en zelfs zijn deze schrik en verwoesting verspreidende vloten daartoe niet voldoende en zetten daar, waar de bevolking meer binnenlands gevestigd